

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І.І. МЕЧНИКОВА

На правах рукопису

УСАТЕНКО ІГОР АНДРІЙОВИЧ

УДК 316.323.6:316.257[Валлерстайн](043.5)

**СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК КАПІТАЛІСТИЧНОГО
СУСПІЛЬСТВА В КОНЦЕПЦІЇ І. ВАЛЛЕРСТАЙНА**

07.00.02 – всесвітня історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник –
Дьомін Олег Борисович
доктор історичних наук, професор

Одеса – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ.....	8
1.1. Джерела	8
1.2. Історіографія світосистемного методу І. Валлерстайна	11
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	49
РОЗДІЛ 2. ГЕНЕЗИС ТА ЕВОЛЮЦІЯ КАПІТАЛІЗМУ В ПІДХОДІ І. ВАЛЛЕРСТАЙНА.....	53
2.1. Становлення світосистемної концепції І. Валлерстайна.....	53
2.2. Капіталістична світоеконіміка в типології систем І. Валлерстайна.....	72
2.3. Формування ліберальної геокультури як складової частини світосистеми.....	90
РОЗДІЛ 3. СТРУКТУРНІ СКЛАДОВІ ПОЛІТИЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ КАПІТАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА У БАЧЕННІ І. ВАЛЛЕРСТАЙНА.....	110
3.1. Розподіл праці та класоутворення при капіталістичному способі виробництва.....	110
3.2. Нації та націоналізм у світосистемному аналізі І. Валлерстайна.....	120
3.3. Роль інституту держави в капіталістичній світосистемі.....	130
РОЗДІЛ 4. АНТИСИСТЕМНІ ПРОЦЕСИ ТА РУХИ В КАПІТАЛІСТИЧНІЙ СВІТОСИСТЕМІ.....	145
4.1. Антисистемні рухи в ХІХ ст.	145
4.2. Антисистемний протест у ХХ ст.	157
4.3. Рухи за жіночі права та дотримання гендерної рівності.....	176
ВИСНОВКИ.....	190
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	194

ВСТУП

Актуальність теми. У сучасному світі розгортаються складні та неоднозначні процеси. Відбувається перманентне ускладнення соціальних структур, посилюється взаємозв'язок між тенденціями економічної системи капіталізму та соціально-політичним життям людства, зростає вплив глобалізації. Зважаючи на це, вивчення проблем походження, сутності та спрямованості цих процесів, дослідження витоків їхньої суперечливої єдності та прогнозування майбутнього розвитку світу становлять науковий і практичний інтерес.

Загострена потреба розв'язання проблем капіталізму та інтерпретації цього феномену відповідно сучасним суспільним реаліям актуалізує значимість світосистемного аналізу – історичного наукового підходу, що був розроблений у 1970-х рр. Біля витоків цієї наукової парадигми стояв американський учений І. Валлерстайн. Він був серед тих, хто намагався дослідити соціальну еволюцію, розглядаючи не окремо взяті суспільства, а системи суспільств в цілому. Перехід до нової одиниці аналізу відкривав перед І. Валлерстайном широкі перспективи у вивченні процесу світової історії та закономірностей розвитку світової економіки. З моменту створення нова парадигма набула значної кількості прихильників в усьому світі, зуміла збагатитися власним потужним теоретико-методологічним інструментарієм та розлогим науково-категоріальним апаратом. Розроблені в межах неї теоретичні та конкретно-історичні принципи наукового пізнання можуть широко використовуватися в історичній науці та інших прикладних гуманітарних дослідженнях.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження пов'язане з комплексною науковою темою, яку розробляла кафедра нової та новітньої історії історичного факультету Одеського національного університету імені І.І. Мечникова № 238 «Дослідження персональної історії та соціально-політичних структур в

контексті суспільних перетворень нового та новітнього часу» (№ державної реєстрації 0112U008013).

Мета та завдання дослідження. Метою дослідження є з'ясування поглядів І. Валлерстайна щодо соціально-політичного розвитку суспільства та його структурних складових в умовах функціонування капіталістичної історичної системи.

Досягнення поставленої мети вимагає розв'язання наступних завдань:

- розглянути бачення І. Валлерстайном соціально-політичного розвитку капіталістичного суспільства XV – XX ст.;

- узагальнити новітній історіографічний доробок науковців, присвячений різнобічним аспектам світосистемного аналізу дослідника;

- показати причини, обставини та інтелектуальні впливи інших мислителів, які позначилися на формуванні світосистемного методу І. Валлерстайна, визначити головні періоди його наукової діяльності;

- розглянути понятійний апарат та ключові засади світосистемної парадигми І. Валлерстайна;

- простежити критерії типологізації історичних систем, пояснити природу докапіталістичних міні-систем та світоімперій у концепції вченого;

- охарактеризувати способи соціально-політичного конструювання капіталістичного суспільства в концепції І. Валлерстайна;

- з'ясувати причини та обставини виникнення капіталістичної світоєкономіки, етапи поглинання нею нових територій у баченні І. Валлерстайна;

- підсумувати ідеї вченого щодо антисистемних рухів і процесів XIX – XX ст.

Об'єктом дослідження є інтелектуальна історія І. Валлерстайна

Предмет дослідження – історична модель соціально-політичного розвитку капіталістичного суспільства в контексті інтелектуальної біографії І. Валлерстайна.

Хронологічні межі дослідження охоплюють останню третину ХХ ст., коли формувався та удосконалювався метод світосистемного аналізу вченого.

Географічні рамки дослідження поширюються на території США та Канади, в академічному просторі яких проходило становлення світосистемної парадигми І. Валлерстайна.

Методи дослідження. Вибір методів дослідження був зумовлений специфікою висвітлення І. Валлерстайном ходу світової економіко-політичної історії та розвитку капіталістичного суспільства в ній. У ході роботи над темою було застосовано міждисциплінарний підхід.

Було застосовано поєднання діалектичних принципів наукового пізнання, логіко-дедуктивного методу та традиційних спеціально-історичних методів. До останніх відносилися історико-генетичний та порівняльно-історичний методи. За допомогою них співставлені погляди І. Валлерстайна та інших учених, виокремлені оригінальні та творчо переосмислені автором ідеї, простежено за їхнім переоформленням в чітку авторську концептуальну схему. Важливими були конкретно-історичний та проблемно-хронологічний методи, які дозволяють викласти бачення І. Валлерстайном конкретних історичних фактів. Велику роль відіграв метод синтезу, який у сукупності з соціально-філософським аналізом текстів вченого дав змогу відстежити зв'язки та взаємодію між структурними складовими предмету дослідження (класами, націями, державою тощо).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

вперше:

- в українській історичній літературі представлено світосистемну парадигму І. Валлерстайна в контексті розвитку світового капіталізму XV – ХХ ст.;

- запропоновано періодизацію наукової діяльності вченого;

- показаний механізм функціонування капіталістичної світоєкономіки та включення до неї зовнішніх економічних зон у І. Валлерстайна;

узагальнено та систематизовано:

- новітні напрацювання дослідників творчої спадщини І. Валлерстайна;
 - сутність інституцій держави та суверенітету в структурі світосистемного аналізу І. Валлерстайна;
 - способи соціально-політичного конструювання капіталістичного суспільства в концепції І. Валлерстайна;
- уточнено:*
- значення інтелектуальних та особистісних факторів у формуванні світосистемних засад І. Валлерстайна;
- набуло подальшого розвитку:*
- висвітлення боротьби ідеологічних течій за домінування у геокультурі XIX – XX ст. в трактуванні І. Валлерстайна;
 - дослідження типології та особливостей структури соціальних систем І. Валлерстайна.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що теоретичні положення, висновки і фактичний матеріал роботи можуть бути використані при написанні наукових праць, навчальних посібників, у процесі викладацької діяльності у вищих навчальних закладах та у розробці лекційних курсів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і результати дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова; знайшли відображення в доповідях і матеріалах наукових конференцій: IV Волинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 2011); II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Холодна війна 1946-1991 рр. причини, перебіг, наслідки» (Луганськ, 2012); Міжнародній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Одеські читання» (Одеса, 2012); VII Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Дні науки історичного факультету» (Київ, 2014); Всеукраїнській науковій конференції «Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр.» (Вінниця,

2015); VIII Всеукраїнській студентській науковій конференції «Гуманістичні цінності світових цивілізацій і проблеми сучасного світу» (Кривий Ріг, 2016).

Публікації. Основні положення і висновки дисертації опубліковані в 19 наукових статтях та матеріалах конференцій, з них 10 – у фахових виданнях України, 3 – в наукових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз, 6 – у публікаціях, які додатково розкривають зміст дисертації.

Структура дисертації зумовлена метою і завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів (дванадцяти підрозділів), висновків, списку використаних джерел (273 найменування). Повний обсяг роботи становить 221 сторінку, з них основного тексту – 193 сторінки.

РОЗДІЛ 1 ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

1.1. Джерела

У своїй діяльності І. Валлерстайн відрізнявся великою працездатністю та науковою продуктивністю. Наразі його бібліографія складається з більш ніж тридцяти книг і понад трьохсот п'ятдесяти статей. Пройшовши через декілька циклів зміни наукових інтересів, І. Валлерстайн зупинився на розробці світосистемного підходу – міждисциплінарного погляду на розвиток світової історії та світової економіки як на еволюцію систем суспільства (а не окремих соціумів), викликаною передусім зміною ієрархічної взаємодії відокремлених один від іншого виробничо-споживчих ареалів (центру, напівпериферії, периферії та зовнішньої арени).

Дослідження, присвячені проблемам зародження й еволюції капіталістичної світоekonomіки, глобальним перспективам і тенденціям розвитку сучасних суспільств принесли йому всесвітню популярність. У зв'язку з цим джерельна база дисертації насамперед складається з робіт самого І. Валлерстайна за період від 70-их рр. ХХ ст. до нашого часу. Принцип добору джерел був визначений перш за все хронологічними межами, у яких метод світосистемного аналізу І. Валлерстайна активно розроблявся та вдосконалювався самим ученим.

Основоположною працею І. Валлерстайна, що започаткувала науковий метод світосистемного аналізу, було багатотомне дослідження «Сучасна світосистема». У ході роботи над дисертацією використовувалися оригінальні англomовні версії перших трьох томів: «Капіталістичне сільське господарство та витоки європейської світоekonomіки в ХVІ ст.» (1974) [50], «Меркантилізм і консолідація європейської світоekonomіки, 1600 – 1750» (1979) [52], «Друга хвиля великої експансії капіталістичної світоekonomіки, 1730 – 1840» (1989)

[53]. У цих працях І. Валлерстайн виклав погляд на історичний процес протягом останніх п'ятисот років, власне розуміння історії та капіталізму.

2011 р. І. Валлерстайн доповнив свою трилогію нарисом, присвяченим розвитку капіталістичної світосистеми з часів Французької революції й до моменту початку Першої світової війни («Тріумф центристського лібералізму», 1789 – 1914) [51]. Згідно з творчим задумом автора методу світосистемного аналізу, дана робота має бути не останньою, оскільки планується вихід у світ ще двох томів. У 2015 – 2016 рр. світ побачили перші два томи фундаментальної праці вченого, перекладені російською під назвою «Мир-система Модерна» [11; 12]. Важливими роботами були також ті англомовні книги І. Валлерстайна, у яких аналізувалися конкретні аспекти його світосистемної теорії. Такими монографіями були «Політика світоєкономіки: держави, рухи та цивілізації. Есеї» (1984) [55], де розглядалися проблеми взаємодії політичних інститутів в умовах капіталістичної світоєкономіки; «Антисистемні рухи» (1989) [26] на тему становлення та розвитку антикапіталістичного протесту; «Геополітика та геокультура. Нариси про світосистему, що змінюється» (1991) [38], яка була присвячена авторському концепту геокультури; «Основне з Валлерстайна» (2000) [48] – квінтесенції поглядів ученого.

Поряд з англомовними монографіями І. Валлерстайна, у роботі широко використовувалися його книги, перекладені російською. Однією з найголовніших була «Анализ мировых систем и ситуация в современном мире» (2001) [3]. Дана збірка малодоступних статей, виступів та фрагментів книг порушувала питання, пов'язані з визначенням ролі явищ класоутворення, гегемонії держав, універсалізму та їхнього впливу на розвиток капіталістичної світосистеми в цілому.

У роботі «Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности» (2003 р.) [2], написаної разом з Е. Балібаром, І. Валлерстайн мав на меті розглянути та пояснити головні механізми соціального конструювання, що були притаманні капіталістичній світосистемі. У «После либерализма» (2003) [15] автор

намагався простежити за головними етапами становлення лібералізму в якості єдиної пануючої ідеології та з'ясувати причини перетворення консерватизму та соціалізму в її придатки. У цій книзі І. Валлерстайн не лише описував тогочасний стан політико-ідеологічної основи світу, але й намагався заглянути в його майбутнє.

Зобразити критичний стан усієї історичної системи, що зрештою неминуче призведе до кардинальних змін, які знаменуватимуть «кінець знайомого світу», – мета роботи І. Валлерстайна «Кінець знайомого світу: Соціологія ХХІ століття» (2003) [8]. Монографія вченого структурно поділена на дві частини: «Світ капіталізму» та «Світ знань». На думку автора книги, розмежування двох об'єктів дослідження, винесених в заголовки розділів, є абсолютно штучним і, що ще гірше, навіть украй шкідливим. За словами дослідника, «воно заважає нам розуміти, що дійсно відбувається в тій історичній системі, у якій ми всі живемо». І. Валлерстайн переконував, що шляхи пізнання самі по собі є продуктами того світу, у якому живуть, працюють та пізнають реальність учені. У зв'язку з такою казуальністю, разом із перетвореннями у звичному «світі капіталізму» мають змінюватися також наші знання про суспільство й інтелектуальні засоби, за допомогою яких ці зміни можна було б зафіксувати.

Наступна праця І. Валлерстайна – «Міросистемний аналіз: Введення» (2006) [14] – у стислому вигляді передавала суть його теорії. У роботі «Історический капіталізм. Капіталістическая цивілізація» (2008) [7], передмову до якої написав А.І. Фурсов, І. Валлерстайн аналізував економічне функціонування капіталістичної світосистеми, а також роль держави в накопиченні капіталу. Особливу увагу в цій роботі приділено різноманітним «міфам» капіталістичної світосистеми (прогресу, меритократії тощо), її досягненням та невдачам, а також іншим дилемам, які, на думку вченого, історичний капіталізм досі був не в змозі вирішити.

Окрім великих, ґрунтовних праць вченого, важливу роль при написанні роботи відіграв широкий спектр його статей. Аналіз статей сприяв більш адекватному розкриттю та розумінню сутності концепцій І. Валлерстайна.

Найважливішими є такі статті: «Залежність та незалежний світ. Обмежені можливості трансформації всередині капіталістичної світоekonomіки» (1974) [37], «Модернізація: *requiescat in pace*» (1976) [40], «Капіталістична світоekonomіка» (1979) [46], «Капіталістична світоekonomіка. Капіталізм та включення нових зон до світоekonomіки» (1987, написана у співавторстві з Т. Хопкінсом) [27], «Винаходи просторово-часових реальностей. До розуміння наших історичних систем» (1988) [49], «Нові бунти проти системи» (2002) [41], «Соціальні зміни вічні? Ніщо ніколи не змінюється?» (1997) [20], «Три окремих випадка гегемонії в історії капіталістичної світоekonomіки» (1998) [22], «Час та тривалість: в пошуках невиключеного середнього» (1998) [5], «Вільна торгівля – палка з двома кінцями» (2003) [18], «Утопістські чи історичні можливості XXI століття» (2006) [23].

Значний масив інформації біографічного характеру було взято з персонального сайту І. Валлерстайна та його *curriculum vitae* (стислого опису професійних досягнень) [35]. До списку джерел роботи відносяться також інтерв'ю з І. Валлерстайном [17; 19], записи його публічних лекцій та виступів, згадки про нього в засобах масової інформації інших учених та журналістів [97].

Отже, головними джерелами дисертаційного дослідження слугували роботи самого І. Валлерстайна, у яких розкривалася суть світосистемного підходу та давалася характеристика соціально-політичному розвитку суспільства в умовах капіталістичної світосистеми.

1.2. Історіографія світосистемного методу І. Валлерстайна

Світосистемний підхід І. Валлерстайна був однією з найбільш помітних інтелектуальних парадигм, серед тих, які виникали в соціальних та гуманітарних науках у другій пол. XX ст. На думку самого вченого, він був плідною та оригінальною спробою подолання обмеженості попередніх соціально-історичних досліджень [61, р. 309]. Новизна підходу, широта

узагальнень та неоднозначність деяких висновків його автора лише сприяли зростанню уваги до його творчості. Наявність суперечливої концепції генезису капіталізму й інших не менш специфічних теорій, існування спеціальної наукової організації (Центру імені Фернана Броделя з вивчення економік, історичних систем та цивілізацій) і власного друкованого органу (часопису «Review») вивели парадигму І. Валлерстайна та його прибічників на рівень особливої школи наукової думки [109, с. 140]. Утім, разом із визнанням та популярністю, які прийшли до І. Валлерстайна після публікації першого тому «Сучасної світосистеми» в 1974 р., з різних боків почала з'являтися гостра та різнопланова критика, а на адресу творчості мислителя почали лунати негативні відгуки. До них вдавалися як колеги-соціологи, так і політологи та економісти. Долучалися до критики також історики, яких не влаштовувало панорамне бачення американським ученим проблем всесвітньої історії.

Із 70-х рр. ХХ ст. й дотепер науковці з різних країн продовжують вносити свої внески до уже надзвичайно великого масиву критичних робіт, які аналізували переваги та недоліки методу світосистемного аналізу науковця. Сам І. Валлерстайн був схильним поділяти рефлексію, пов'язану з його науковим підходом, на «внутрішню» та «зовнішню». До внутрішнього табору критиків дослідника належали вчені – прихильники світосистемного аналізу, які, за словами І. Валлерстайна, «розглядали дещо інакше» теми, що порушувалися в його творчості [14, с. 223-226]. «Зовнішню» рефлексію уособлювали представники інших наукових дисциплін та методологічних шкіл (марксистки, представники цивілізаційного підходу, ідеологи глобалізації тощо), які, за переконанням західного соціолога, мали на меті оскаржити світосистемний аналіз «за всілякі недоліки» [14, с. 223-226].

Однак такий абстрактний поділ на «своїх» та «чужих» при розгляді сукупності досліджень щодо світосистемного підходу вченого залишає для істориків багато неясностей. Найголовнішою з них є та, що він не передає динаміки розвитку світосистемної парадигми та головних віх її аналізу в часі. Тому для того, аби більш повно та логічно осмислити все розмаїття рефлексії

даної проблеми, доцільно було б класифікувати всі найвідоміші критичні праці щодо наукового методу І. Валлерстайна у відповідності до регіонально-хронологічних ознак та з урахуванням методологічної основи, на якій вони будувалися. На цій підставі історіографія світосистемного підходу І. Валлерстайна останньої чверті ХХ ст. – початку ХХІ ст. була поділена на американську (де крім аналізу стану дослідження проблеми в США, уперше у вітчизняній науці була охарактеризована історіографія проблеми в латиноамериканському регіоні та Канаді), європейську та пострадянську (передусім російську та українську).

Американська історіографія

Першим та найвідомішим критиком світосистемного аналізу, за словами самого І. Валлерстайна, був професор історії Каліфорнійського університету Роберт Бреннер, який 1977 р. опублікував свою статтю «Витоки капіталістичного розвитку: критика неосмітівського марксизму». Даний критичний опус був спрямований проти І. Валлерстайна, П. Свізі та А.Г. Франка. Його автор називав концепцію І. Валлерстайна «неосмітівським марксизмом» і намагався повернутися до ортодоксального виробничого та англоцентристського марксизму в дусі М. Добба [14, с. 225].

Свого часу теперішній директор Центру соціальної теорії та компаративної історії Каліфорнійського університету Р. Бреннер брав участь у дебатах серед марксистів на тему «перехідного періоду від феодалізму до капіталізму». У своїх виступах та статтях учений підкреслював важливість перетворень, що відбувалися в сільськогосподарському виробництві Європи (особливо в англійській сільській місцевості). Зростання міжнародної торгівлі не розглядалося ним як основна причина переходу від феодалізму до капіталізму [230]. Тому у своїй статті Р. Бреннер докоряв І. Валлерстайну за те, що його не цікавили структури виробництва та виробничі відносини. На відміну від поглядів К. Маркса та подібно до думки А. Сміта, І. Валлерстайн і справді приділяв підвищену увагу обміну та фінансам. Його ж опонент виступав проти примату обміну над виробництвом та був схильним відкидати структурний

детермінізм І. Валлерстайна. Окрім того, він вважав, що проблемою аргументації останнього є те, що вона не може «ні пояснити, ні заперечити, того факту, що закономірною та домінуючою рисою капіталізму є систематичне зростання відносної доданої вартості» [230].

За словами Р. Бреннера, точка зору автора світосистемного аналізу щодо економічного розвитку епохи переходу від феодалізму до капіталізму є кількісною та обертається навколо трьох найголовніших пунктів його доктрини: 1) географічне розширення світосистеми за рахунок включення нових зон; 2) упорядкування факторів виробництва відповідно до регіональної спеціалізації; 3) створення ієрархічної міждержавної системи заради забезпечення передачі країнам ядра надлишків [230]. Логічна, на перший погляд, критика обміноцентричності концепції І. Валлерстайна та зображення ним соціально-економічних відносин у докапіталістичну добу з боку Р. Бреннера є не зовсім точною. Адже І. Валлерстайн розглядав виробництво та обмін не самі по собі, а у зв'язку із зазначеною системою світового поділу праці в межах єдиного капіталістичного способу виробництва. Погляд ученого справді акцентував увагу на обміні, але такий підхід не суперечив поняттю «суспільний спосіб виробництва», що був запропонований К. Марксом та допускав домінування певної сфери суспільного виробництва на різних етапах історії [210, с. 99]. По суті, не суперечить підхід І. Валлерстайна й іншим словам К. Маркса про те, що «перетворення грошей у капітал має бути розкрито на основі іманентних законів товарообміну, тобто вихідною точкою має слугувати нам обмін еквівалентів» [139, с. 109].

Ще однією рисою, яка викликала критику Р. Бреннера та ряду інших ортодоксальних марксистів, є той факт, що І. Валлерстайн нехтував розглядом суспільних відносин та впливу на них класової боротьби. Згідно з Р. Бреннером, американський професор прирівнював до капіталізму орієнтований на торгівлю поділ праці. І. Валлерстайн пов'язував особливу динаміку накопичення капіталу з інноваціями, які відігравали роль функції-імперативу ринкового обміну та водночас були наслідком виробничої спеціалізації. На думку ж

марксиста, такий погляд на перехід від феодалізму до капіталізму засновника світосистемного аналізу не враховував фундаментальної проблеми трансформації класових та суспільних відносин під дією класової боротьби. Р. Бреннер не міг примиритися з думкою, що зростання характерних для капіталізму класових відносин більше не розцінюється як базис капіталістичного розвитку, але сприймається як його результат. Таку думку Р. Бреннер не бажав приймати також тому, що вважав, що спосіб виробництва можна зараховувати до капіталістичного тільки тоді, коли він не лише набуває систематичного ефекту накопичення капіталу певними суспільними групами, але й отримує ще один якісний показник. Цим показником є вплив зміни продуктивних сил на розвиток капіталістичної світосистеми. Такий розвиток, цілком у дусі К. Маркса, стверджував Р. Бреннер, має обов'язково відбивати систему вільнонайманої праці, де товаром є робоча сила [230].

Попри заклики американських лівих щодо повернення до класичного марксизму, у західній науці все ж зустрічалися приклади вдалого симбіозу ідей К. Маркса та І. Валлерстайна. Яскравим прикладом такого стибу інтелектуального синтезу стала найвідоміша книга Е.Р. Вульфа – «Європа та народи без історії» 1982 р. [84]. Робота, що була написана в руслі світосистемного аналізу І. Валлерстайна та А.Г. Франка, усе ж увібрала в себе багато суто марксистських позицій.

Інша група вчених, до яких належали Т. Скокпол [264, 265], А. Золберг [273], Ч. Тіллі [267], частково Д. Модельські [144, 239], наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XX ст. критикувала І. Валлерстайна з іншого боку. Ключовим лейтмотивом їхніх закидів було звинувачення в недооцінці значення ролі держави та геополітичних факторів. У таких закидах, стверджував засновник світосистемного аналізу, відчувався сильний ідейний вплив німецького історика О. Хінце [14, с. 226]. Представники школи автономної сутності держави, зокрема А. Золберг, вважали, що І. Валлерстайн не надавав належної уваги тому факту, що держава відігравала не вторинну, а первинну роль у світосистемі та сама визначала, до якого виробничого ареалу вона входить

[273]. Т. Скокпол, а також Ч. Тіллі висловили спільну думку про те, що інституція держави мало в чому залежить від економіки та є субстанційною та автономною. Т. Скокпол відмічала, що класові структури та конфлікти не можуть бути зведені до позицій націй та регіонів у міжнародній торгівлі. Методологічна зосередженість з боку І. Валлерстайна на «світо економічній системі» як на єдиній можливій одиниці аналізу в історичній соціології виключала з поля зору вченого проблеми держав як «адміністративних і військових організацій, убудованих у міжнародну геополітичну систему військового суперництва» [264, р. 12]. Справді, якщо виходити зі слухної логіки Т. Скокпол, то можна погодитися з припущенням А.А. Изгарської, що у світо системі, яка була створена, підтримувалася та продовжує нині підтримуватися країнами ядра для досягнення певних цілей, політична роль країн ядра, кумулятивні процеси та процеси розпаду держав не менш важливі для пояснення динаміки сучасних суспільств, аніж формування мереж нерівного обміну [115].

Такі припущення І. Валлерстайн відкидав. На думку американського вченого, держава функціональна, але не субстанційна чи автономна. Держави виникали та формувалися як частини міждержавної системи капіталістичної світо економіки. Унікальність такої системи, згідно з ученням І. Валлерстайна, полягала в тому, що осьовий розподіл праці формувався не сам по собі, а за допомогою паралельного конструювання міждержавної системи. Тому у світо системному аналізі держава – це не самостійна одиниця історії, а структурно-функціональний елемент капіталістичної світо економіки, до того ж, в обов'язковому вимірі процесу накопичення капіталу [56, р. 745].

Допомогти досягти компромісу між представниками школи автономної сутності держави та І. Валлерстайном може точка зору американського політолога К. Уолтца. Представник теорії неореалізму міжнародних відносин писав: «І. Валлерстайн цікаво та в різний спосіб показує, як світова економіка впливає на національну та міжнародну політику. Але твердження, що економіка впливає на політику, не спростовує того твердження, що політика впливає на

економіку й що деякі політичні наслідки мають політичні причини... Міжнародна політична теорія служить переважно поясненню наслідків міжнародної політики. Вона також повідомляє нам щось про зовнішню політику держав, про їхню економіку та взаємодію останніх. Однак думка про те, що теорія, яка стосується міжнародної економіки, повідомляє нам щось про політику, а теорія про міжнародну політику повідомляє нам щось про економіку, не означає, що одна теорія може замінити іншу» [269, р. 38].

Разом з осудом позиції І. Валлерстайна через недостатню увагу, приділену визначенню ролі окремих країн у розвитку світосистем, у 1978 р. з'явилася аналогічна «цивілізаційна» критика. Її основоположником був спеціаліст у галузі порівняльних досліджень цивілізацій американсько-ізраїльського походження Ш. Ейзенштадт. У цього дослідника виникли розбіжності з поглядами І. Валлерстайна щодо впливу цивілізаційних, культурних та ментальних особливостей у становленні капіталістичної світосистеми, а також ролі серцевинної зони в ній. Свої зауваження до світосистемного підходу, а також власну концепцію революції та модернізації, Ш. Ейзенштадт виклав у своїй монографії «Революція та перетворення суспільств» 1978 р. [64, с. 99]. Ця робота була зустрінута науковою спільнотою в США з великим ентузіазмом. Праці Ш. Ейзенштадта надихнули багатьох американських мислителів полемізувати з прихильниками світосистемного методу щодо вагомості впливу цивілізаційних чинників на соціальні зміни та розвиток економіки. Надалі цивілізаційну дискусію в США розвивали М. Мелко [255], К. Гілберт [242], В. Рудометоф [105, с. 529-533] та інші.

Близькими до «цивілізаційної критики» були численні зауваги культурологічного характеру, що склали основний пласт критики робіт І. Валлерстайна у 80-их – початку 90-их рр. ХХ ст. Раніше за всіх та найбільш повно, як визначав це сам І. Валлерстайн, їх підсумував С. Ароновіц. У своїй роботі «Метатеоретична критика «Сучасної світосистеми» Іммануїла Валлерстайна», написаній у 1981 р., С. Ароновіц говорив про те, що засновник світосистемного методу не є істориком, а задіяна ним аналітика, використання

якої має на меті прояснити історичний розвиток капіталістичної світосистеми, попри її авторитетність, аж ніяк не може бути класифікована як первинні історичні джерела [224]. Тобто, І. Валлерстайн набагато частіше підіймав питання про соціальні структури, аніж пропонував правдоподібні пояснення причин конкретних подій. Здогад про те, що соціальні структури не можуть бути сконструйовані без посилання на емпіричний матеріал, на думку С. Ароновіца, є одним із найбільших упущень сучасної історіографії [224]. Попри своє розуміння системологічної проблематики, на думку критика, цієї помилки І. Валлерстайн не уникнув. С. Ароновіц критикував також деякі з моментів світосистемного аналізу за зближення з телеологічними концепціями розвитку та недостатню увагу, приділену ролі культури в капіталістичній світосистемі [224].

Щодо останнього пункту. Не тільки С. Ароновіц висував таку критику, адже трактування культури І. Валлерстайна критикували в США також такі вчені, як К. Уорслі [239] та Е. Дуссель [238]. І. Валлерстайн був схильним розцінювати більшість культурних та релігійних відмінностей в якості епіфеноменів універсалістської, за своєю суттю, капіталістичної світосистеми [210, с. 128]. У зв'язку з таким редукаціоністським трактуванням культури до І. Валлерстайна висували чимало претензій. К. Уорслі твердив, що націоналізм, релігійна та етнічна ворожнеча є аж ніяк не менш впливовими тенденціями у світі, аніж інтернаціоналізація чи секуляризація. Згідно з позицією цього вченого, сучасний світ неможливо ретельно проаналізувати без глибокого розуміння культурного виміру історичного процесу. Тому економдетерміністська концепція І. Валлерстайна нагадувала К. Уорслі дещо видозмінений варіант політекономії [239].

Ще одним «вогнищем», довкола якого розгоралися запеклі наукові суперечки, була глобалістика. І. Валлерстайн у своїх творах розробив власну концепцію глобалізації, яка стала об'єктом критики з боку двох помітних у глобалізаційному дискурсі науковців, – Р. Робертсона та Ч. Тіллі.

Перший із них ще в середині 1980-их рр. на підґрунті критики світосистемного аналізу сформулював головні тези своєї парадигми. Згідно з нею, глобальний узаємозв'язок національних економік та держав, концептуалізований у світосистемній моделі, є лише одним з аспектів глобалізації, тоді як не менш важливою для перетворення світу в «єдиний соціокультурний простір» є глобальна свідомість індивідів [11, с. 8].

Другим критиком був Ч. Тіллі. У середині 90-их рр. ХХ ст. він піддав критиці погляди І. Валлерстайна щодо всесвітніх інтеграційних та уніфікаційних процесів. Об'єктом суперечок стала теза про те, що джерелом занепаду сильної держави є підйом «потужних наднаціональних організацій» та ТНК. Таку думку сповідував Ч. Тіллі, однак її відкидав І. Валлерстайн. Згідно з поглядом засновника світосистемного підходу, сильні наднаціональні організації, такі, як МВФ, існують тому, що існують сильні держави, які їх підтримують. Згортання функцій держави (на прикладі «неоконсервативних» реформ М. Тетчер та Р. Рейгана), стверджував І. Валлерстайн, не було реакцією на зниження ефективності державних дій у контексті зростання наднаціональних та міжнаціональних організацій, як у цьому намагався переконати Ч. Тіллі [66]. Навпаки, на думку колишнього голови Міжнародної соціологічної асоціації, це була скоріше реакція на зростання ефективності державного перерозподілу, яка викликала спробу обмежити державу та делегітимізувати її редистрибутивні функції. «Річ була не в тім, що держави тратили гроші намарно, а в тім, що витрачали вони занадто», – писав І. Валлерстайн [36, р. 25-26]. За його словами, це відбувалося тому, що об'єднані вимоги країн Третього світу (відносно малі в розрахунку на одну особу, але значні щодо всього населення) й західного робітничого класу (невеликі з урахуванням відносно невеликої кількості людей, але вельми значні в розрахунку на одну людину) «набагато перевищували те, що міг забезпечити світовий капіталізм» [36, р. 25-26].

Наприкінці 80-их років ХХ ст. в американському інтелектуальному середовищі сформувалася ще одна група критиків методу І. Валлерстайна.

Проте поміж інших вона вирізнялася однією генетичною відмінністю: до її складу входили не противники світосистемного підходу, а його прихильники. Щоправда, конкретно лише ті з них, які своїми загальними роботами намагалися удосконалити парадигму І. Валлерстайна. До представників цього табору науковців сам І. Валлерстайн зараховував Дж. Абу-Лугход, С. Аміна, Дж. Аррігі, Е. Аррігі, К. Чейз-Данна та інших. Переважна більшість дослідників працювала в наукових установах США [14, р. 223-224].

Макросоціолог Дж. Абу-Лугход дорікала І. Валлерстайну в тому, що він подекуди порушував логіку використання своїх же критеріїв. Приводом для таких обвинувачень було нечітке формулювання капіталізму її колегою та недостатнє підкреслення ним якісної різниці між різними історичними епохами. За переконанням дослідниці, у 1250 – 1350-их рр. уже існувала глобально інтегрована світосистема, яка зрештою досягла своєї кульмінації до кінця XIII ст. (така ідея зближувала її з поглядами Ф. Броделя). На думку Дж. Абу-Лугход, ця світосистема міжнародної торгівлі та розширеного внутрішнього виробництва була організована навколо трьох-чотирьох «ядер» (Середній Схід, Північний степ – Центральна Азія та Китай, Західноєвропейські міста). За такого розподілу центрів капіталістичної світосистеми не дивним виглядає погляд ученого-соціолога на хрестові походи як на одні з найважливіших стимулів для розвитку торгівлі та промисловості, а також спроби включення інших регіонів Європи до глобальної світосистеми [221]. Утім, по-перше, така теорія йде в розріз з уявленнями І. Валлерстайна про гегемонію однієї з країн ядра світосистеми. По-друге, інтелектуальна позиція дослідниці мала власні недоліки, оскільки економічні відносини, які існували на той час, варіювалися від майже приватного капіталізму (хоча і з помітною державною підтримкою) до майже державного виробництва (хоча й із використанням послуг приватних торговців). Тим більше, за словами А.І. Фурсова, виходячи з критеріїв Дж. Абу-Лугход, риси капіталістичної світосистеми можна знайти навіть у Древньому Римі або ханьському Китаї, а не те що в XIII ст. [202, с. 26-27]. З іншого боку, концепція американської дослідниці не позбавлена наукової цінності, оскільки

вона дозволяє здолати одну з найвагоміших проблем світосистемного аналізу І. Валлерстайна – недостатнє вивчення вченим формування складних соціальних систем. Еволюція світосистеми, за Дж. Абу-Лугход, показує, що системи, які поволі слабшають, переживають реорганізацію. Після цього стара система продовжує свій розвиток як елемент нової. Іншими словами, системи не зникають, а «реструктуризуються». Даний підхід уникає також надмірного вживання слова «сучасна» по відношенню до терміна «капіталістична світосистема» й дещо розширює хронологічні межі її існування [221, р. 38].

Інший адепт світосистемного аналізу – К. Чейз-Данн – критикував засновника цього підходу за його концепцію напівпериферії. За його переконанням, це зона, яка слугувала раніше та продовжує слугувати основним джерелом прогресивних змін у системі [234, р. 28]. Своєю позицією цей американський дослідник вступав у полеміку не лише з І. Валлерстайном, але й з С. Аміном, який мав свою думку щодо значення напівпериферії. Крім того, К. Чейз-Данн був одним із перших науковців, хто висловив свою здогадку щодо існування серед світосистемників двох підходів до історії людства. Згідно з першим підходом, світ у цілому є однією світосистемою, такою собі монолітною брилою, у якій не було тріщин. К. Чейз-Данн називав себе, А.Г. Франка та деяких інших прихильників такої концепції «монолітниками» (*lumpers*). На їхню думку, протягом останніх 5 тисяч років (час існування класового суспільства на Землі) весь Старий світ був однією світосистемою. Новий світ до кінця XV ст. був іншою світосистемою, але відкриття Америки зрештою усунуло цю єдину «тріщину». Тому сенс історії зводиться до простежування за географічним переміщенням центру світосистеми. Дотримуючись другого підходу, світ був у цілому розколотий, розщеплений (англ. *split*) на декілька світосистем. Прибічників цієї точки зору, якої дотримувався також і сам І. Валлерстайн, К. Чейз-Данн характеризував як «розколловачів» (*splitters*). Визнання того, що в минулому людства існувало багато світосистем – це, на перший погляд, продуктивніший шлях, яким користуються світосистематики при спробі представити цілісну картину

всесвітньої історії. Але навіть його, за словами К. Чейз-Данна, можна довести до абсурду. При безкінечному подрібненні світ може бути сприйнятий як такий, що складається із суто ізольованих одне від одного суспільств [235, р. 20].

Із певними уточненнями, доповненнями та поправками, які стосувалися конкретних аспектів світосистемного аналізу І. Валлерстайна в науковій літературі виступали інші прибічники концепції вченого. Найбільш яскравими з них були Дж. Дрангель [225], Т. Хопкінс [246], А. Бергесен [227]. Величезна кількість інших дослідників творчості І. Валлерстайна зі США фокусувалася на окремих сторонах світосистемного аналізу. Так, наприклад, Р. Нудельман виявив значення аналізу І. Валлерстайном форм соціального часу [25]. У. Мартін показав місце концепції вченого в соціальних науках та виділив її позанаукові, об'єктивні передумови [254, р. 146-147].

Тим самим шляхом пішла більша частина дослідників методу світосистемного аналізу в Канаді та Латиноамериканському регіоні. Зважаючи на широту та всеохопність поглядів американського дослідника, його науковий підхід почали використовувати для розв'язання абсолютно різних, передусім локальних наукових завдань. Так, деякі канадські вчені перейняли систему поглядів І. Валлерстайна й почали застосовувати її для розгляду аспектів розвитку своєї країни (класичний приклад – робота Л. Лачко «Лінгвістичний та етнічний фактори Канади в умовах розвитку світосистеми») [250, р. 131-143]. Інші запозичили для себе лише окремі елементи багаторівневого інструментарію американського вченого, використовуючи їх на власний розсуд, як це робила канадська дослідниця Н. Кляйн, яка на прикладі експлуатаційних виробництв намагалася довести можливість співіснування в тому самому географічному регіоні світу умовних периферії, напівпериферії та центру одразу [125].

У Латиноамериканському регіоні ідеї І. Валлерстайна не отримали такого значного розголосу та критичних зауважень, як у США, однак і непоміченими також не залишилися. В останній чверті ХХ ст. – на початку ХХІ ст. у різних країнах регіону знаходилися науковці, які використовували методологічний

доробок І. Валлерстайна або вдавалися до критики його ідей. Один із найдоречніших прикладів – праці мексиканського науковця К.А. Рохаса, який описував ідеї І. Валлерстайна та відмічав їхню маргінальність і критичність відносно попередніх соціальних теорій [161, с. 43]. Ще один мексиканський вчений Х. Осоріо неодноразово опирався на ідеї американського дослідника у своїй праці «Основи соціального аналізу» [256]. Взаємообмін думок щодо наростання соціальних рухів у середині ХХ ст. відбувався між І. Валлерстайном та аргентинським філософом і політичним теоретиком Е. Лакло [249]. У Бразилії дослідженню підходу І. Валлерстайна нині присвячена діяльність цілого наукового центру під керівництвом П.А. Вієйри, що базується при Департаменті економіки Федерального університету Санта-Катаріни [243]. Подібний центр з 2004 р. існує також у мексиканському місті Сан-Крістобалі [57].

Європейська історіографія

Метод світосистемного аналізу І. Валлерстайна не набув такого значного розголосу в європейському інтелектуальному середовищі, як у США. Першими критиками поглядів ученого в 70-их рр. ХХ ст. були здебільшого близькі до нього в ідейному плані Ф. Бродель, А.Г. Франк, С. Амін.

Однією з небагатьох масштабних європейських постатей, яка одразу відреагувала на появу наукового методу світосистемного аналізу, був Ф. Бродель. У сучасній історіографії зустрічається сприйняття І. Валлерстайна як продовжувача ідей Ф. Броделя [97]. Однак така думка не відповідає дійсності, оскільки французький історик визнавав евристичний потенціал наукового підходу свого колеги, часто цитував І. Валлерстайна у своїй роботі «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст.» та неодноразово вступав з ним у полеміку [76].

Попри близькість наукового світогляду двох учених та взаємовплив на творчість один одного, між засновником нової методології та яскравим представником школи Анналів існував ряд принципових відмінностей. Зокрема Ф. Бродель розглядав глобальну історію та її структури, що включали різні

соціальні форми, як комплексні явища, які було важко проаналізувати, використовуючи суто центрально-периферійну модель [76, с. 32].

Окрім того, французький дослідник, який однаково вправно аналізував протікання історичного процесу в масштабах всього світу (макропідхід) та його окремих регіонів (мікропідхід), переконував, що локальні системи потрібно розуміти не лише через їхнє включення до глобальної системи, але й через протиріччя між ними (такої ж думки притримувався ще один французький соціальний науковець – М. Бо) [226]. Полемізував Ф. Бродель з І. Валлерстайном також і щодо часу та причин виникнення капіталізму (Ф. Броделя, за його ж словами, «не загіпнотизувало, як Іммануеля Валлерстайна, XVI століття») [76, с. 51], значення економіки та політики в докапіталістичних системах, ролі інституту держави в сучасній світосистемі, бачення історичного простору тощо [75].

Від підходу І. Валлерстайна помітно відрізнявся самодостатній та не менш відомий на Заході варіант світосистемного аналізу, розвинений у роботах німецького економіста А.Г. Франка. А.Г. Франк звертав увагу на те, що твердження про можливість одночасного існування у світі десятків і сотень «світосистем» багато в чому позбавляло сенсу саме поняття «світосистема». З точки зору німецького економіста, яка розділялася також ученими Б. Джиллсом і Д. Уілкінсоном, найбільші та найважливіші елементи цілісності світових зв'язків набагато старші, аніж європоцентрична «світосистема» Ф. Броделя – І. Валлерстайна. Згідно з ідеями німецького економіста та його прихильників, мова має йти лише про одну Світо-Систему, яка виникла не менше 5000 років тому, а потім через численні цикли експансії й консолідації охопила собою увесь світ. У ході еволюції її центр неодноразово переміщувався [198]. Така ідея дещо нагадує концепцію гегемонії з робіт І. Валлерстайна. Проте, за словами А.Г. Франка, з якими аж ніяк не погоджувався І. Валлерстайн, аж до початку його переміщення в XIX ст. спочатку до Європи, а потім до Північної Америки, цей центр довгий час перебував у Китаї. Задовго до стрімкого економічного підйому Піднебесної А.Г. Франк передбачав повернення Китаю

на своє «природне» місце після короткочасної європейсько-північноамериканської «інтерлюдії» [141]. І. Валлерстайн, як і велика кількість глобалістів 80-их рр. ХХ ст., тривалий час робив ставку на Японію, не беручи до уваги іншу густозаселену східну державу, і лише в 90-их роках ХХ ст., ставши очевидцем економічного та політичного зростання Китаю у світі, американський автор світосистемного аналізу почав переосмислювати свої футурологічні прогнози [182].

Вирішивши не поєднувати питання про виникнення світосистеми нового типу з проблемою виникненням капіталізму, А.Г. Франк повністю переоцінив тезу про безперервне накопичення капіталу як про детермінуючу властивість сучасної світосистеми та навіть оскаржив загальноприйняте в науці положення про «перехід» від феодалізму до капіталізму. Сумніви над, здавалося б, класичними науковими твердженнями переконали економіста відмовитися від химери унікальності капіталістичної моделі виробництва (не кажучи вже про її західноєвропейські корені) [198]. Тому А.Г. Франк погоджувався з британським істориком К.Н. Чаудхарі в тому, що «безперервний пошук сучасних істориків, які шукають «витоки» й коріння капіталізму, не набагато кращий, аніж пошук алхіміками філософського каменю, який перетворює метал на золото» [236, р. 84].

Автором ще однієї критичної по відношенню до глобального капіталізму концепції, згідно з якою дегуманізаційні впливи ринку на різні сфери життя ведуть до роз'єднання солідарності людей та атомізації суспільства, був франко-єгипетський політолог та економіст С. Амін. За його переконанням, існують країни ядра (у його розумінні ядром була передусім «тріада»: США – ЄС – Японія), які змогли подолати протиріччя між собою та зосередитися на експлуатації країн периферії. Таке безроздільне панування досягалося через монопольний контроль над інноваціями, сучасне озброєння, контроль за інформаційними потоками у світі, а також через слабку конкурентоздатність, особливо в боротьбі за інвестиції, країн периферії [62]. У такому сприйнятті світу С. Амін певною мірою нагадував І. Валлерстайна. Однак існують певні

відмінності між їхніми поглядами. С. Амін не погоджувався з І. Валлерстайном щодо класифікації ролі СРСР у світосистемі, оцінках її життєздатності та прогнозах на майбутнє [223]. Учений навіть увів поняття «*deconnexion*» (розрив) для ілюстрування економічної автономізації Радянського Союзу від центрів капіталістичної світосистеми [164]. Крім того, він критикував концепцію напівпериферії капіталістичної світосистеми, у якій убачав насамперед субімперіалістичний центр, що виконував роль передавача ресурсів з периферії до ядра та насадження впливу у зворотному напрямку [222, р. 39]. У своїх більш пізніх творах І. Валлерстайн погодився з частиною слушної критики, перейнявши багато поглядів щодо цієї проблеми у свого франкомовного колеги [109, с. 144].

Ще одним колегою І. Валлерстайна, інтелектуально найближчим із числа інших прибічників методу світосистемного аналізу, був італійський соціолог та економіст Дж. Аррігі. Попри тривалу та плідну співпрацю між двома дослідниками, у Дж. Аррігі з часом з'явилися розбіжності з поглядами свого американського товариша щодо інтерпретації еволюції капіталізму. Зокрема європейський дослідник акцентував свою критику на ідеї про невизначеність циклічних економічних коливань. Він відзначав, що кондратьєвські цикли є емпіричними конструкціями з неясним теоретичним значенням. Такі цикли виводяться зі спостережень довгострокових коливань у товарних цінах [67, с. 45]. Саме тому Дж. Аррігі пропонував власну теорію системних циклів накопичення капіталу, яку він розробив на підставі досліджень робіт та синтезу ідей Ф. Броделя, поглядів Й. Шумпетера та К. Маркса. Подібно до А.Г. Франка, економіст вважав, що світ входить в азійський цикл накопичення капіталу, де головна роль у забезпеченні росту економіки належатиме державі, яка за допомогою власних та наддержавних органів буде здійснювати індикативне планування та жорстке регулювання економіки [63].

Крім союзників І. Валлерстайна щодо світосистемного табору, протягом 70 – 80-их рр. ХХ ст. його ідеї активно розглядалися та коментувалися європейськими марксистами. Частина широкого діапазону цих учених

(передусім західноєвропейські мислителі) намагалася переосмислити ряд окремих положень його наукового підходу. Зокрема під жорстку критику підпала ідея І. Валлерстайна про перетворення помісного дворянства на аграрних капіталістів за доби Пізнього Середньовіччя. Причиною цього слугувала ініціатива британського історика-марксиста К. Хілла щодо оскарження власної архаїчної ідеї про прогресивну роль боротьби йоменів, джентрі та виробничих міських класів у становленні капіталізму. Такої думки тривалий час дотримувалася низка британських істориків-марксистів ще з часів інтелектуальної «суперечки про джентрі», що розгорнулася в 1940 – 1950-их рр. ХХ ст. У своїй більш пізній монографії «Світ, перевернутий догори дном» (1972 р.) К. Хілл доповнив власне бачення англійської революції розглядом ряду позаекономічних аспектів цього історичного феномену: соціального, конституційного, релігійного, біографічного тощо [247]. Звідси й поява гіпотези англійського дослідника про існування ряду революцій, що розгорталися паралельно в економіці, соціальній і духовній сферах, політиці та науці в середині ХVІІ ст.

Інші ж марксистські учені (в основному представники наукового світу з країн соціалістичного табору) прагнули акцентувати свою критику лише на відмінності нової парадигми від формаційного підходу. Наприклад, угорський економіст Т. Сентеш, який займався дослідженням проблем світового капіталістичного господарства та Третього світу, зосереджувався лише на зображенні відмінності (а отже і хибності) позиції І. Валлерстайна щодо зміни стадій суспільного розвитку у порівнянні з класичною формаційною теорією [167, с. 7]. Протягом 90-их рр. ХХ ст. та на початку ХХІ ст. масив європейської марксистської літератури щодо робіт І. Валлерстайна поповнювався значно повільніше, аніж у попередні десятиліття. Однією з останніх значущих полемічних робіт, що критикувала бачення американським ученим генезису капіталізму, була праця Б. Тешке «Міф про 1648: клас, політика та формування сучасних міжнародних відносин», опублікована у 2003 р. [266, р. 137-138]. У цій роботі німецько-британський спеціаліст у галузі міжнародних відносин

критикував І. Валлерстайна за неісторичний виклад капіталістичної динаміки. За неточність історичних висновків критикував засновника методу світосистемного аналізу й інший німецький учений-історик Х. Ельзенганс [271].

У середовищі британських дослідників І. Валлерстайна критикували здебільшого соціологи та історики. Наприклад, відомий британський філософ та соціолог К. Поппер піддавав осуду всі концепції, у яких було прагнення передбачити розвиток суспільства згідно з вигаданими ними законами. За його твердженням, таких законів не існує, а суспільство формується сумою дій усіх індивідів [260].

Критично до робіт І. Валлерстайна протягом різних етапів своєї наукової кар'єри ставився й інший класик західної соціологічної науки – Е. Гідденс. За його словами, автор світосистемного аналізу намагався розробити у своїй науковій системі такий погляд на розвиток суспільств, який не був би вузько зорієнтований на дослідження їхніх ендогенних змін та особливостей. Ця особливість підходу І. Валлерстайна імпонувала британському суспільствознавцю. Однак, на його думку, виконуючи це завдання, учений зі США вдався до інших крайнощів. Сучасна світова система в роботах американського професора, за словами Е. Гідденса, навіть на початку свого існування постає настільки ж цілісною та всеосяжною, що впливала на всі світові процеси та дрібніші системи, які мали місце в межах окремих держав та навіть у метрополії західного капіталізму [91]. Згідно з теорією структурації Е. Гідденса, яку британський учений протиставляв холізму засновника світосистемного аналізу, політична система та структура, з одного боку, й індивіди та групи, що беруть участь у політиці, – з іншого, взаємно конструюють один одного в ході соціальної практики [231, р. 268]. Опираючись на таку свою логіку, Е. Гідденс не міг погодитися з позицією І. Валлерстайна в дискурсі глобалізації. У моделі британського дослідника трансформація системи відбувалася не лише на рівні системних зв'язків, як у І. Валлерстайна, але й на локальному рівні «місцевих подій» [91].

Е. Гідденс віднаходив у роботах американського вченого продовження притаманного марксистам «редукціонізму», який дослідник застосовував щодо тлумачення сучасності. Англійський соціолог писав: «Усе і вся розглядається тут як результат глобального поширення капіталістичних відносин», маючи на увазі применшення американським дослідником ролі світогляду та ментальності людей, їхнього духовного та культурного світів [91]. Після прочитання низки творів І. Валлерстайна Е. Гідденс не знайшов особисто для себе адекватної відповіді, чому взагалі існують окремі суспільства як дискретні національні держави [91].

Двоє інших британських учених – Р. Бойн [228] та Ф. Бюелль [232] – цілком у дусі С. Ароновіца зі США, критикували І. Валлерстайна за нехтування культурними факторами та їхнім впливом на розвиток світосистеми. Р. Бойн вважав автора світосистемного аналізу виразником структуралістської та односторонньої точки зору щодо культурних процесів [228, р. 57-59]. За Ф. Бюеллем, концепція культури вченого взагалі нічим не відрізнялася від марксистської, оскільки в обох підходах культура постає похідною економічної системи. Ф. Бюелль критикував тенденцію, що була притаманна творам І. Валлерстайна, згідно з якою культурні відмінності створюються лише світосистемою [232, р. 140-141].

Радянська та пострадянська історіографія

За радянських часів офіційне сприйняття методу світосистемного аналізу було здебільшого однобоким і ворожим. Історичний матеріалізм, який безроздільно панував у радянській історіографії, відкидав будь-які досягнення «буржуазної науки», тому концепцію І. Валлерстайна класифікували в ліпшому випадку як видозмінену концепцію світ-економіки Ф. Броделя, у гіршому – як «дрібнобуржуазний радикалізм» [210, с. 9]. В основному, аргументація її несприйняття в поважних на той час наукових колах зводилася або до її недостатньої марксистської спрямованості, або до банального обвинувачення в ревізіонізмі [99, с. 10].

Поступова зміна у відношенні до робіт американського вченого в російськомовному академічному середовищі почала спостерігатися вже після розпаду Радянського Союзу. Із падінням СРСР упали домінуючі принципи історіописання, тому велика кількість фахівців-гуманітаріїв узялися за штудіювання невідомих їм раніше іноземних парадигм. Однією з теорій, яка мала пояснювальну та прогностичну функції, була відома на Заході теорія світосистемного аналізу І. Валлерстайна. На це були свої причини: по-перше, учений стояв у витоків усієї концепції загалом, а по-друге, ознайомлення з тематикою його творів не викликало в пострадянських соціологів, істориків, економістів серйозних методологічних труднощів.

За словами Г. Дерлугьяна, протягом першої половини 90-их рр. ХХ ст. роботи І. Валлерстайна все ще знаходилися в затінку, передусім через притаманний їм скептицизм щодо швидких ринкових реформ та транзиту до демократії [99, с. 10]. Із середини 90-их рр. ситуація почала потроху змінюватися. Спочатку короткі та поверхневі, а потім усе більш виважені та глибші оцінки світосистемного аналізу почали виникати в університетських підручниках та в науковій періодиці. З'являлися перші прибічники методу, перші переклади монографій автора російською.

Чільне місце в освоєнні спадщини І. Валлерстайна на пострадянському просторі посідають російські вчені. Зважаючи на міждисциплінарний характер світосистемного підходу, до вивчення та аналізу творчості американського мислителя долучилися історики, соціологи, політологи, економісти, культурологи тощо. У 2002 р. при Курганському університеті відбувся захист першої на пострадянському просторі дисертації Р.Ю. Царьова на тему «Концепція світ-системи Іммануїла Валлерстайна: генезис та сутність». У цій роботі автор намагався підійти до викладу та оцінки ідейно-теоретичної спадщини вченого з точки зору філософа [210]. Хронологічно останній захист дисертації, проблематика якої стосувалася світосистемного аналізу, відбувся в стінах Санкт-Петербурзького державного університету у 2015 р. Тема

культурологічного дослідження А.О. Пучковської була «Світ-системний підхід І. Валлерстайна і його застосування в культурології» [154].

Однак паралельно зі зростанням кількості прихильників наукової школи світосистемного аналізу в Росії, до практиків якого найчастіше зараховують А. Фурсова та А. Коротаєва, формувалася табір її непримиренних критиків. До останніх належав відомий радянський та російський історик Ю.І. Семенов. У своїй роботі «Філософія історії» 2003 р. він зібрав ряд зауважень щодо світосистемного методу І. Валлерстайна. Зокрема російський етнолог та філософ закидав американському вченому занадто абстрактні висновки, неналежну увагу до докапіталістичних світосистем, перебільшення системного впливу на соціоісторичні організми [166]. Щоправда, разом із критичними ремарками загального змісту вчений критикував також цілком приватні епізоди інтелектуального доробку І. Валлерстайна. Ю.І. Семенов помітив невідповідність із твердженням про те, що оскільки в світоekonomіці немає єдиної політичної влади, то перерозподілення виробничого надлишку може відбуватися тільки за допомогою ринку. На його думку, за таким сценарієм єдиним способом виробництва світоekonomіки може бути лише капіталізм. Але з іншого боку, сам І. Валлерстайн підкреслював, що світоekonomіки існували задовго до XVI ст., а капіталізм з його специфічним способом виробництва в «довгому XVI ст.» лише почав виникати. Усвідомивши логічну пастку, у яку він потрапив, стверджував Ю.І. Семенов, І. Валлерстайн намагався реабілітуватися завдяки опису не надто визначених «протокапіталістичних елементів», про які він писав у своїх більш пізніх роботах [166].

Ще одним внутрішнім протиріччям є характеристика І. Валлерстайном середньовічної Європи. З одного боку, вона була занадто політично роздробленою, тому не могла зайняти місце світоімперії. З іншого, вона не мала нового специфічного способу виробництва, тому не вкладалася в поняття світоekonomіки. У результаті І. Валлерстайн залишив середньовічну Європу просто світосистемою, без віднесення її до якогось певного виду [60]. За словами американського вченого, середньовічна Європа мала редистрибутивну

систему [60]. Проте тут І. Валлерстайн «вступає в суперечність зі своєю власною тезою про те, що редистрибуція (перерозподіл) можлива лише за наявності єдиної політичної влади. Щоб урятувати цю позицію, американський дослідник пропонував твердження, що політична єдність можлива не тільки в надмірно централізованій формі (власне «імперії»), але й в адміністративно вкрай децентралізованій (феодальній) формі [60]. Утім, критика Ю.І. Семеновим стадіальних невідповідностей у роботах І. Валлерстайна може бути вмотивована тим, що її автор намагався таким чином підвищити авторитет своєї власної глобально-формаційної концепції світової історії.

Окремі сторони світосистемного аналізу І. Валлерстайна розглядалися в роботах, що почали з'являтися в другій пол. 90-их рр. Інтерпретація кондратьєвських довгих хвиль І. Валлерстайном та його теорія зміни гегемонів у капіталістичній світоekonomіці найбільше зацікавили російську дослідницю соціальної синергетики В.В. Василькову [81, с. 308-309]. Циклічно-хвильовий підхід ученого розглядався також у роботі В.І. Пантіна «Цикли та ритми історії» [150, с. 34]. Футурологічні прогнози, зокрема щодо геополітичної розстановки сил у світі, можна віднайти в іншій роботі В.І. Пантіна – «Філософія історичного прогнозування: ритми історії та перспективи світового розвитку в першій половині ХХІ века», яка була написана у співавторстві з В.В. Лапкіним [151, с. 203-208]. У цій монографії московські науковці співвідносять глобальні проекти І. Валлерстайна з ідеями іншого відомого дослідника С. Хантінгтона, який вибудовував свої прогнози майбутнього на основі опозиційних світосистемному підходу концепцій про «хвилі демократії» та «зіткнення цивілізацій» [206]. Ще одним російським дослідником, який порівнював метод світосистемного аналізу з інструментарієм цивілізаційного підходу, був Б.С. Єрасов. У працях цього вченого майже відсутній критичний аналіз робіт І. Валлерстайна, однак вони висвітлюють основні принципи його світосистемного підходу, показуючи його плідний методологічний внесок [106].

Оцінки ідей І. Валлерстайна про піки воєнної активності, кореляцію між економічними циклами та інтенсивністю робочого руху, значення концепції соціального часу містяться в монографії «Історія та час. У пошуках втраченого» І.М. Савельєвої та А.В. Полетаєва [163, с. 408-414].

Автор підручника, присвяченого висвітленню концепцій геополітики, Ю.В. Тихонравов простежив за впливом концепції І. Валлерстайна про центр-периферію на становлення доктрин інших дослідників (П. Тейлора, Д. Харві) та закидав їй надмірне уможливлене конструювання [172]. Евристичний потенціал понять «ядро» та «периферія» показаний у роботах Г. Широкова [216], Г. Завалька [110], В. Хороса [207]. Останній автор брав участь у підготовці та роботі круглого столу під назвою «Осмилюючи світовий капіталізм», у рамках якого було розглянуто сильні та слабкі сторони поглядів І. Валлерстайна [208].

Іншим відомим дослідником, який редагував збірник матеріалів цього круглого столу, був М.А. Чешков. Відомий російський історик та політолог, спеціаліст з історії В'єтнаму демонстрував неабиякий науковий інтерес до вивчення світосистемного методу американського професора, проте з часом вдався до розробки власної теорії – теорії світоцілісності. Згідно з нею, глобалізація, яка сприяє формуванню єдиного світу, чи б пак певної світоцілісності, що відповідає планетарній свідомості людства, одночасно виявляється пов'язаною з процесами його диференціації, фрагментації та локалізації [218]. Обравши предметом дослідження в цілому «усе людство в процесі еволюції Всесвіту», М.А. Чешков намагався запровадити свою синтетичну теорію світоцілісності. «Ідея цілісності світу опирається на реальність процесів інтернаціоналізації та глобалізації, – зазначав російський дослідник, – розвиток різного роду комунікацій, вироблення спільних цінностей» [213, с. 28]. Тобто, якщо І. Валлерстайн займався літописанням тріумфу та занепаду капіталізму, то його російський колега цікавився передусім процесом руху від численних традиційних «суспільств» до «Людства» в планетарному масштабі. М.А. Чешков проголошував у своїх творах, що осмислення світоцілісності теоретично можливе з позицій трьох підходів:

цивілізаційного, світосистемного та глобалістського. Хоча російський політолог схвально ставився до висунутої Ф. Броделем ідеї «глобальної структури історії в часі та просторі», за допомогою якої можна характеризувати світоцілісність, його ставлення до системного підходу було критичним [218]. Наприклад, російський учений критично ставився до його можливостей щодо осмислення явища глобалізації та бачив у ньому перешкоду на шляху становлення глобалістики, ідейно перебувавши ближчим саме до неї. «Виробленню узагальненого бачення глобалізації перешкоджають і деякі стереотипи соціального пізнання, такі в першу чергу, як соціоцентризм і абсолютизація системного підходу», – писав М.А.Чешков [209]. Однак, попри певну неприхильність, з якою до світосистемного підходу ставився дослідник із Росії, при детальному розгляді обох наукових парадигм виявляється відсутність непримиренних розходжень між ними.

Згідно з працями М.А. Чешкова, І. Валлерстайн не реалізував ідею розмаїтості та взаємодії багатьох співіснуючих способів виробництва. Натомість, за словами російського мислителя, І. Валлерстайн намагався підлаштовувати всі процеси сучасної світосистеми у своїй концепції так, аби було можливо визначити їхню капіталістичну суть [65, с. 52]. На думку Р.Ю. Царьова, це не зовсім так. Справді, І. Валлерстайн не звертав увагу на «мозаїку» суспільств, як це робив Ф. Бродель, але він визначав капіталізм як багатозначний об'єкт з конкретними проявами (найманою працею, «домашніми господарствами», расизмом, сексизмом, слаборозвинутістю тощо) [210, с. 100-101]. Тому, за переконанням Р.Ю. Царьова, можна стверджувати, що світосистемний підхід І. Валлерстайна ідею різноманітності (щоправда, лише однієї капіталістичної світоєкономіки) певною мірою все ж реалізував [210, с. 101].

Ще один нюанс, який помітив Е. Кочетов, полягає в тому, що критичне ставлення до системного підходу в М.А. Чешкова не є надто послідовним. Учений-в'єтнамознавець говорив про світоцілісність то як про полісистемне, то як про антисистемне утворення [129]. Попри відмінність позицій двох учених у

дискурсі щодо глобалізації (а І. Валлерстайн вважав, що глобалізацію навряд чи можна називати сучасним явищем, оскільки вона була притаманна всій світоekonomіці від моменту її зародження) [188], теорія світоцілісності перейняла багато термінологічних та методологічних напрацювань саме від методу світосистемного аналізу та має багато точок дотику з ним. Наприклад, М.А. Чешков відмічав неоднозначний характер глобалізації, сприймаючи її як невідворотний, безальтернативний процес. Але й у М.А. Чешкова, і в І. Валлерстайна трактування даного процесу залишалося варіабельним та невизначеним. Окрім того, використовуючи дещо різні бачення ролі національних держав та міжнародних корпорацій у світі, обидва вчені були схильними вважати, що попри кризу легітимності перших та зростання впливу других в умовах глобалізації, відмирання інституту держави не відбуватиметься [218]. Ще однією точкою дотику між інтелектуальними позиціями вчених було їхнє спільне бажання оновити знання про країни «третього світу», подолати дисциплінарну роздробленість та виробити власну, нетривіальну, неформаційну макротеорію історичного процесу [214, с. 201-203].

Так само, як і М.А. Чешков, із метою вирішення конкретних проблем світової історії світосистемний аналіз досліджував та практикував А.І. Фурсов. Російський соціолог був особисто знайомий з І. Валлерстайном і від 1989 р. працював під його егідою в Центрі вивчення економік, історичних систем та цивілізацій на базі Бінгемтонського університету та в інших спільних міжнародних наукових проектах [202, с. 6]. Світосистемний аналіз американського професора відіграв велику роль у становленні А.І. Фурсова як ученого, оскільки російський дослідник використав багато надбань цієї наукової програми. Йому імпонувало те, що І. Валлерстайн у своїх роботах новаторськи підійшов до справи обрання базового об'єкту дослідження, визначивши таким усю світосистему, а не якусь окремо взятую державу. А.І. Фурсову також подобалося, що американський учений критикував антиісторичну позицію інших соціальних учених, які визначали поняття класів (передусім буржуазії та пролетаріату), керуючись нормами Західної Європи

XIX ст. [202]. Позицію І. Валлерстайна щодо феномену аристократизації буржуазії, який був тісно пов'язаний із можливістю перетворювати прибуток у ренту, А.І. Фурсов у цілому розділяв та докладно розглядав у своїй книзі «Дзвони історії» [203]. Утім, якщо за словами російського дослідника, І. Валлерстайн формувався як мислитель «довгими шістдесятими» (1958 – 1973 рр.) та певною мірою ідейно залишився в цьому часі, то з пост-світосистемних творів А.І. Фурсова випливає, що в нього бажання залишатися там не виникало [202, с. 8]. Його критика невдач світосистемного аналізу І. Валлерстайна всеохоплююча та заслуговує на окремий науковий виклад. Як і закордонні критики І. Валлерстайна, А.І. Фурсов критикував ученого за недооцінку впливу цивілізаційних особливостей на економічну та політичну сфери соціальної культури, ролі духовної культури тощо [210, с. 213]. Проте особливо неприйнятною для російського вченого була сумнівна інтерпретація І. Валлерстайном генезису капіталізму. Зокрема, А.І. Фурсов висловлював незадоволення гомогенізуючим або зрівняльним підходом до процесів у докапіталістичних суспільствах та нехтуванням проблемою встановлення чіткої межі між докапіталістичним та капіталістичним. За його словами (і тут він нагадував Ю.І. Семенова), усі економічні процеси в докапіталістичних суспільствах І. Валлерстайном було свідомо примітивізовано та класифіковано як такі, які стосувалися лише збору або перерозподілу данини [200, с. 39]. Поза увагою вченого залишилася, зокрема, торгівля та обмін – фактори, без яких неможливим був би опис процесів сучасності з позицій світосистемного аналізу.

А.І. Фурсов дорікав американському колезі також за відсутність детального аналізу виникнення капіталізму як способу виробництва. Натомість його західний візаві намагався змінити ракурс розгляду предмета дослідження, пояснивши феномен виникнення капіталізму перемогою капіталістичної світоєкономіки. Американський дослідник не пояснював розгорнуто причини останньої події. На думку російського історика, недостатній ступінь розробки даної теми та нечітке визначення капіталізму сприяли дещо спрощеному

кваліфікуванню вченим зі США основ сучасної світосистеми та встановленню ним лінії розмежування між нею та всім, що їй передувало [202, с. 25-26]. За А.І. Фурсовим, капіталізм із XVI ст. існував поряд з іншими способами виробництва, які він із часом підкорив, надавши їм капіталістичної функції. Для цього зовсім не обов'язковим було їх ламати, достатньо було змінити або модифікувати їхній зміст. За переконанням московського дослідника, капіталістична світосистема базується на функціональній узаємодії різних за субстанцією способів виробництва [203, с. 24]. За А.І. Фурсовим, світова економіка сильно залежить від впливу капіталізму на неї. За логікою І. Валлерстайна, капіталізм і світова економіка відіграють роль двох сторін одного явища – світового буття капіталу [210, с. 74]. Проте це далеко не єдине вразливе місце, де аргументація західного вченого не задовольняла соціолога з Російської Федерації. І. Валлерстайн твердив, що застосування поняття «розвиток» стосовно суспільства та поняття «прогрес» щодо історії є помилковим [3, с. 111-112]. У синергетичному запалі І. Валлерстайн пішов ще далі, оголосивши капіталізм «провалом», який, на його думку, був зумовлений суто випадковими причинами. «Кон'юнктурні обставини, – писав засновник світосистемного аналізу, – призвели до того, що Європа, породивши капіталізм, відправила себе й усе людство в ірраціональну авантюру, яка зовсім не була невідвратною» [201, с. 50]. А.І. Фурсов відповідав на це таким висловом: «Якщо розглядати в зіставленні з логікою Валлерстайна соціальну та біологічну еволюцію, то остання буде трактуватися виключно як низка провалів», адже виникнення нової якості – це майже завжди відмова від попередньої, більш стійкої, але й більш ригідної системи [201, с. 50]. Таке загострення уваги на темі «катастрофічності» капіталістичного шляху розвитку світосистеми намагався пояснити інший російський дослідник творчості американського соціолога – Г. Завалько. За його словами, на таку позицію заокеанського вченого вплинула його політична орієнтація, його «бажання будь-якою ціною зруйнувати погляд на капіталізм як на кінець або вінець людської історії» [109, с. 45].

Окрім того, не надто логічним та змістовним для А.І. Фурсова виглядав шлях, який обрав для себе І. Валлерстайн для того, щоб вивести виникнення якісно визначеної капіталістичної системи з мережі якісно невизначених попередніх історичних систем. Сама градація історичних систем, на думку російського мислителя, теж залишалася непозбавленою плутанини. І. Валлерстайн, по суті, протиставляв в докапіталістичну добу світоімперії світоєкономікам. За таких обставин А.І. Фурсову не було до кінця зрозуміло «чим відрізняється система торгівлі світ-імперій між собою від світ-економіки? Карфаген – імперія чи світ-економіка? А Древній Рим? «Індоокеанська світ-економіка» – це світ-економіка чи зона торгівлі азійських світ-імперій? Як відрізнити світ-економіку від системи стійких торгівельних контактів між двома світ-імперіями?» [204, с. 25]. У роботах І. Валлерстайна чітких відповідей на ці питання немає.

Російський практик світосистемного аналізу намагається обґрунтовано довести протиріччя між абстрактно-теоретичною моделлю, яку виробив та застосував І. Валлерстайн, та емпіричною реальністю. Однією з таких ситуацій було сприйняття політичної боротьби всередині світосистеми протягом ХІХ – ХХ ст. як панування «ліберального консенсусу». Попри те, що така парадигма частково відображає певні емпіричні факти, на думку російського мислителя, вона все ж не відповідає дійсності. Причинами того, що твердження про підпорядкування ліберальною політичною доктриною двох інших, опозиційних собі ідеологій не є справедливим, полягає в наступному. По-перше, за словами А.І. Фурсова, І. Валлерстайн давав занадто одномірні характеристики трьом ідеологіям (консерватизму, лібералізму, соціалізму). По-друге, він достатньо поверхово трактував марксистську теорію та ленінізм, особливо тоді, коли називав його «підозріло схожим на ліберал-соціалізм» на світовому рівні [202, с. 52-54]. Для російського вченого незрозумілим залишалося й те, як висновки І. Валлерстайна можуть оминати чітку антиімперіалістичну та антикапіталістичну спрямованість самого В.І. Леніна та його сприйняття національно-визвольної боротьби як однієї з функцій класової боротьби

пролетаріату проти буржуазії. По-третє, А.І. Фурсовим було відкинуто розуміння стратегії національного розвитку як іманентної форми суто лібералізму (у його роздвоєному варіанті вільсонізму-ленінізму). За переконанням ученого, немає таких країн у сучасному світі, котрі б не прагнули національного розвитку. У зв'язку з цим соціолог писав: «Чи значить це, що всі вони підписуються під стратегією лібералізму? Думаю, ні. Чи значить це, що усі вони ліберальні? Звичайно, ні. Та й чи можна на основі вирішення економічних задач на світовому рівні визначати характер ідеології? Я в цьому сильно сумніваюся, так як, навіть якщо «забути» про одномірний та економдетерміністський характер такого підходу, усе одно це буде зовсім інший «лібералізм», схожий на реальний рівно тією мірою, як фігура з воску буває схожа на свій реальний прототип» [202, с. 53]. За словами вченого, національного розвитку добивалися також консерватори, соціалісти, комуністи та навіть фашистські й націонал-соціалістичні рухи, які І. Валлерстайн до ліберальних, звісно, не відносив. Тому А.І. Фурсов виступав за спростування принципу віднесення різнорідних політичних рухів до ліберальної парадигми [202, с. 53].

Дослідник творчості І. Валлерстайна зробив також інший висновок щодо твердження західного вченого про розподіл політичної роботи на початку ХХ ст. між ліберальними соціалістами та ліберальними консерваторами. На думку І. Валлерстайна, класичні ліберальні партії на той час зникають. Зникнення ж ліберальних партій, за А.І. Фурсовим, відбивало дві тенденції: «розмивання» лібералізму та те, що ліберальних рис сателітам геокультури (консерватизму та соціалізму) надавало протистояння проти радикальнішого та загрозовішого для світосистеми – комунізму [202, с. 50].

Оскільки російський дослідник піддавав сумніву догмат про виникнення ліберального консенсусу (принаймні в тому розумінні, у якому це описано в І. Валлерстайна), він не сприймав також ідеї про поступову руйнацію цього консенсусу протягом 1968 – 1989 рр. За словами класика світосистемного підходу, протягом другої пол. 60-х рр. ХХ ст. у всьому світі відбувалися

бурхливі події другої загальносвітової революції, які викликали вагомі незворотні зрушення в політичній та духовній сферах. З цього приводу в А.І. Фурсова знову поставала низка запитань. Передусім російському інтелектуалу забракло доказів того, що це була справдешня «революція», тим більше «світового» масштабу [202, с. 54-60]. Також А.І. Фурсов указував і на інші «слабкі місця» в гіпотезі заокеанського вченого: абсолютно різну природу протестних рухів у різних кінцях світу, неузгодженість причинно-наслідкових зв'язків процесів «довгого» 1968 р., хибність оцінки ролі нових лівих у них тощо. Окремим пластом критики робіт американського професора є оцінка А.І. Фурсовим недавніх та поточних подій і футурологічні прогнози [202, с. 54-73].

Утім, критика А.І. Фурсовим ідей І. Валлерстайна не завжди була неупередженою. У силу політичної заангажованості вже російського вченого емоції брали гору над розумом у питанні про вилучення Росії/СРСР зі світових воєн та історії ХХ ст. в якості одного з вирішальних факторів розвитку світосистеми. Помітно, що бачення І. Валлерстайном історії царської Росії, більшовицького перевороту, ленінізму, «холодної війни» та перебудови, не просто наштовхувалося в російського мислителя на академічні зауваження, але й знаходило емоційно забарвлене суб'єктивне заперечення [203, с. 381-390].

Близькою до ідей А.І. Фурсова була оцінка робіт американського професора доктором філософських наук із м. Москви Г.О. Завалька. Його статті зазвичай мали на меті познайомити читача з квінтесенцією оригінальних поглядів автора світосистемного підходу. Також вони пропонували короткі ремарки дослідника, що доказували або спростовували цінність того чи іншого елементу концепції західного мислителя. Одним із прикладів такої характеристики російським ученим ідей І. Валлерстайна можна назвати спростування «міфу ХІХ ст.» щодо виникнення буржуазії. Як відомо, у науковому обігу популярною є теорія про походження буржуазії від середньовічного бюргерства [168, с. 24-25]. За словами І. Валлерстайна, це не більше, ніж міф, який виник у ХІХ ст. Він не пояснював ні причин відставання

одних країн від інших, ні способів, за допомогою яких це відставання можна було подолати. Його коріння американський науковець вбачав у визнанні факту існування двох пар антагоністичних соціальних груп (буржуазія – пролетаріат, земельна аристократія – селянство), із яких перша належала капіталізму, друга була успадкована від минулого. Проте замість «міфу ХІХ ст.» І. Валлерстайн, за виразом Г.О. Завалька, пропонував власну «казку нашого часу». Її сюжет зводився до того, що аристократія не була класом, інтереси якої суперечили інтересам буржуазії, а буржуазія зовсім не ворогувала з першим станом. Аристократія просто знайшла спосіб урятуватися від соціальних хвилювань часів занепаду феодальних відносин у Європі за допомогою винайдення та запуску механізмів капіталістичної світосистеми. Простішими словами, теорію І. Валлерстайна про виникнення буржуазії можна пояснити так: феодали перетворилися на капіталістів, а не були ними подолані. Навіть Велику Французьку революцію І. Валлерстайн називав не боротьбою між класами, а боротьбою всередині них [109, с. 65-66]. Така гіпотеза не лише суперечить величезному масиву фактів, але й не дає розуміння того, чому одні феодали перетворилися на буржуа, а інші – ні, та чому капіталістична світосистема не виникла, скажімо, в Азії [110, 111].

Те, що Г.О. Завалько ставив питання щодо недоліків шляхів пролетаризації та буржуазифікації, представлених у світосистемному аналізі І. Валлерстайна, зближувало його з іншим російським філософом, головним редактором журналу «Скепсис» С.М. Соловйовим. Критика С.М. Соловйова теж стосувалася недоречних екстраполяцій історичного досвіду одних країн на внутрішній розвиток інших, заміни розгляду стадій капіталізму на дослідження ролі його циклів, порівняння цілей та значимості антисистемних рухів тощо [170].

Ще одна спроба завдати поразки світосистемному аналізу І. Валлерстайна походить від І.М. Іонова та В.М. Хачатуряна. Вони стверджували, що світосистемному підходу не вдалося відобразити дві об'єктивні тенденції, притаманні новітній історіографії. На думку цих дослідників, метод нібито не

враховував тренду універсалізації та, водночас, ігнорував тенденцію до диференціації й усвідомлення різними народами своїх культурних особливостей та намірів зберегти їх як своє головне багатство. Однією з можливих причин для такої критики слугував той факт, що ця пара російських учених розробила власний концепт існування єдиної універсальної цивілізації, який вони протиставляли ідеям світосистемного аналізу І. Валлерстайна [118, с. 10-11].

На захист теорій американського дослідника виступила А.А. Ізгарська, яка у своїй статті «Проблеми методології та перспективи розвитку світосистемного підходу» дозволила собі не погодитися з критикою своїх співвітчизників [115]. На її думку, світосистема у своєму розвитку проходила через зміну періодів інтеграції та дезінтеграції. Періоди інтеграції були ознаменовані підйомом світового гегемона та розповсюдженням ліберальних цінностей, які набували того часу універсального характеру. Періоди занепаду гегемона світосистеми, на думку вченої, інколи вели до вкрай ворожої відмови від універсальних цінностей та ствердження національних та етнічних чеснот. Тому світосистемний підхід, за переконанням А.А. Ізгарської, може складати основу теоретичного дослідження динаміки зміни цінностей у капіталістичній світосистемі [115].

Ще одним російським ученим, який використав у своїх наукових концепціях окремі моменти світосистемного аналізу І. Валлерстайна, був А.В. Коротаєв. Він визнав поняття «світосистема» (щоправда, указуючи на те, що перші ознаки світосистеми були помітні ще в IX тис. до н.е.), розробив математичні моделі соціально-демографічних циклів та її довгострокового розвитку (І. Валлерстайн обмежується опорою на теорію М. Кондратьєва), а також переглянув визначення ядра та периферії у світосистемі. Згідно з підходом А.В. Коротаєва, найбільш важливим механізмом інтеграції світосистеми є генерація та дифузія інновацій. Тому світосистемне ядро – це більше не виробничий ареал, що вдається до нееквівалентного обміну та експлуатації інших зон, а та територія, яка має найвищий показник

згенерованих всередині неї та запозичених зовні інновацій. Себто, ядро – це зона світосистеми, яка виступає в якості донора інновацій частіше, ніж у якості реципієнта [127, с. 30].

Одним із найвідоміших і найпопулярніших учнів І. Валлерстайна є історик та соціолог Г.М. Дерлуг'ян. Після пізнавальної та корисної для нього роботи в Центрі імені Фернана Броделя з вивчення економік, історичних систем та цивілізацій він розпочав викладацьку практику в різних американських університетах, однак при цьому так і не полишив російськомовного інтелектуального поля [98]. Г.М. Дерлуг'ян зазначав, що сьогодні І. Валлерстайн у США сприймається як маргінальна фігура через ідейний радикалізм та розмах проблем, шляхи розв'язання яких він намагався відшукати. Однак за постаттю американського вченого, на думку Г.М. Дерлуг'яна, проглядалася добре артикульована модель макроісторичних змін та мережевих відносин. Саме цей факт у доповненні до особистого шарму «бездоганно порядного, дещо старомодного та надто стриманого інтелігента» та особистих приятельських стосунків між ученими став запорукою для плідної та взаємовигідної співпраці [99, с. 32]. І попри усвідомлення справедливості певних критичних зауважень на адресу свого вчителя, Г.М. Дерлуг'ян вважав розроблену методологію вченого одним із найсерйозніших інтелектуальних проривів ХХ ст., який, на його думку, із часом, можливо, здаватиметься «коперниковою геліоцентричною системою» на тлі застарілої «птолемеевої астрономії» (тобто, на фоні сучасного мейнстріму західних економічної та політологічної наук) [99, с. 37].

Перелічені вище прізвища вчених – це далеко не повний список російських дослідників, які цікавилися світосистемним підходом І. Валлерстайна. Окремі елементи конструктивної критики та ретельного аналізу ідей вченого наявні також у роботах В. Заріна [112], К. Гусова [96], А. Рахманова [155; 156] М. Грачова [94, с. 50-54], Б. Кагарлицького [122, с. 3-10], М. Романовського [160] та багатьох інших.

У порівнянні з таким розмаїттям позитивних та негативних відгуків щодо нарративу світосистемного аналізу І. Валлерстайна, ступінь досліджуваності проблеми у вітчизняній науці є більш скромним. В Україні до цих пір відсутні україномовні переклади ключових монографій ученого, розгорнуті роботи з аналізу переваг та недоліків його концепції. Щоправда, популярність світосистемного аналізу в Україні за останні роки зросла. Утім, із початку 2000-их рр. до світосистемного аналізу почали звертатися як академічні центри, так і окремі науковці з різних куточків країни. Одним із перших серед українських науковців до цитування ідей І. Валлерстайна вдався у своїй монографії «Біля витоків англійського атлантизму» одеський історик О.Б. Дьомін [102, с. 13]. Невдовзі почали з'являтися перші наукові праці, присвячені локалістиці або вітчизняній історії, написані з позицій світосистемного аналізу [132, с. 183-190]. Крім того, посилання на І. Валлерстайна в контексті аналізу концепцій міжнародних відносин зустрічаються в наукових доробках С.С. Трояна [173, с. 207-215], Т.Ф. Герасимчук [90, с. 195], В.О. Романової [159, с. 73-79]. Наразі центром дослідження проблем, пов'язаних із теоретичним осмисленням та практичним застосуванням цього методу, є ХНУ імені В.Н. Каразіна, почесним доктором якого є сам І. Валлерстайн (з 2005 р.) [57].

Творча та наукова спадщина вченого репрезентується в нашій країні публікаціями В. Танчера [171, с. 57-67], у якій розглядається бачення І. Валерстайном перспектив розвитку соціології у XXI ст., П. Кутуєва [133, с. 72-85], О. Фісуна [197] та О. Гурбича [95, с. 42-48], які присвячені деяким теоретичним та методологічним аспектам концепції світоаналітика. Ще однією роботою, у якій розглядався дискурс глобалізації з точки зору світосистемного аналізу, була стаття наукового співробітника Інституту соціології НАН України А.М. Малюка [137, с. 176-196]. Дослідник здобув науковий ступінь кандидата соціологічних наук, захистивши у 2005 р. дисертацію на тему «Концепція історичних систем у світ-системному аналізі: історико-соціологічний аспект» [138].

Дана дисертація була першою спробою викладу та ґрунтовного історико-соціологічного аналізу концепції історичних систем І. Валлерстайна у вітчизняній науці. Дослідження українського соціолога складалося з двох розділів. У першому розділі роботи «Становлення й розвиток світ-системного аналізу» її автор намагався простежити за процесом формування та розвитку світосистемного аналізу, виявити його ідейні джерела й теоретико-методологічні засади. Крім того, у цьому розділі А.М. Малюк відзначав прогресивність запропонованих парадигмою І. Валлерстайна змін, які, на його думку, полягали в пропозиції мислителя щодо переосмислення просторово-часових рамок аналізу найбільш гострих проблем сучасності, виокремлення нових одиниць суспільного розвитку, а також зміни способів її дослідження. Із цієї точки зору, твердив вітчизняний учений, найбільш новаторськими моментами світосистемного аналізу були реконцептуалізація соціальних змін, а також діалектичний синтез системного, логіко-теоретичного та історичного підходів, відродження теоретично обґрунтованого історичного дослідження великомасштабних соціальних систем [138].

Другий розділ дисертації на тему «Дослідження історичних систем у світ-системному аналізі» був присвячений критиці всієї картини всесвітньо-історичного процесу, запропонованої науковим підходом І. Валлерстайна, а також опису та поясненню принципу взаємодії її окремих складових. Крім того, у цьому розділі, А.М. Малюк з позицій світосистемного аналізу намагався проаналізувати сучасні тенденції суспільного розвитку, у результаті чого прийшов до аналогічного висновку, що його раніше озвучував І. Валлерстайн. На думку українського вченого, сучасна системна криза є не просто черговим циклічним спадом, а структурним колапсом відтворення капіталістичної системи, котрий за своєю глибиною, масштабністю та наслідками не має аналогів у минулому [138].

У своїй роботі А.М. Малюк також розглядав головні віхи теоретичного осмислення концепції історичних систем І. Валлерстайна, які були пов'язані з

корекцією або навіть ревізією ідей і методологічних настанов американського вченого його послідовниками та критиками [138].

Окрім фундаментального історико-соціологічного нариса А.М. Малюка, до проблеми світосистемного аналізу звертався також С. Климовський у статті під назвою «Іммануїл Валлерстайн – інший погляд на історію». Її метою було не «викласти всі положення світосистемного аналізу як теорії та дослідницького методу», а лише привернути увагу до цієї впливової науково-політичної течії [124]. Серед молодих українських соціологів світосистемну перспективу досліджували Т. Цимбал [211] та В. Шелухін [215]. Великий інтерес до методу світосистемного аналізу демонструють наразі також редактори й дописувачі некомерційного журналу соціальної критики «Спільне» [77] та лівого часопису «Ліва.com.ua» [78], які періодично вдаються до перекладів та аналізу творів І. Валлерстайна.

В інших державах пострадянського простору також здійснювалися окремі розвідки з метою висвітлення та розгляду окремих аспектів інтелектуальної позиції І. Валлерстайна. У Республіці Білорусь окремі згадки про творчість дослідника зустрічалися в публікаціях І.О. Руденкова [162, с. 149-155], О.В. Беркової [69, с. 33-36] та інших. У 2010 р. при кафедрі філософії та методології науки Факультету філософії та соціальних наук Білоруського державного університету під редакцією професора А.І. Зеленкова був виданий навчально-методичний посібник із соціальної філософії для студентів. У ньому було приведено уривок з роботи «Аналіз світових систем і ситуація в сучасному світі», а також запропоновані питання для аналізу тексту [196]. У 2015 р. в Білоруському державному університеті В.С. Михайловським була захищена дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук на тему «Неомарксизм: теоретико-методологічні основи дослідження політики». У ній молодий учений разом з аналізом робіт інших неомарксистських діячів спробував оцінити особистий внесок І. Валлерстайна в процес становлення неомарксистської теорії [142]. Крім того, велику кількість

перекладів оригінальних англомовних статей І. Валлерстайна розміщує на своїх сторінках інформаційно-дискусійний інтернет-портал LEFT.BY [79].

Ще одним свідченням зростання популярності ідейного доробку американського мислителя в Україні та Російській федерації можуть слугувати численні згадки й огляди його методу в навчальних підручниках та хрестоматіях із політології, філософії та соціології, а також у посібниках для студентів історичних спеціальностей. Автором одного з перших відгуків щодо творчості І. Валлерстайна у вітчизняній дидактичній літературі був львівський історик Л.О. Зашкільняк, який характеризував її як одну з перших спроб ґрунтовної критики теорії модернізації [114, с. 168].

У науковому середовищі інших держав пострадянського простору також зустрічаються поодинокі праці, пов'язані з проблематикою світосистемного аналізу І. Валлерстайна [101, с. 229-233]. Проте переважна більшість із них має суто ознайомчий чи описовий характер. Навіть попри швидке зростання популярності ідей американського мислителя за останній час, ціла низка вітчизняних, російських та іноземних авторів продовжують приділяти увагу реконструкції та поясненню поглядів теоретиків світосистемного аналізу взагалі й І. Валлерстайна зокрема. Часто обмежуючись лише описом та загальними оцінками цього наукового підходу, вони, натомість, не вдаються до глибокого всебічного аналізу його ключових концептуальних конструктів. Інша частина науковців піддає сумніву деякі з висновків світосистемної парадигми, критикуючи І. Валлерстайна перш за все за недостатнє або хибне потрактування окремих явищ розвитку суспільства чи економіки в ході історичного процесу.

Отже, у першій половині 70-х рр. ХХ ст. американський соціолог та історик І. Валлерстайн розробив та запропонував світу макроісторичну перспективу, яка була названа ним світосистемним підходом. Метод світосистемного аналізу – це міждисциплінарний погляд на розвиток світової історії та світової економіки як на еволюцію систем суспільства, яка викликана передусім зміною ієрархічної взаємодії відокремлених один від іншого

виробничо-споживацьких ареалів (центру, напівпериферії, периферії та зовнішньої арени). Ключові ідеї свого методу І. Валлерстайн виклав у багатотомній праці «Сучасна світосистема» (1974 – 2011), яка разом із багатьма іншими працями вченого склала джерельну базу дисертаційного дослідження.

Досягнуті в рамках нового підходу результати були настільки значущими для розвитку соціального пізнання, що концепція І. Валлерстайна просто не могла не стати об'єктом масштабного теоретичного осмислення. Цьому сприяли новизна підходу, широта постановки проблеми, нетривіальність та неоднозначність висновків ученого, розмах його узагальнень. Концепція привернула до себе підвищену увагу науковців усього світу, нерідко викликаючи численні дискусії та гостру критику.

Між регіональними групами історіографії, присвяченими питанню світосистемного аналізу І. Валлерстайна, установився тісний зв'язок. Спорідненими прикметами між усіма ними були: аналогічне визначення об'єкту та предмету критики робіт І. Валлерстайна, її спільні хронологічні рамки та подібність методології. Найчастіше така критика знаходила відображення в спільних зауваженнях щодо недооцінки дослідником ролі одного з важливих компонентів суспільного життя або фактору історичного процесу, докорях у розриві між теоріями соціального конструювання та емпіричним фактажем з минулого й теперішнього тощо.

Концепцію І. Валлерстайна критикували за відмову від марксистського розуміння історії (Р. Бреннер, Т. Сентеш); за недостатню увагу, приділену дослідженню ролі держави та геополітичних чинників (Дж. Модельскі, Т. Скокпол, А. Золберг); за нехтування цивілізаційними особливостями регіонів світу (Ш. Айзенштадт); за недооцінку ролі культурних факторів (Р. Бойн, Ф. Бюелль, К. Уорслі), процесу глобалізації (Е. Гідденс, Р. Робертсон); за зближення з телеологічними концепціями розвитку (С. Ароновіц).

Варто зауважити, що навіть попри запеклу полеміку між І. Валлерстайном та противниками його концепції, яка спорадично розгорталася з середини 70-х рр. ХХ ст., світосистемна парадигма не втрачала високої евристичної цінності

та набувала все нових апологетів [244, р. 8-13]. Її високий пояснювальний потенціал може та повинен використовуватися для дослідження й аналізу процесів розвитку глобального суспільства в минулому, теперішньому та майбутньому, а роботи вченого, присвячені проблемам розвитку світового капіталізму, уже давно посіли своє особливе, достатньо важливе місце в англomовному суспільствознавстві.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Проблеми генезису та розвитку капіталістичної економічної системи, соціально-політичного структурування суспільства в ній є досить складними та дискусійними темами серед істориків й інших соціальних науковців. Американський учений І. Валлерстайн запропонував власну парадигму розвитку капіталізму та соціуму в ньому, яка, завдяки новизні своїх висновків та широті узагальнень, зуміла стати в один ряд із класичними підходами К. Маркса, М. Вебера та Й. Шумпетера.

Історичні аспекти цієї парадигми представлені в роботах західних (К. Чейз-Данна [234, 235], Дж. Абу-Лугход [221], Дж. Модельські [144]) та російських (А.І. Фурсова [200, 202], А.В. Коротаєва [127]) дослідників. В українському науковому світі посилення на світосистемний підхід наявний у роботах О.Б. Дьоміна [102, с.13], С.С. Трояна [173, с.345-354], О.В. Крисенко [132, с.183-190].

Оскільки сам І. Валлерстайн сповідував принципи методологічного плюралізму, то добір широкого спектру наукових підходів, застосованих для ґрунтового філософсько-теоретичного осмислення предмета нашого дослідження, є закономірним та логічно виправданим. Дисертація виконувалася, виходячи із засад цивілізаційного, формаційного, біографічного та низки інших підходів (методологія школи Анналів, постмодернізму тощо).

Для більш ретельного аналізу категоріального апарату вченого нами було залучено ідеї інтелектуальної історії американського історика А. Лавджоя, який

пропонував вивчати універсальні «ідеї-блоки», що мандрують у часі та просторі та використовуються в якості модулів для формування та аналізу складних конструкцій різних теорій [114, с. 67].

Чільне місце при написанні роботи займав також цивілізаційний підхід. Звертання І. Валлерстайна до нього особливо помітне на першому етапі його наукової кар'єри. Займаючись спершу африканістикою, дослідник нерідко відштовхувався у своїх творах від цивілізаційних особливостей локальних суспільств. За словами професора Лейденського університету Г. Весселінга, згодом І. Валлерстайн зрозумів, що проблеми недорозвиненості та взаємозалежності регіонів один від одного не можна зрозуміти поза межами глобального контексту та історичної перспективи [83, с.105]. Зумівши вийти за межі цивілізаційного підходу, дослідник перейшов до нової категорії теоретизувань, якою була «регіональна система». Використовуючи макроісторичний підхід до розуміння історичного процесу, І. Валлерстайн у своїх працях демонстрував шлях, за допомогою якого спочатку специфічно європейська світо економіка капіталізму в динаміці перетворювалася на універсальний та пануючий в усьому світі суспільно-економічний лад.

Двома ключовими ідейними субстратами методу світосистемного аналізу були марксизм та науковий доробок видатного французького вченого школи Анналів Ф. Броделя. Ідеї ж історичного синтезу І. Валлерстайна, які зайняли проміжне місце в континуумі між марксистським моністичним уявленням про зумовленість суспільних проявів економічними явищами та баченням чіткого взаємозв'язку між протіканням суспільного процесу та його відображенням у людській свідомості Ф. Броделя, були проаналізовані з огляду на цінність обох цих підходів.

Геополітичні реалії були й продовжують залишатися одним із чинників формування глобальної «світосистеми» та структурування політичної мапи. Оригінальна теорія гегемонії була розроблена І. Валлерстайном у відповідності до цієї політологічної концепції, тому її застосування мало важливе значення при написанні дисертаційної роботи [22].

Деякі з висновків дисертаційного дослідження були отримані за допомогою засобів інтелектуальної й історичної біографістики. Використання біографічного методу дозволило здійснити періодизацію творчості автора та розглянути суб'єктивні елементи в пізнавальній діяльності І. Валлерстайна.

З аналізом впливу пізнавальної діяльності вченого на його міждисциплінарні наукові погляди та понятійний апарат була також тісно пов'язана постмодерна традиція, концепції якої відіграли важливу роль у виборі шляхів сприйняття світосистемного підходу. Відомий французький філософ Ж.Ф. Ліотар у 1979 р. констатував у своїй книзі «Постмодерністська ситуація» всеохоплюючу кризу мета оповідей як таких проектів, що були не в змозі відображати багатоманітний спектр різних значень [135]. Світосистемний підхід І. Валлерстайна зароджувався як інструмент критики теорій модернізації та їхнього метанаративу поступу (тобто дискурсу, що спирається на універсальні теорії прогресу). Класифікуючи інтелектуальне дітище І. Валлерстайна згідно з категоріями західного постмодерніста, світосистемний аналіз може бути схарактеризований водночас і як знаряддя для деконструкції метанаративу модернізації, і як макронаратив, що мав на меті легітимізувати новий спосіб наукового мислення.

Однак як і будь-які інші дискурси, що містять в собі спроби типологізації суспільного розвитку, а також власні візії щодо глобальної історії, макронаратив світосистемного аналізу неunikно випускає з поля зору багато суттєвих рис та явищ. З цього боку він стає уразливим для справедливої позитивістської критики, яка дорікає І. Валлерстайну за надмірні генералізації, недостатньо підкріплені емпіричними даними. Щоправда, самого вченого це не засмучувало, оскільки, за його словами, «більшість критиків світосистемного аналізу критикують те, що він явно називає власною перспективою» [272, р.63].

Таким чином, у теоретичному розділі дисертації було з'ясовано її основні джерелознавчі, історіографічні та методологічні аспекти. Джерельна база дослідження охопила монографії вченого та авторські статті, присвячені

розгляду проблем генезису капіталістичної світосистеми та розвитку ключових соціальних інституцій у ній.

Історіографія була представлена трьома групами, які презентували американську, європейську та радянсько-пострадянську традиції сприйняття та критики методу І. Валлерстайна. Аналіз історіографії всередині груп здійснювався за допомогою проблемно-хронологічного підходу. У межах третьої групи виділялися також російська, українська та білоруська історіографії, які в багатьох випадках були тісно пов'язані одна з одною.

Було підкреслено, що теоретико-методологічні засади дисертації ґрунтуються на конкретних історичних розробках сучасних досліджень. Для філософського й теоретичного переосмислення наукового доробку вченого було застосовано широкий спектр класичних та нових методів історичної науки, а також інших гуманітарних дисциплін. Найважливішими були засади та принципи цивілізаційного, формаційного, біографічного й низки інших підходів (методологія школи Анналів, постмодернізму тощо). Вагому роль при написанні роботи відіграли також геополітична концепція та методи інтелектуальної історії.

РОЗДІЛ 2

ГЕНЕЗИС ТА ЕВОЛЮЦІЯ КАПІТАЛІЗМУ В ПІДХОДІ

І. ВАЛЛЕРСТАЙНА

2.1. Становлення світосистемної концепції І. Валлерстайна

Світові події середини ХХ ст. зруйнували багато поширених уявлень та стереотипів, а також виступили каталізатором появи нових спроб пояснення буття людського суспільства. Однією з таких спроб стала концепція світосистемного аналізу американського професора І. Валлерстайна.

Дана наукова доктрина, за зізнанням її автора, ґрунтується на симбіозі власних і чужих ідей, які визначили теоретико-філософський базис ученого та сформували його методологічний апарат. Проблема окреслення в широкій гамі ідей світосистемного підходу оригінальних позицій І. Валлерстайна та запозичених концепцій, дослідження їхньої еволюції та порівняння їхнього первинного застосування з більш пізніми інтерпретаціями є ключем до розуміння методології американського вченого. Розроблена в рамках нового підходу нова методологія соціального пізнання, а також теоретичні висновки, до яких вдався науковець, були настільки значимими, що світосистемний аналіз ученого не міг не посісти свого видного місця в загальній картині наукових поглядів на розвиток світової історії та економіки.

У науковому обігу відсутня загальноприйнята періодизація творчої діяльності І. Валлерстайна, однак ми вважаємо доцільним виділяти три найголовніші етапи. Перший із них (1947 – 1971 рр.) був тісно пов'язаний із Колумбійським університетом. Із 1947 р. І. Валлерстайн здобував освіту в цьому закладі. У 1951 р. отримав там ступінь бакалавра, а в 1954 р. – магістра із соціології. Отримавши ступінь магістра, він поступово відійшов від питань американістики. Коло його нових наукових зацікавлень охопило проблеми, переважно пов'язані з антиколоніальним рухом в Індії та пост-колоніальною Африкою [47]. Дещо згодом він почав викладати у своїй *alma mater*, а потім

став доцентом (associate professor) із соціології (з 1958 р. по 1971 р.) [263, р. 734-739]. У 1959 р. І. Валлерстайн захистив дисертацію на тему «Виникнення двох західноафриканських націй: Гана та Берег Слонової Кістки» та здобув науковий ступінь доктора філософії [257].

Досвід роботи в царині африканістики відіграв роль однієї з перших віх у становленні інтелектуальної позиції вченого. Протягом цього етапу академічної кар'єри І. Валлерстайн намагався реалізувати метод мікроаналізу множинності подій історичного процесу [143, с. 16] та історичну регіоналістику в дусі ідей французького історика Ф. Броделя [117]. Крім того, здобутий у його перший академічний період досвід і набуті впродовж подорожей «Чорним континентом» враження сприяли захопленню молодого вченого ідеями егалітаризму та розвинули в ньому стійкий імунітет до утопічних теорій модернізації [47]. Сам мислитель згодом зізнавався, що «Африка була відповідальною за те, що ліквідовано всі стримуючі моменти», які він отримав у спадок від своєї освіти [47].

Другий творчий період у науковій діяльності вченого розпочався в 1971 р. і тривав до 1976 р. Приводом для його виділення були події, які відбулися напередодні. Саме їх, за висловленням самого американського соціолога, можна вважати найголовнішими політичними подіями в його житті. Такими подіями була низка різнопланових протестів у всьому світі 1966 – 1970 рр., апогеєм яких, за думкою самого мислителя, став рік 1968. Навесні цього року кульмінації досягли студентські протести в alma mater ученого – Колумбійському університеті [248]. Попри те, що молодіжні протести проти війни у В'єтнамі та проти фактів сегрегації закінчилися жорстким придушенням поліцією, І. Валлерстайн проявив себе тоді як палкий прибічник протестувальників [252, р. 398-405]. Під час бурхливих подій він неодноразово брав участь у засіданнях факультетського комітету, що намагався віднайти розв'язання проблем, що були підняті студентськими заворушеннями [170]. Протести, у яких були задіяні його студенти, викликали настільки сильні суб'єктивні враження у вченого, що в подальшій макротеорії І. Валлерстайна

події цього періоду знайшли досить неочікуване відображення. Дослідник зрештою розробив гіпотезу, згідно з якою расові, етнічні, соціальні та гендерні протести в другій половині 60-х років ХХ ст. відіграли в історії капіталістичної світосистеми роль другої загальносвітової революції (першою для нього були події 1848 р.) [175, с. 63-71]. За його переконанням, це «була фундаментальна перетворювальна подія», значення якої є набагато більшим у порівнянні з Російською революцією, Першою та Другою світовими війнами, формуванням та падінням комуністичного табору [29].

Однак саме через свою активну суспільну позицію І. Валлерстайн невдовзі був вимушений шукати нову роботу. Тому протягом п'яти років (із 1971р. по 1976р.) він викладав у найпрестижнішому та найстарішому вищому навчальному закладі Канади – Університеті Макгілла в Монреалі [263, р. 734-739].

На час роботи за кордоном припала світоглядна еволюція І. Валлерстайна. Він модифікував масштаб розгляду історичного процесу, замінивши мікропідхід макропідходом. Попри те, що своїми попередніми роботами американський учений заслужив визнання як видний спеціаліст у галузі економічних, соціальних та політичних проблем країн, що розвиваються, із початку 70-х рр. ХХ ст. західний соціолог почав займатися загальною теорією соціально-економічного розвитку. Розроблена ним оригінальна теорія, що синтезує соціологічний, історичний та економічний підходи до суспільної еволюції, побачила світ у 1974 р. Цього року було видано перший том найважливішої праці вченого – «Сучасна світосистема», яка дала початок оформленню методу світосистемного аналізу та принесла І. Валлерстайну світову славу [50]. Увівши до наукового обігу поняття «світосистемний аналіз» для означення своєї інтелектуальної парадигми [245], І. Валлерстайн не полишив повністю своїх студій з африканістики і в 1973 р. очолив Асоціацію африканських досліджень [35].

Третій та останній період у творчості І. Валлерстайна охоплює період від 1976 р. і до тепер. У 1976 р. І. Валлерстайн погодився повернутися до США та

очолити унікальну дослідницьку структуру – Центр з вивчення економік, історичних систем та цивілізацій. Він був створений на базі Бінгемтонського університету (штат Нью-Йорк), а його метою було «займатися аналізом великомасштабних соціальних змін, що тривали протягом історичного часу довгої тривалості» [261]. Незабаром цей науковий осередок перетворився в один із провідних центрів для поглибленого вивчення системної історії. До 2005 р. Центр очолював І. Валлерстайн і за цей час разом зі своїми колегами зумів створити та редагувати часопис «Review» (1977 – 2005) [263, р. 734-739], а також організував власну наукову школу. Крім цього, він продовжував працювати в престижних університетах: Бінгемтонському (1976 – 1999 рр.) та Єльському (з 2000 р.), очолювати міжнародні наукові організації (наприклад, Міжнародну соціологічну асоціацію в 1994 – 1998 рр.) та набувати нових почесних звань у різних університетах світу [47]. Даний період творчості І. Валлерстайна характеризується удосконаленням та популяризацією ідей світосистемного аналізу.

Крім впливу суб'єктивної рефлексії та власного досвіду вченого на розробку його наукового методу, багато ключових постулатів світосистемного аналізу формувалися під сильними зовнішніми впливами. У своєму інтерв'ю авторитетному виданню «Theory Talks» І. Валлерстайн зауважував, що найбільший вплив на становлення його інтелектуальної позиції справило багато науковців, у першу чергу – К. Маркс, Ф. Бродель, Й. Шумпетер, К. Поланьї, І. Пригожин, а також Ф. Фанон [29].

Чи не найвідчутнішим серед численних субстратів, що вплинули на становлення І. Валлерстайна як науковця, було вчення німецького економіста та філософа К. Маркса (1818 – 1883). У К. Маркса американський учений із метою подальшої обробки та використання перейняв ідеї дихотомії між капіталом та працею, погляди на стадії економічного розвитку (на кшталт феодалізму й капіталізму), ідею про першочергову значимість накопичення капіталу, діалектику та багато іншого [50]. Так, наприклад, вивчаючи структуру й динаміку капіталістичної світосистеми, І. Валлерстайн дійшов близького до

марксистського висновку про те, що капіталістичні стосунки, які їх визначають, є джерелом усіх матеріальних проблем сучасного світу [8, с. 116]. Не зводячи все розмаїття сучасних світосистемних процесів до прямого прояву закономірностей капіталістичного способу виробництва, західний науковець усе ж таки вважав, що більшість процесів та змін у світі обумовлені саме ними. Зокрема, класову боротьбу, про яку говорив К. Маркс, І. Валлерстайн був схильним сприймати не менш важливою для розуміння закономірностей сьогоденного розвитку, ніж для оцінки долі буржуазних суспільств минулих століть [8, с. 320].

Американський учений переосмислив також розуміння марксистами співвідношення матеріального та духовного. Особливо це помітно на прикладі ставлення І. Валлерстайна до культури. Соціолог сприймав її двояко. Відштовхуючись від марксистської методології, учений твердив, що з одного боку, культура – це поняття, яке допомагає вибудовувати ієрархію всередині груп, а з другого – це феномен, що підкреслює набір специфічних рис, властивих індивідам усередині них. Перше розуміння поняття «культура» виконує функцію налагодження гармонії у світосистемі. Друге розуміння, на перший погляд, указує на відмінність людей та розподіл груп за тими чи іншими обраними характеристиками [34, р. 32-33]. Але американський дослідник пішов далі, пояснюючи, що культурний розподіл людей на групи не є чітким, оскільки кожна людина входить до декількох «культур»: статевих, расових, мовних, класових, національних тощо. За таких умов саме поняття часто використовується вибірково та суперечливо. За словами мислителя, зацікавлені групи вдаються до підкреслення вигідних саме для їхніх інтересів характеристик людей, які є протилежними до деяких характеристик інших груп або навіть інших характеристик представників цієї ж групи. У зв'язку з цим, культура поставала перед дослідником у якості головного ідеологічного поля, на якому відбувається переплетіння та зіткнення часто протилежних групових інтересів та ідеологій [34, р. 38-39].

Така інтелектуальна позиція вченого є близькою до постулату засновника школи Анналів – Л. Февра (1878 – 1956), який стверджував, що предметом досліджень історика є «не який-небудь фрагмент дійсності, не один із відокремлених аспектів людської діяльності, а сама людина, яка розглядається на фоні соціальних груп, членом яких вона є» [194, с. 26]. Для І. Валлерстайна це також системна ідея капіталістичної світоekonomіки; історичний результат усіх колективних спроб залагодити всі протилежності та труднощі соціально-політичних реальностей партикулярної системи світу [34, р. 38-39]. Тому друге розуміння поняття «культура» у формі ідейного дисонансу також сприяє відносній стабільності світосистеми.

У баченні та потрактуванні марксистських положень щодо капіталістичних відносин І. Валлерстайн часто відхилявся від ортодоксальної доктрини. Перекоаний противник «паразитичного» капіталізму, І. Валлерстайн вважав, що універсалізм капіталістичних відносин не був обов'язковим. «Хоча капіталізм і зробив свій прорив у Європі, звідки він поширився по всій планеті, – писав учений, – з цього, однак, не випливає, що цей процес був неминучим, бажаним або в будь-якому сенсі прогресивним» [117]. Така постановка питання не є цілком традиційною для марксистів, більшість з яких підкреслювали історичну неминучість зміни капіталістичного способу виробництва комуністичним. Свою думку вони обґрунтовували тим, що капіталізм утратив свій прогресивний характер [117]. І. Валлерстайн ставив під сумнів ідею невідворотності прогресу, тому ще одним зразком відмінного від класичного марксистського тлумачення соціально-економічних процесів була критика концепцій лінійно-стадіального розвитку [165].

Марксистичні часто критикували І. Валлерстайна за відсутність докладного опису способів виробництва. Однак творчий внесок американського вченого полягав в іншому підході до оцінки їхнього значення. Г. Дерлуг'ян в одній зі статей про І. Валлерстайна намагався проілюструвати один із ключових принципів світосистемного методу таким зрозумілим поясненням: «Світосистемний аналіз – не марксизм. Раніше велися масштабні дебати з приводу

демидовських заводів і російських мануфактур XVIII століття. Говорили, що якщо це мануфактури, то індустрія в країні росла. Отже, у Росії XVIII століття також був капіталізм? Але ж вони кріпаки, отже, це феодалізм? Валлерстайн об'єднав демидовські заводи з плантаційним рабством на Барбадосі та Ямайці і сказав, що це рівно одне й те ж, це не способи виробництва, а способи контролю над робочою силою» [97].

Хоча І. Валлерстайн і послуговувався у своїх працях поняттям «спосіб виробництва», він вкладав у нього не тільки і не стільки виробництво, узятє в якійсь визначеній суспільній формі (як у К. Маркса), скільки форми розподілу та обміну. Причиною цього є те, що в концепції І. Валлерстайна відсутнє визначення експлуатації, а сама вона, на думку вченого, частково має позаекономічну природу. Соціолог переносив схему відносин найму на відносини периферії та центру, не враховуючи при цьому експлуатації економічної. У докапіталістичну добу механізми перерозподілу для нього взагалі є головними, тому за основу класифікації способів виробництва дослідник брав погляди на три основні форми «економічної інтеграції». Такими формами були: реципрокація (reciprocity), що ґрунтувалася на русі товарів та послуг між узаємодіючими сторонами на симетричній основі (наприклад, узаємодопомога родичів, сіл та навіть держав); редистрибуція (redistribution), яка полягала в стягуванні товарів та коштів до центру з метою їхнього подальшого перерозподілу (приміром, сплата податків); а також ринковий обмін [166].

Такі погляди були повністю скопійовані в засновника субстантивістського напрямку в економічній антропології К. Поланьї (1886 – 1964). І. Валлерстайн, як і К. Поланьї, визнавав вплив неекономічних факторів, передусім політики, на розвиток світової економіки. Ще один пункт, щодо якого оцінки двох учених були схожими, – це оцінка інституту держави в докапіталістичний період [258]. На думку І. Валлерстайна та за переконанням К. Поланьї, у докапіталістичних суспільствах центральна роль відводилася інституту держави, який централізував соціально-економічне та політичне життя людей [85, с. 111-115].

Єдиною відмінністю між концепцією американо-канадського економіста та поглядами І. Валлерстайна був термінологічний камуфляж, застосований у типології соціально-економічних систем (у І. Валлерстайна це відповідно: міні-системи, світоімперії та світоеконіміки) [165].

Окрім впливу ідей власне К. Маркса, у світосистемному аналізі американського науковця помітні також непрямі впливи послідовників марксизму. Зокрема, автор нового методу визнавав справедливість певних тверджень В.І. Леніна [119, с. 765-770] (наприклад, твердження про важливість наявності дешевої робочої сили для функціонування капіталістичної системи або ідею існування багатокладності економіки), Р. Люксембург [136, с. 314-325] (про роль некапіталістичного середовища у функціонуванні капіталістичного господарства), Р. Гільфердінга (розуміння ролі фінансового капіталу в структуруванні відносин залежності слаборозвинених країн від провідних імперіалістичних держав) тощо [92, с. 400-435].

Деякі критики різноманітних світоглядних орієнтацій І. Валлерстайна переконані в тому, що чимало поглядів вченого ґрунтуються на поєднанні неомарксизму з французьким структуралізмом, себто структур-марксизмом гатунку Л. Альтюссера, Е. Балібара [270, р. 76]. Інші ж схильні вважати, що дослідник повернувся на позиції неокласичної та функціоналістської економічної теорії.

Світосистемний аналіз формувався також під впливом видатного вченого, представника історіографічної школи «Анналів» Ф. Броделя (1902 – 1985), на чю честь і було названо організований І. Валлерстайном у 1976 р. Центр із вивчення економік, історичних систем та цивілізацій. І. Валлерстайн познайомився з думками цього європейського мислителя через роботи польського історика економіки М. Маловіста [116]. Із творчості свого французького колеги американський мислитель запозичив цілу низку фундаментальних принципів, у тому числі й поняття «світоеконіміка». Проте це словосполучення не є винаходом ані І. Валлерстайна, ані навіть Ф. Броделя. В економічній науці й раніше використовувалися терміни «світове

господарство» та «світова економіка». «Світова економіка» – це економічна система всього людства, або, як стверджував у XIX ст. знаменитий швейцарський економіст Ж.Ш. Сисмонді, «ринок усього світу» [152]. У німецькомовній економічній науці існував також термін «Weltwirtschaft», який перекладається зазвичай як «світова економіка». Разом із тим, у німецькій економічній теорії й історичній науці кінця XIX ст. виникла ще одна інтерпретація терміну «Weltwirtschaft». Іншого сенсу цьому слову надав німецький історик Ф. Реріг, котрий використовував його в більш специфічному, вузькому сенсі. У своїй праці він окреслив цим поняттям межу поширення середньовічного Європейського світу, передусім як цілісної економічної системи [262].

Новий зміст старого терміну, яким потім скористався І. Валлерстайн, увів Ф. Бродель, який переклав його французькою мовою. Невдовзі «l'économie-monde» зазвучало й в англomовному варіанті як «World Economy». Термін «світоеконіміка», – як стверджує сам Ф. Бродель, – він вигадав «за відсутністю кращого, не дуже узгоджуючись із логікою». Світоеконіміка, за Ф. Броделем, – це «економічно самостійна частина планети, здатна в основному бути самодостатньою, такою, якій її внутрішні зв'язки та обміни додають певну органічну єдність» [76, с. 14]. Дане визначення сприймається, на перший погляд, як суто економічне, проте його автор наголошував на тому, що «світ-економіка» зовсім не означає якийсь «світ» («цивілізацію» або «суспільство»), який формується та зростає на основі певного типу економіки і цілком у своєму розвитку має визначатися саме цим типом. Ф. Бродель використовував поняття «світ», аби відійти від економічного редукаціонізму, зберігаючи при цьому погляд на суспільство як на предмет вивчення перш за все з економічної точки зору. Ф. Фурке запропонував модифікацію броделівського терміну «l'économie-monde», тобто «світ» («суспільство»), який розглядався ним насамперед із точки зору його економічного життя, а не як економіка, котра формує певний «світ у собі» («un monde en soi») [152]. Саме такий погляд та розуміння речей передалися й І. Валлерстайну, якого за це досить часто відносили до табору

неомарксистів. Ф. Бродель вважав, що світове господарство, світ узагалі у Середньовіччя та навіть за часів античності можна розділити на більш чи менш централізовані й зв'язані економічні зони, тобто на чимало співіснуючих світів-економік [73, с. 88]. Наприклад: Римська Імперія – світоеконіміка, Індія – світоеконіміка, Османська імперія – світоеконіміка і т.д. Цю ж ідею можна простежити в переважній більшості праць І. Валлерстайна, який пішов броделівським шляхом, що був відмінний, наприклад, від моделі іншого видного теоретика світосистемного аналізу А.Г. Франка (1929 – 2005) [68]. За глибоким переконанням останнього, спільний історичний розвиток Азії, Африки та Європи бере свій початок ще від III тис. до н.е. Протягом більшого часу розвитку уніфікованої Світ – Системи її центри знаходилися за межами Заходу [240].

Світоеконіміка, за Ф. Броделем, може бути визначена за допомогою трьох істотних ознак. По-перше, світоеконіміка має займати певний географічний простір із визначеними кордонами. Вони можуть бути культурними, духовними, ментальними, але, так як учений вивчав здебільшого економічне життя, він писав: «Кордони світоеконіміки розташовуються там, де починається інша економіка того ж типу, уздовж якоїсь лінії або, скоріше, якоїсь зони, перетнути яку як із тієї, так із іншої її сторони бувало вигідно з економічної точки зору лише у виняткових випадках» [76, с. 18-19]. Природними бар'єрами, які було не вигідно перетинати з економічної точки зору, слугували незалюднені, інертні зони (пустеля Сахара, Тихий океан тощо). Культурний порядок також може зорганізувати простір, як і економіка. Адже культура – «найдавніший персонаж людської історії: економіки змінювались одна за одною, а політичні інститути руйнувались, суспільства слідували одне за іншим, але цивілізація продовжувала свою дорогу», – відзначав Ф. Бродель [76, с. 60]. Таким чином, Ф. Бродель вважав, що культура також створює кордони світів-економік, будучи бар'єром на дорозі економічних обмінів. Але дуже часто «культурні мапи не співпадають з економічними» [76, с. 60]. До

прикладу, коли в економічному житті домінували Генуя та Венеція, то в культурному перевага була за Флоренцією [76, с. 62].

По-друге, будь-яка, не обов'язково лише капіталістична, світосистема вимагає наявності провідного, хоча, можливо, і несталого економічного центру (одного або двох). І. Валлерстайн зарахував цю ідею до свого інтелектуального арсеналу. У різний час, на його думку, як і на думку Ф. Броделя, ними були Венеція, Антверпен, Амстердам, Лондон [6, с. 198].

Третім спільним моментом у роботах Ф. Броделя та І. Валлерстайна є ідея про горизонтальну та вертикальну ієрархію у світосистемі. На відміну від двох попередніх ідей, які були запозичені І. Валлерстайном у французького історика, дана теорія озвучена вперше саме американським ученим. Ієрархія по вертикалі – це соціальна ієрархія, що існує у всіх частинах (зонах) світоєкономіки. Ієрархія по горизонталі є просторовою. Вона означає ієрархізацію економічного простору в якій-небудь світоєкономіці. Водночас світоєкономіка є і геосоціальною системою, яка складається з трьох зон: «серцевини», «середньої зони» і «маргінальної зони» (одразу ж упізнаються валлерстайнівські «центр», «напівпериферія» та «периферія») [229, р. 22-23]. Хоча й цю ідею, запозичену вже Ф. Броделем у І. Валлерстайна; ідею, яка стала класичною в геополітиці, навряд чи можна назвати оригінальною. Ще у 1826 р. «центро-периферійна» модель застосовувалася представником німецької географічної школи в економічній науці І.Г. фон Тюненом (1783 – 1850), щоправда, її призначенням було зображення залежності розміщення сільськогосподарського виробництва від місця її збуту [71].

Існують відмінності між французьким та американським ученими у визначенні предмету дослідження. Якщо для Ф. Броделя ним було суспільство (соціальна структура), яке розвивається в безлічі тимчасових ритмів, то І. Валлерстайн визначав основний предмет своїх соціологічних досліджень конкретніше. На його думку, ними були соціальні або історичні системи в певних географічних рамках. І. Валлерстайн перейняв у Ф. Броделя несприйняття як ідіографічної «історії подій», яка «нанизує» унікальні й

неповторні випадки на хронологічну вісь календарно-подієвого часу, так і спротив номотетичної соціальної теорії, спрямованої на виявлення загальних закономірностей [5, с. 187]. У французького дослідника не виникало конкуренції між двома підходами: науковець волів примирити три розроблені ним види часу. Перший («la longue duree») – «тривалий час» – найважливіша з часових осей. За переконанням французького вченого, це історія людських взаємин із навколишнім світом, історія цивілізацій, майже нерухома історія [158, с. 246]. Ф. Бродель був переконаний, що «історію в цілому можна зрозуміти лише при «зіставленні з неоглядним простором повільної історії» [74, с. 127]. Другий часовий вимір – «циклічний час» – це конкретні цивілізації, економіки, соціальні структури та їхні видозміни протягом певних часових проміжків. Процес розвитку або занепаду на такому темпоральному відтинку протікає швидше, а зміни стають більш помітними. Третій – «короткий час» – це історія подій, яка за слушним зауваженням самого Ф. Броделя, є «найбільш капризною та найбільш мінливою» з усіх форм тривалості. На думку анналіста, цей час є виразом усіх тих прихованих сил та процесів, які єдино мають значення для людської історії [158, с. 247].

Переїнявши у Ф. Броделя каузальні та темпоральні погляди на структурування часу, І. Валлерстайн успадкував також цілий ряд характерних методологічних прорахунків, які торкалися часової сутності історії. У роботах Ф. Броделя не вистачає узгодженості трьох часових вимірів між собою, бракує такої узгодженості і у творах І. Валлерстайна. Як і його попередник, американський соціолог незаслужено применшував значення історії подій, збільшуючи роль «довгого часу». Крім того, із перелічених вище трьох типів броделівської темпоральності І. Валлерстайн визнавав тільки два. При першому типі, який дослідник називав «епізодичним часом» (episodic times), час існує для вченого «лише тут», у певній точці календаря, а події, які датуються за допомогою хронології, стають унікальними; а при другому – «нескінченному часі» (eternal times) – час узагалі втрачає свою цінність [5, с. 194].

Американський учений на свій лад інтерпретував догму французького дослідника про співвідношення часу та простору. Він говорив, що «кожен час має простір, і кожен простір – час, і певні типи часу й простору йдуть один з одним», тому «час і простір є не двома окремими категоріями, а однією, котру я буду називати «часо-простором» (Time – Space)» [4, с. 118-119].

Особливої уваги заслуговує малопомітний, на перший погляд, інтелектуальний пласт ідей інших учених, неуспадкованих І. Валлерстайном безпосередньо від самого Ф. Броделя, а отриманих транзитом через його роботи. Так, наприклад, із робіт Ф. Броделя до американського вченого прийшла традиція трактування капіталізму як головної протидії функціонуванню ринкової економіки [75]. Під нею мається на увазі накопичення в сфері обміну та захист цього процесу державними структурами. У такому розумінні погляду Ф. Броделя простежується побічний вплив ідей М. Вебера (1864 – 1920), який писав про роль «легального», до речі, і «державного порядку» в підтримці тієї чи іншої економічної системи [130, с. 163]. І. Валлерстайн, так само як і М. Вебер, ставив процес обміну на перше місце в розумінні сутності капіталізму, на відміну, приміром, від К. Маркса, який віддавав перевагу виробництву [86, с. 49]. Від німецького соціолога американський мислитель отримав ще один принцип. Для І. Валлерстайна, як і для М. Вебера, капіталізм – це особлива соціальна система, що не існує без ідеологічної підтримки. М. Вебер вбачав ключовою запорукою становлення капіталізму етику протестантизму. І. Валлерстайн пов'язував посилення капіталістичної світоekonomіки з дією ліберальної ідеології та принципами вільної торгівлі [18].

Роботи Ф. Броделя познайомили молодого американського дослідника також із проблемою динаміки капіталізму, на яку впливають зміни економічної кон'юнктури (про це писали Е. Лабрусс, М. Кондратьєв, Й. Шумпетер) [235, р. 176-180]. Аналогічно до Ф. Броделя, І. Валлерстайн, окрім п'ятдесятирічних економічних циклів, використовував у своїй концепції також більш тривалі періодичні коливання. Якщо у французького вченого вони називаються

«віковими трендами» (а в Р. Камерона – «логістичними циклами»), кожен із яких був тісно пов'язаний із розквітом, занепадом та переміщенням капіталістичних світоекономік, то в І. Валлерстайна вони пов'язані з циклами гегемонії тих чи інших великих держав [233, р. 32]. Не новий принцип циклічності знайшов у роботах І. Валлерстайна ще одну нову соціально-філософську інтерпретацію. Американський дослідник був одним із перших, хто заговорив про відмінність між кон'юнктурним спадом та структурною кризою й описав сутність таких криз [20, с. 18].

Велике враження на ще молодого вченого І. Валлерстайна справив також крах планів індустріалізації та форсованого розвитку країн периферії. Такі плани в середині минулого століття розробляла так звана «соціологія розвитку». У той час – час розгортання деколонізації та становлення системи неокolonіалізму, поширення впливу транснаціональних корпорацій та пришвидшеної інтернаціоналізації капіталістичної світоекономіки – відбувалися важливі зміни в міжнародному розподілі праці. Предметом «соціології розвитку» за таких умов стали неєвропейські суспільства традиційного типу. За переконанням прихильників девелопменталізму (від англ. development – розвиток), такі суспільства та національно-визвольні рухи в них конче потребували вироблення стратегій модернізації та окреслення перспектив їхнього подальшого розвитку. Широке розуміння модернізації було теоретичною основою оптимістичних прогнозів розвитку країн «третього світу» представниками «соціології розвитку» [209, с. 14-26]. Керуючись логікою, що оскільки у відсталих країнах, або тих, «що розвиваються», відбуваються абсолютно ті ж самі процеси, що відбувалися колись на Заході, учені-девелопменталісти пророкували країнам, що розвивалися, абсолютно тотожні результати. Тобто, як вважалося в 50 – 60-і рр. ХХ ст., усі країни «третього світу» в найближчому часі наздоженуть за основними показниками країни Заходу. Вони стануть індустріальними державами з високим рівнем розвитку виробництва, науки, освіти, культури. Здавалося, що всім їм невдовзі вдасться

покінчити з убогістю та відсталістю, забезпечити своїм громадянам достойний рівень життя та дотримання прав людини [31].

Але досить швидко оптимізм мислителів зійшов нанівець через українські темпи економічного зростання, збільшення розриву між бідними та багатими тощо. З'явилася маса робіт, у яких давалася картина жахливої бідності більшості країн «третього світу». Однією з них була тритомна праця шведського економіста К.Г. Мюрдаля (1898 – 1987) «Драма Азії» (надрукована 1968 р.). Назва одного з розділів роботи звучала як «Дослідження про бідність націй». Зміст цього уривку йшов у розріз із класичним твором А. Сміта «Дослідження про природу і причини багатства націй», написаному на матеріалах економіки Західної Європи, перш за все – Англії [165].

У сформульованій Г. Мюрдалем теорії відсталості країн периферії світо економіки виділяються дві взаємопов'язаних лінії дослідження. Перша – це аналіз узаємозв'язку високорозвинених та слабкорозвинених країн (саме такий термін пропонує вчений). Інша лінія пов'язана з виявленням системних основ феномену слаборозвинутості. У висвітленні цієї тенденції була помітна особиста позиція скандинавського вченого, який, на відміну від апологетів як модернізаційної концепції, так і теорії залежності, віддавав перевагу розгляду внутрішніх факторів, що зумовили відсталість цілих регіонів світосистеми від країн ядра. При цьому Г. Мюрдаль не нехтував впливом на даний процес загальносвітових тенденцій. Навпаки, намагаючись пояснити, чому він робив наголос саме на дослідженні внутрішніх причин цього складного історичного явища, учений наводив своє пояснення причин слаборозвинутості. За його словами, для «третього світу» притаманним є те, що ще з колоніальних часів капіталізм у даному регіоні мирно вживався з масою пережитків та рудиментів. При цьому сам капіталізм не втрачав через це можливостей для розвитку, а віковичне сусідство прогресу та відсталості в цій зоні зустрічалося набагато частіше, ніж конфлікт між ними [147, с. 128-166].

І. Валлерстайн високо оцінював ідеї Г. Мюрдаля. За його словами, той визначив шляхи продуктивної взаємодії соціальних наук з метою системного

відтворення процесів у світовій економіці, а також розкрив дійсні мотиви слабкої розвинутості та відсталості країн у глобальній світосистемі. Шведський дослідник показав, що вони насправді не є пережитком минулого, а виступають у ролі обов'язкової умови для існування світового капіталізму [54, р. 17].

Опираючись на чужий та власний науковий досвід, І. Валлерстайн, який у 60-х роках ще серйозно займався африканістикою, зрештою остаточно зрозумів, що теоретичні положення та висновки неокласиків девелопменталізму або представників інших західних шкіл не враховують умов та специфіки країн, що розвиваються. Тому він досить швидко долучився до критики лінійно-стадіальних моделей модернізації та розробки нового підходу. У розробці відповідних концепцій, які гучно заявили про себе в 1976 р. в праці під красномовною назвою «Модернізація: Requiescat in pace», він віддав данину специфічним, але популярним того часу авторам економічної теорії – А. Льюїсу, Т. Шульцу, Я. Тінбергену, Р. Нурске [40].

Зворотною стороною запропонованої в 50-х рр. ХХ ст. теорії модернізації стало виникнення поняття «залежного» або периферійного капіталізму, нездатного до самостійного розвитку, який принципово відрізнявся від капіталізму центру. У цілому, концепції «залежного розвитку» віддзеркалюють суперечливе положення слаборозвинених країн, що входили до капіталістичної системи. На думку апологетів такої теорії, вони були вимушені переходити від докапіталістичних форм до капіталізму («модернізуватися»), але сам цей капіталізм та процес переходу набували в цих країнах рис, зовсім не властивих капіталізму та процесу модернізації розвинутих країн («залежний розвиток»). Ні затриматися на докапіталістичній стадії, ані наздогнати Захід країни Азії, Африки та Латинської Америки за таких обставин не могли. Тому, за переконанням І. Валлерстайна, концепції «залежного розвитку» латиноамериканських економістів Р. Пребиша, Ф. Кардозо, С. Фуртадо та Т. Дос Сантоса відображали реальність куди більш адекватно, ніж стратегії модернізації, розроблені науковцями з благополучного Заходу [37]. Підтримана науковцями теорія залежності показала, що взаємозалежність капіталістичних

країн та тих, які визволилися, асиметрична та вигідна першим. Головним фактором залежності, вважали Р. Пребиш та група фахівців Економічної комісії ООН для країн Латинської Америки (ЕКЛА), було панування транснаціональних корпорацій, яке опосередковувалося також впливом внутрішніх факторів (держави та класів). Через цей фактор, вважали вчені цього табору, у «третьому світі» не може бути класичного капіталізму [153, с. 42-54].

Теорія залежності показала, що залежність – це предмет вивчення соціальних наук та економіки в рамках усього «третього світу», а не окремої країни чи регіону. Такий підхід засвоїв і І. Валлерстайн, який у 50 – 60-их рр. ХХ ст. досліджував конкретно-історичні ситуації в країнах Африки та прагнув створити власну цілісну модель соціального розвитку. На думку Г.О. Завалька, критика концепцій залежності була одним із вихідних пунктів для його світосистемного підходу [109, с. 144]. У ньому І. Валлерстайн відкидав не лише ліберальну, але й марксистську концепції девелопменталізму. Ліберальну девелопменталістську теорію автор не сприйняв, окрім зазначеного, також із причини її явного європоцентризму, неісторичності та абсолютизації ролі національних держав. Марксистська ж концепція не витримувала критики через «застарілу схему еволюційного марксизму, яка виставляла жорсткі стадії, через котрі кожна держава або географічна спільнота мала пройти» [166].

Крім усього іншого, американський учений не міг сприйняти теорії форсованого розвитку периферії з тієї причини, що замолоду перебував під сильним впливом франкомовного теоретика революції Ф. Фанона (1925 – 1961) [47]. У нього І. Валлерстайн перейняв частину своїх ціннісних орієнтирів, які згодом визначили критерії відбору його методологічних принципів. Найважливішими з критеріїв, що вплинули на побудову «синтетичної соціальної теорії» були ідеали егалітаризму та демократії, концепція походження нерівності від нееквівалентного обміну та військово-політичного тиску найпотужніших держав світосистеми на слабкі країни, орієнтація на

прискорене революційне переформатування несправедливого суспільного устрою у всесвітньому масштабі [43, р. 117-125].

Окрім Ф. Броделя та Ф. Фанона, була ще одна особистість, яка, за словами мислителя, кардинально вплинула на формування його інтелектуального доробку. Такою персоною був відомий бельгійський хімік російського походження І. Пригожин (1917 – 2003). В І. Пригожина І. Валлерстайн перейняв синергетичний підхід, що враховував конструктивну роль та нестійкість стріли часу. Він також пояснював фундаментальні відмінності між властивостями матерії (у І. Валлерстайна систем) у стані рівноваги та нерівноваги, а також значення поняття «біфуркація» [80]. «Пригожин змусив мене зіштовхнутися з усіма проявами світу, де беззаперечних фактів не існує, але знання все ще залишають за собою силу», – визнавав І. Валлерстайн у розділі «Розвиток інтелектуальної позиції» свого персонального сайту [47].

Через ідеї І. Пригожина І. Валлерстайн захопився загальною теорією систем та поняттям емерджентної еволюції. Емерджентна еволюція як ідеалістична теорія розвитку виражається через виникнення нових функціональних одиниць системи, які не зводяться до простих перестановок уже наявних елементів. Дана метафізична концепція наголошує на тому, що розвиток є не тільки постійними підвищеннями з точки зору результату, але, крім того, веде до виникнення абсолютно нових закономірностей. Яскравим прикладом реалізації поняття емерджентності у творчості І. Валлерстайна є пояснення виникнення капіталістичної світоekonomіки [104].

Проблема кореляції властивостей цілих систем із непритаманними їй підсистемам і блокам властивостями (тобто, емерджентність) змушувала І. Валлерстайна також обирати між двома позиціями щодо розв'язання питання цілісності світу. У даній філософській та науковій дилемі американський учений тяжів більше до холізму (пріоритет цілого по відношенню до його частин), аніж до меризму (ціле є сумою частин, від яких і залежить його якісний стан). На відміну від традиційного переконання, за яким капіталізм як суспільна система первісно зародився в окремих найбільш розвинених країнах і

лише згодом почав вибудовуватися у світовий капіталістичний простір, І. Валлерстайн стверджував, що капіталізм первісно розвивався як цілісна система світових зв'язків, окремими елементами якої були національні економіки [110].

Своє відображення в баченні І. Валлерстайном феномену гегемонії країн за доби капіталізму знайшли також праці класиків геополітики, зокрема ідея А.Т. Мехена (1840 – 1914) про вирішальну роль контролю над морськими просторами для встановлення геополітичного панування у світі [146, с. 320].

Значного ідейного та методологічного впливу І. Валлерстайн зазнав з боку французького соціолога та філософа Е. Дюркгейма (1858 – 1917), у якого, зокрема, перейняв несхвалення дисциплінарного поділу соціальних наук на сфери знань [21, с. 124-127]. Крім того, метод світосистемного аналізу увібрав у себе також окремі позиції робіт З. Фрейда [8, с. 315], Т. Парсонса [8, с. 296-297], У. Макніла [67, с. 27], а також представників Франкфуртської школи [88].

Отже, американський науковець, розробляючи теорію світосистемного аналізу, користувався широким спектром уже існуючих теорій та концепцій, а також вносив до сформованої ідейної гами власні самобутні погляди, які формувалися в тому числі під дією його особистісного досвіду. Сам метод І. Валлерстайна багато в чому заперечував положення науки XIX ст.: міждисциплінарної роз'єднаності; дилеми номотетичного та ідіографічного методів наукового мислення; суперечності між природничо-науковою та гуманітарною картинами світу; протиставлення соціології та історії; розуміння соціального прогресу не як неминучого, а як можливого. Ідеї, що з'являлися протягом XX ст. в соціології, історичній науці та економіці творчо синтезувалися вченим з метою виробити власний науковий підхід, який максимально точно передавав би усі явні та приховані закономірності соціальної реальності.

У методології І. Валлерстайна переосмислені елементи марксизму, наукової спадщини школи «Анналів» та критика строкатої палітри економічних теорій XX ст. досить органічно скомпоновані та доповнені його власними

оригінальними ідеями. Завдяки такому вдалому симбіозу метод світосистемного аналізу вченого набуває великого пояснювального потенціалу та все більшої кількості прибічників у всьому світі.

Окрім наукових факторів, які сприяли становленню методологічного базису світосистемного аналізу І. Валлерстайна, велику роль відіграла також певна ідеологічна заангажованість мислителя. Дослідник писав про те, що ідеологічно світосистемний аналіз був протестом проти ідеологізованого позитивізму, неправдивого аполітизму, які були головними складовими елементами світової соціальної науки; протестом проти науково-ідеологічних структур західного суспільства [59, р. 287].

2.2. Капіталістична світоеконіміка в типології систем І. Валлерстайна

Світосистемний підхід І. Валлерстайна був одним із найбільш помітних інтелектуальних проривів другої половини ХХ ст. Завдяки оригінальності висновків ученого, широті його теоретичних узагальнень та всеохоплюючому аналізу практичних проблем, дана наукова парадигма набула значної популярності та зайняла своє стійке місце в багатьох гуманітарних науках. Помітний внесок було здійснено також і до загальної теорії систем.

Світосистемна парадигма передбачала, що соціальна дія відбувається не в окремо взятих державах, націях, народах, а в єдиній для всього світу соціальній реальності, усередині якої існує усталений поділ праці. Завданням світосистемного аналізу, на думку І. Валлерстайна, було перевірити емпірично, чи є така реальність політично або культурно уніфікованою, а також з'ясувати теоретично, які наслідки існування або неіснування такої єдності [60].

Намагаючись провести емпіричні й теоретичні дослідження та вибудувати для світосистемного аналізу цілісну концепцію загальнолюдського розвитку, американський учений прагнув реконструювати головні віхи історичного процесу за допомогою коректного визначення ключового об'єкту свого історико-соціологічного дослідження. Таким об'єктом, на його думку, мали

бути історичні системи, які можна визначити як суспільства, що характеризуються поділом праці з інтегрованими виробничими структурами, набором організуючих принципів та інститутів, а також певним періодом свого існування [8, с. 71].

У зв'язку з цим соціальний світ, на думку І. Валлерстайна, – це співіснування та взаємна зміна масштабних та численних, цілісних за структурою та варіативних у плані темпоральності історичних систем [61, р. 317]. «Історична система» – базове поняття всієї концепції американського дослідника. На дослідженні їхніх особливостей, відмінностей, причин виникнення та занепаду побудований науковий підхід ученого. Його ж методологічний інструментарій, який розроблявся та доповнювався, починаючи із 70-их рр. ХХ ст., мав на меті лише удосконалити це дослідження. Тому підхід І. Валлерстайна характеризується як концепція, яка аналізує генезис, механізм функціонування й еволюцію «історичних систем» [96].

Історична система, з погляду вченого, – це органічно цілісний комплекс, що існує в певному проміжку історичного процесу. Зв'язки всередині неї влаштовані таким чином, що зміна одного елементу неодмінно призводить до зміни інших елементів та системи в цілому [6, с. 198]. Невдовзі І. Валлерстайн додав нових обертонів своєму визначенню. Він запевняв, що кожна історична система заснована на відносинах виробництва та обміну, а також на специфічному, притаманному лише їй способі розподілу праці [8, с. 78]. Два даних компоненти дозволяють утримувати стійкість системи та відтворювати себе [20, с. 13]. Кожна історична система проходить через три періоди: становлення, нормальне існування (або розвиток) та структурну кризу. Межі системи, за переконанням І. Валлерстайна, – це «емпіричне питання, яке вирішується в залежності від границь ефективності розподілу праці» [20, с. 13]. У залежності від того ж способу розподілу праці та інших особливостей історична система володіє різноманітними видами економічних, політичних та соціокультурних інститутів, які керують соціальною дією в ній [20, с. 13].

Усі історичні системи є системами взаємодії різних елементів соціуму, тому І. Валлерстайн подекуди заміняв дане поняття терміном «соціальні системи». Ретельне вивчення соціальних систем, на думку вченого, має зрештою показати природу притаманного їм розподілу праці, розкрити їхні організаційні принципи, описати функціонування управлінських інститутів, простежити історичні траєкторії існування систем тощо [20, с. 14].

Виконання всіх поставлених завдань та навіть інституційне оформлення ідей американського дослідника в новаторський системно-структуралістський метод було б неможливим без типологізації історичних систем. Ціль створення типології історичних систем – виявити фундаментальні відмінності між ними й на цій основі відтворити процес становлення останньої із соціальних систем – сучасної капіталістичної світоekonomіки.

Історичні або соціальні системи ділилися І. Валлерстайном на міні-системи та світосистеми. У свою чергу, світосистеми поділялися ним на світоімперії та світоekonomіки. Кожній із трьох основних видів соціальних систем, на думку вченого, відповідає по одному способу виробництва (mode of production) [30, р. 345]. Західний дослідник часто послуговувався цим поняттям, укладаючи в нього значення однієї з найбільш важливих характеристик економіки. За його переконанням, спосіб виробництва визначається чинним розподілом праці [166].

Перший спосіб виробництва – реципрокальний – був притаманний міні-системам, які існували ще з доби первісного суспільства. За І. Валлерстайном, він був пов'язаний насамперед зі спільним походженням усіх членів цієї історичної системи [14, с. 146]. Міні-системи – відносно невеликі, високо автономні одиниці з чітким внутрішнім розподілом праці та єдиною культурною структурою. Вони не входили до будь-яких систем більш високого рівня й були додержавними соціальними утвореннями. Будучи єдиними в епоху полювання та збиральництва, а згодом і найпростішого землеробства, міні-системи згодом співіснували зі світосистемами та були витіснені ними [110]. Міні-системи не є темою спеціальних досліджень американського вченого,

через те, що життя міні-систем було закоротким. За твердженням ученого, воно відповідало життєвому шляху приблизно шести поколінь і наразі не існує методів для визначення їхніх особливостей [6, с. 198-199]. Причиною зникнення міні-систем стало те, що вони досить швидко ставали прив'язаними до імперій платою податків в обмін на безпеку. У результаті цього вони припиняли бути самостійними історичними системами, які володіли самодостатнім розподілом праці [3, с. 24]. Посилаючись на того ж К. Поланьї, І. Валлерстайн зазначав, що сплата данини означала зсув «від економіки взаємності до участі в ширшій перерозподільчій економіці» [259, р. 243-270]. Ще одним наслідком такого зсуву для міні-систем дослідник називає втрату гомогенності їхніх культурних та управлінських структур [61, р. 317].

Після завершення епохи міні-систем почалася доба світосистем. Світосистемою соціолог достатньо абстрактно називав довгоіснуючу «інтегровану, тобто таку, яка складається зі взаємовідносних частин, системну, функціональну цілісність» [3, с. 400]. Її єдність забезпечується наявністю у ній мережі економічних, політичних і культурних процесів, які формують систему [6, с. 198]. Водночас, І. Валлерстайн вдавався також до такого визначення: «світосистема – соціальна система, що має кордони, структуру, правила легітимізації та узгодженість» між своїми компонентами. Це – організм, чие життя визначається конфліктуєчими силами; організм, що має життєвий простір, понад який його характеристики мінюються в одному відношенні та не змінюються в іншому. Критерій світосистеми – самодостатність його існування, тобто, «світосистема – це не «світова система», а «система», що є «світом» [3, с. 24].

Найбільш стійкими світосистемами були «світоімперії», які хронологічно з'явилися одними з перших. У загальному розумінні, імперії були притаманні світовій авансцені протягом п'яти тисяч років. За переконанням мислителя, існувало декілька прикладів світоімперій у різних частинах світу у різний час. Ними були Стародавній Єгипет, Стародавній Китай, Римська імперія [3, с. 24].

Спосіб виробництва, який ліг в основу світоімперій, базувався на механізмі перерозподілу податей, тому може бути перекладений як «перерозподільчий». Лейтмотивом цього способу виробництва є політична єдність економіки, яка може існувати за наявності відносно високої адміністративної централізації. Така централізація досягалася, на думку І. Валлерстайна, не лише за обов'язкової присутності «імперської» форми, але і за умов її відсутності також (так звана «феодальна» форма) [59, р. 217-238]. У першому випадку вчений мав на увазі спосіб виробництва, який зазвичай називають «азійським» (традиційні східні деспотії), у другому – класичний феодальний (середньовічна європейська світоімперія, або феодальна Японія) [3, с. 78].

Згідно з поглядом І. Валлерстайна, європейські колоніальні імперії (наприклад, Великобританія та Франція або їхні попередники) є прикладами національних держав (nation-states), які мали колоніальні придатки, що функціонували в рамках єдиної капіталістичної світоєкономіки [3, с. 308-313]. Ці імперії, маючи у своєму розпорядженні обширні колонії за межами Європи, безупинно конкурували, боролися за право стати центром даної світоєкономіки, що, імовірно, і стало однією з причин швидкого економічного піднесення Європейського континенту над іншими цивілізаціями. Відмінну ситуацію І. Валлерстайн констатував на прикладі оцінки місця Московського царства/Росії у світосистемі. На противагу Ф. Броделю, І. Валлерстайн розглядав цю державу спершу як світоімперію, яка виникла в XVI ст., а згодом – до XVIII – XIX вв., зійшла на рівень «напівпериферійного військового гіганта» з хронічно слабким економічним «серцем» та постійними закупорками в «судинах» бюрократичного управління [205].

Характерна риса структури світоімперії – політична централізація. Вона виступає у творах американського вченого водночас як її перевага та слабкість. Перевага полягала в гарантованих економічних потоках зі сторони завойованих окраїн, які стікалися до імперського центру. Такий стан речей досягався силою в насадженні податків та збору данини, а також привілейованим або монопольним місцем у торгівлі. Слабкість була пов'язана з бюрократизацією,

яку викликала політична структура, оскільки вона прагнула максимізувати свої прибутки, часто вдаючись до придушення революцій. Це у свою чергу призводило до зростання її військових витрат [50, р. 16]. За словами І. Валлерстайна, жорстке політичне домінування та податковий тиск світоімперій були далеко не найкращими способами їхньої соціально-економічної поведінки. Технологічні нововведення, винайдення нових шляхів оптимізації прибутків та переходу надлишків від нижніх верств до вищих блокувалися складною бюрократичною структурою та політичною елітою, яка була націлена не на підтримку виробництва, а на збереження свого пануючого становища у світоімперії [50, р. 15].

Обмеження, побудовані світоімперією, були не вигідні для багатьох інших верств населення, які виявляли зацікавлення розвитком нового способу виробництва. Цей спосіб мав на меті нейтралізувати соціальні обмеження, чого, згідно з поглядом І. Валлерстайна, можна було досягти за допомогою звільнення економіки з-під диктату політичної влади. «Такий диктат – суть світ-імперії. Його усунення – це перемога нового «способу виробництва», капіталістичного», – писав дослідник творчості І. Валлерстайна Г. Завалько [109, с. 143].

Цей спосіб виробництва дав початок новому типу світосистеми – світоєкономії. На відміну від міні-систем та світоімперій, які не розглядалися вченим як самостійний об'єкт дослідження, саме світоєкономії потрапили в об'єкти світосистемного аналізу І. Валлерстайна. Світоєкономіка, про яку вже згадувалося раніше, – це система, яка принципово відрізняється і від міні-системи, і від світоімперії.

Світоєкономії не є структурою модерного часу. Хоча в роботах науковця можна віднайти багато згадок про існування світоєкономік на різних, хронологічно відірваних один від одного етапах історичного процесу, в американського соціолога є своя, достатньо конкретна точка зору щодо їхнього минулого. І. Валлерстайн стверджував: «Я вже говорив, що світоєкономіка – це винахід сучасного світу. Не зовсім. Світоєкономії існували й до цього. Але

вони завжди трансформувалися у світоімперії» [50, р. 17]. Як бачимо, І. Валлерстайн не був схильним сприймати світоєкономіку як явище, яке виникло в II тисячолітті н.е., однак, за його переконанням, перші світоєкономіки були дуже нестабільними структурами, кожна з яких схилилася до дезінтеграції або обернення на світоімперію. І. Валлерстайн нараховував три спроби трансформувати світоєкономіку назад у світоімперію за останні п'ятсот років. За його словами, у різний час із грандіозним розмахом цей намір намагалися реалізувати Карл V Габсбург та його нащадки (у XVI ст.), Наполеон Бонапарт (на початку XIX ст.) та Адольф Гітлер (у середині XX ст.), однак всі ці спроби зазнали невдачі. На думку мислителя, світоєкономіка не лише встояла, але й змогла послідовно поглинути всі інші соціальні системи [14, с. 145].

Наприкінці XV – протягом XVI ст. у Європі почала виникати нова світоєкономіка – капіталістична. З часів «довгого XVI століття» й дотепер капіталізм лише стверджувався в якості єдиного глобального та безальтернативного типу світоєкономіки. І. Валлерстайн вважав, що він прийшов на зміну феодалізму, який становить децентралізовану світоімперію, передусім завдяки зміні співвідношення сил між нею та новою світоєкономікою [6, с. 199].

Нова світоєкономіка суттєво відрізнялася від попередніх систем. Якщо перерозподільча економіка світоімперій живила лише вузьке коло чиновників, військових, а також купців, то з приходом капіталізму розпочинається тріумфальна хода вільної ринкової торгівлі [6, р. 200]. Тобто, якщо в міні-системах усі люди були безпосередніми виробниками, а характерною основою світоімперій була політична влада, яка здійснювала перерозподіл, то світоєкономіки були засновані на торгівлі та накопиченні капіталу. Звісно, у світоімперіях І. Валлерстайн також вбачав існування механізмів ринку та обміну, проте, за його переконанням, їхнє використання було обмеженим, оскільки вони контролювалися централізованими військово-бюрократичними структурами [6, с. 200]. Відмінність світоєкономіки від імперій полягала в тому,

що основний зв'язок між її структурними частинами був і продовжує залишатися не політичним, а економічним.

Щоправда, американський учений зазначав, що світоєкономіка значною мірою опосередковувалася політичними домовленостями, культурними зв'язками та іншими соціальними конструктами [50, р. 16]. Крім того, світоімперії – більш примітивні механізми, які за своєю суттю були призначені лише для збору-розподілу данини, тоді як світо економіка – соціальна система, що поєднала вигідні моделі привласнення капіталу з технологічними винаходами. Саме ці «дві взаємопов'язані речі давали змогу світоєкономіці процвітати, виробляти та поширюватися без виникнення єдиної політичної структури», – писав дослідник [50, р. 15-16].

Крім передусім економічної структури відносин при капіталізмі, у новій світоєкономіці були й інші специфічні особливості, які регулювали життя суспільства в ньому. До таких механізмів відносилися єдина система поділу праці, розгалужена міждержавна структура та множинність культур, пов'язаних з однією пануючою соціально-політичною ідеологією (геокультурою) [3, с. 24].

Ідея єдиного розподілу праці у світоєкономіці взаємопов'язана з теорією вченого про вертикальну та горизонтальну ієрархізацію суспільства в капіталістичній світосистемі. Ієрархія по вертикалі – це звичайна соціальна ієрархія, яка існує в усіх соціумах, незалежно від зони їхньої локалізації. Зовсім інше – ідея горизонтальної ієрархії світоєкономіки, яку І. Валлерстайн використовував для зображення системи світової економічної нерівності та пояснення логіки процесу накопичення капіталу. За його переконанням, горизонтальна ієрархізація означала розподіл глобального економічного простору світу на три зони – центр, напівпериферію та периферію [3, с. 38]. Якщо світосистема в розумінні американського соціолога і є «світом» за силою своєї самодостатності, то своїй «системності» вона має завдячувати перш за все взаємодії своїх зон.

Периферія світоєкономіки – це перший географічний сектор, продукція якого – низькоякісний, а тому й такий, який гірше оплачується, товар. Цей

сектор неодмінно перебуватиме в глобальній системі виробництва товарів, оскільки на його продукцію спостерігається постійний попит [50, р. 303]. Характерними для периферійних зон є перманентна політична та економічна стагнація, а також слабкість державних механізмів. Місце країни в периферійній зоні світосистеми обумовлює невисокий рівень соціально-економічного життя членів її суспільства.

Зміни в ядрі викликають розгортання змін на периферії, які, за переконанням І. Валлерстайна, можна проаналізувати лише виходячи з історії світосистеми в цілому. Із логіки розвитку суспільств «самих по собі» (як вони розглядаються в ортодоксальній версії теорії формацій), переконаний учений, ці зміни не виводяться. Хрестоматійним прикладом подібної системної залежності, який використовував І. Валлерстайн, було кріпацтво в Східній Європі та плантаційне рабство в Америці, яке, на його думку, було викликане виникненням капіталізму в Західній Європі (ядрі світосистеми) [109, с. 144].

Якщо Новий світ за часів становлення капіталістичної світоekonomіки класифікувався дослідником як периферійна зона, то Східна Європа в Новий час входила до проміжного стану – напівпериферії. Напівпериферія – це зона світоekonomіки, яка за багатьма соціально-економічними показниками зайняла серединне місце між ядром та периферією. Країни, які опинилися в цьому проміжному виробничому ареалі, мали змогу рухатися в обох напрямках: опускатися до рівня периферії та зрештою входити до неї або ж підніматися та входити до складу країн ядра [109, с. 144]. На думку І. Валлерстайна та низки інших прихильників світосистемного методу, роль периферії є двоякою. З одного боку, вона відіграє роль стабілізатора світосистеми, з іншого – виступає «агентом змін у ній» [109, с. 144].

Заключною ланкою в макеті горизонтальних ієрархічних зв'язків виробничих ареалів світосистеми є ядро (інакше – центр, серцевина). Країни цього макрорегіону (або ж «глобальної Півночі») займають найбільш вигідне місце у світовому розподілі виробництва й торгівлі. За допомогою нееквівалентного обміну вони нав'язують периферії та напівпериферії

(«глобальному Півдню») високі ціни на товари своїх фірм, водночас купуючи товари цих регіонів за заниженими цінами. Така модель товарних відносин і є тим фактором, який викликає стрімке соціальне випередження країнами ядра держав периферії. І. Валлерстайн переконував у тім, що периферія при нееквівалентному обміні втрачає тією ж мірою, як і центр набуває багатство та владу [109, с. 144]. Тобто, І. Валлерстайн у дещо спрощеній економіко-центричній манері відмовляв глобальному Півдню в будь-якій ролі, окрім як ролі безнадійно відсталого сировинного придатку.

Згідно з І. Валлерстайном, у країнах центру сильні державні механізми, які здатні ефективно функціонувати на міжнародній арені та провадити там активну політику [49, р. 293]. Однак у даному потрактуванні вченим ролі країн центру помітне цілковите ігнорування факту серйозного впливу суспільств як окремих соціально-історичних організмів на світосистеми, бодай навіть у теоретичному плані. Попри свій фах соціолога, І. Валлерстайн вирішив відмовити суспільствам у самостійному існуванні, онтологічно відносячи їх до світосистем. Проте характерною особливістю позиції вченого є факт, що його було підмічено Г. Завальком, про те, що коли І. Валлерстайн переходить до вивчення історичної дійсності, то він практично не може обійтися без поняття «держава». Російський філософ підкреслював, що «саме суспільства як соціоісторичні організми він має на увазі, коли міркує не про ядрі взагалі, а про держави ядра (core-states)» [109, с. 143].

У середині ядра також спостерігається певна ієрархія держав. Держави можуть змінювати своє становище у центрі, тимчасово виходячи з нього. Центр світоєкономіки може мігрувати. Це явище, на думку І. Валлерстайна, пов'язане з боротьбою за гегемонію в ньому. Згідно з точкою зору вченого, історія світосистеми – це частково також відображення історії боротьби за звання провідної в економічному відношенні держави світу, яка призводить зрештою до короткотривалого панування найбільш спритного з претендентів та його обов'язкового подальшого занепаду. І. Валлерстайн запропонував свою теорію наступності світових гегемонів, яка відрізняється від поглядів інших вчених,

зокрема того ж Ф. Броделя. Також американський дослідник вказував на особливу послідовність набуття факторів, що сприяли досягненню гегемонії та на причини й порядок її втрати [3, с. 95-109].

Вигідна країнам центру в цілому або гегемону зокрема жорстка економічна ієрархія може підтримуватися різними заходами, зокрема економічним та політичним тиском, а інколи навіть кримінальними засобами (скажімо, підкупом місцевих урядовців). На думку соціолога, подібна схема працює не тільки у всесвітньому масштабі, але й на рівні окремих країн, де багатші райони (насамперед навколо столиць та портів) експлуатують бідніші [124]. На житті ж простих людей географічний розподіл територій світової системи відображається так: чим більша залежність певного регіону від країн ядра, тим нижчий матеріальний рівень його мешканців. Утім, на глобальному рівні детермінація зон світового економічного простору та їхній взаємозв'язок є дуже важливими з точки зору надання світової економіці закінченості, функціональної цілісності та стабільності [50, р. 348-350]. Заперечення І. Валлерстайном перманентного поступального розвитку людства та підтримка думки про обов'язковість «економічної нерівності» при капіталізмі, яка була вперше висловлена Г. Мюрдалем, показує нам відмінність бачення американського вченого проблеми влаштування світу від точки зору К. Маркса.

Периферія та напівпериферія замикають світову систему в просторі. По сусідству з ними перебуває зовнішня (англ. external) арена – інша світова система (або сукупність систем), з якою капіталістична світова економіка має торговельні відносини, що «базуються в основному на обміні дорогоцінностями», а не товарами, яких конче потребує дана світова система [50, р. 302]. Така ситуація не могла бути вічною, оскільки процес розвитку капіталістичної світової економіки призводив до розширення її кордонів та інкорпорації нових зон. Саме просторове розширення світової економіки та боротьба за гегемонію всередині країн ядра були головними осями координат, у межах яких еволюціонувала капіталістична світова система [109, с. 147].

На думку І. Валлерстайна, постійне просторове розширення світоєкономіки було функцією капіталізму в цілому та її головного рушія – безперервного накопичення капіталу. Горизонтальне розширення системи сприяло відновленню коефіцієнта витягу доданої вартості в тих випадках, коли він знижується в глобальному масштабі після виходу світоєкономіки з кон'юнктурного економічного спаду. Процес географічної експансії був би неможливим без інкорпорації до світоєкономіки нових низькооплачуваних безпосередніх виробників, яка була покликана як мінімум відновити до колишнього рівня долю доданої вартості, що концентрувалася в буржуазії – відносно невеликого числа накопичувачів капіталу [6, с. 200].

На думку І. Валлерстайна, територіальне розширення, що означало периферизацію та підпорядкування зовнішніх арен, відбувалося відповідно до економічних циклів М.Д. Кондратьєва, згідно з якими за періодом експансії (А-фаза), наставав період застою (Б-фаза). Найголовнішими періодами розширення капіталістичної світоєкономіки були такі хронологічні відтинки: 1620 – 1660 рр., 1750 – 1850 рр., 1880 – 1900 рр. [27, р. 776].

Первозданим епіцентром виникнення європейської світоєкономіки було поєднання двох раніше відокремлених економічних регіонів – християнського Середземномор'я, центром якого були північноіталійські міста та фландрійсько-ганзейської торгівельної мережі Північної та Північно-Західної Європи. Протягом наступних віків світоєкономіка невпинно зростала територіально та демографічно [50, р. 68].

І. Валлерстайн та Т.К. Хопкінс у статті «Капіталізм і включення нових зон у світоєкономіку» подавали наступну картину розширення капіталістичної світоєкономіки. У XVI ст. до її складу увійшла велика частина європейських територій (Центральна Європа та Балтійський регіон) та так звана Іберія, або ж ті частини Південної Америки (Нова Іспанія, Антильські острови, Перу, Чилі, Бразилія тощо), що знаходилися під фактичним адміністративним контролем з боку іспанців та португальців [27, р. 776]. Крім того, протягом цього часу дана історична система увібрала в себе також чимало островів Атлантичного океану,

анклавів Африканського узбережжя та протягом визначеного часу лише частину Філіппін [50, р. 68].

У XVII ст. до неї приєдналися ще велика частина Північної Америки та Кариби. У XVIII ст. – Оттоманська та Російська імперії, Індія, узбережжя Західної Африки [49, р. 294]. У другій половині XIX ст. – решта Азії, Африка та Океанія. Тобто, згідно з парадигмою американського вченого, послідовність включення нових зон до модерної світосистеми була такою: спершу географічно наближені, однак політично слабкі території (такі, як Східна Європа), потім віддалені, але все одно слабкі утворення Америки та Карибського басейну. І лише згодом приєдналася Османська імперія, яка знаходилася ближче, але тривалий час була надто сильною та замкненою для капіталістичної експансії. Ще потужніша за Туреччину, Російська імперія приєдналася до світосистеми ще пізніше, але як напівпериферія, а не периферія [110].

У концепції просторового розширення світосистеми та й в усьому світосистемному аналізі одним із найбільш поширених підходів є вивчення ефектів позиції країни в ієрархії світосистеми (ядро – напівпериферія – периферія) [157]. Ще в ранніх своїх роботах із Т.К. Хопкінсом І. Валлерстайн розрізняв реляційні характеристики (риси країни, обумовлені її позицією в макроструктурі світу) та контекстуальні характеристики світосистеми як цілого. Науковці стверджували, що при зростанні рівня індустріалізації у світі (контекстуальна характеристика) для кожної країни індустріалізація може ставати більш важкою (реляційна характеристика) [28, р. 25-28].

За переконанням І. Валлерстайна, окрім збільшення розмірів, існувало ще два фактори, притаманних капіталізму. Першою такою особливістю було стимулювання капіталістичною світосистемою прискореного розвитку науки та техніки, другою – капіталістична ментальність. Зокрема, соціолог так писав про перший із двох факторів: «Капіталістична світоєкономіка включає структури, які особливо заохочують технологічний розвиток» [6, с. 200]. Хоча в даному випадку він проігнорував той факт, що у світоімперіях існували яскраві

приклади заохочування винахідницької діяльності та впровадження нових ідей у життя, або ж навпаки, те, що інтереси привласнювачів надлишків досить часто ставали перешкодою для продуктивного розвитку визначених галузей науково-технічного прогресу (особливо, якщо вони шкодили їхнім фінансовим інтересам). Скоріш за все, у даному випадку автор світосистемного підходу хотів акцентувати увагу саме на політичній проблемі централізованості влади, називаючи модель світоімперії менш гнучкою. Ще одним, уже другим за рахунком пунктом доктрини І. Валлерстайна є ментальність капіталізму, яка в розумінні вченого досить жорстока до тих, хто не проявляє чутливості до можливостей, що дають змогу максимізувати накопичення капіталу [6, с. 201].

У такій точці зору вченого проглядається видозмінена та узагальнена веберіанська логіка. На відміну від М. Вебера, який був переконаний у тому, що протестантська робітнича етика та світогляд сприятливо вплинули на зародження й розвиток капіталізму, І. Валлерстайн вдавався до оберненої пропорції. Найважливіші причини та обставини зародження й поширення капіталізму вчений виводив з інших факторів, однак при цьому він не нехтував способом мислення та загальною ідейною налаштованістю учасників капіталістичного виробництва. Якщо вираз думок М. Вебера можна охарактеризувати такою формулою: «за допомогою ряду психологічно-культурних факторів ствердилися ринкові відносини та капіталістична світо економіка», то погляд І. Валлерстайна виглядав приблизно так: «без набору обов'язкових рис соціально-е

».

Ще важливими чинниками, про які писав І. Валлерстайн у контексті опису механізмів капіталістичної світо економіки, були економічні цикли. Економічна та політична історія світосистеми визначаються накладенням циклів різної часової тривалості. Особливу увагу вчений надає економічним циклам великої кон'юнктури, що були описані М.Д. Кондратьєвим (45-60 років), та «віковим трендам» Р. Камерона (150-300 років). М. Кондратьєв простежив циклічну закономірність зміни періодичних циклів підйому та спаду світової економіки

на основі таких індикаторів, як ціни, банківський відсоток, об'єми зовнішньої торгівлі та ряд виробничих показників, які стосувалися найпотужніших економік Заходу [128, с. 189]. Російський економіст відмічав декілька найважливіших емпіричних законів у розвитку великих циклів. До таких відносилися значні зміни в умовах господарського життя суспільства, які знаходять своє вираження в зростанні технічних нововведень, зміні умов грошового обігу, розширенні світового ринку та посиленні в ньому позицій нових країн. Крім того, дослідник підмічав зростання соціальних катаклізмів (революцій, війн) під час підвищувальних хвиль великих циклів, а також тривалу депресію сільського господарства, характерну для циклів спаду [126, с. 390-394].

Популяризатор ідей М. Кондратьєва американський економіст австрійського походження Й. Шумпетер установив зв'язок між довгими циклами та їхніми середньостроковими аналогами (циклами Жюгляра) й показав залежність виробництва та зайнятості від них. Й. Шумпетер пояснював «довгі хвилі» на основі нововведень не лише технологічних, як це робив його російський передвісник, але й інвестиційних та підприємницьких інновацій [220, с. 158].

І. Валлерстайн, на відміну від Й. Шумпетера, пов'язував цикли М. Кондратьєва з процесами накопичення капіталу та динамікою отримання прибутку [55, р. 15-16]. «Довгі хвилі» для нього – це цикли коливань, що відображають середню норму прибутку у світовому масштабі, яка породжується постійними коливаннями пропозиції в поєднанні з непостійними коливаннями попиту, на які впливають позаекономічні фактори (наприклад, боротьба антисистемних сил периферії за право брати участь у контролі над розподілом світового продукту) [109, с. 145]. Для І. Валлерстайна технічні нововведення відігравали роль не причини, а лише одного з наслідків економічної циклічності. Проте, як і М. Кондратьєв та Й. Шумпетер, американський соціолог сприймав економічні цикли як структурний процес, тому він відмічав відносність позитивного чи негативного значення обох фаз

таких циклів для людей, а також підкреслював їхнє виключне, життєво необхідне для світосистеми значення [39, р. 35].

Запорукою чергування циклів економічного підйому та стагнації американський дослідник вважав суперечливість та неузгодженість інтересів учасників ринку та намір підприємців максимізувати норму прибутку. Тобто, за І. Валлерстайном, економічні цикли постають, з одного боку, результатом тривалої конкурентної боротьби, яка є невід'ємною властивістю капіталізму як економічної системи. З другого – вони керуються імперативом буржуазії, який регулює процес накопичення капіталу шляхом пристосування виробничих процесів своїм прогнозам прибутку. Підприємці спрямовують свій капітал у ті сектори економіки, у яких на даний момент склалася можливість отримання найвищого прибутку. Якщо попит на товари зростатиме, підприємці будуть розширювати виробництво або ж на ринку з'являтимуться інші виробники. Доки на світовому ринку зберігається попит, виробництво буде лише зростати (А-фаза зростання), та як тільки досягнутий високий рівень попиту почне спадати, почнуть скорочуватися обсяги виробництва (Б-фаза спаду). Однак виробництво саме по собі не має прямого впливу на попит та не стимулює його. Попит є функцією розподілу та обміну світового продукту. Він варіюється в залежності від певної соціально-політичної ситуації та великою мірою залежить від співвідношення сил класів, етнічних та расових груп, що борються за свої інтереси на глобальному рівні [55, с. 34-37].

І. Валлерстайн підтвердив та намагався пояснити ідею М. Кондратьєва про збільшення соціальних потрясінь на підвищувальній фазі економічного циклу. За його словами, це відбувається через те, що за п'ятдесятирічний цикл складається ситуація секторальної диспропорції інвестицій, яка зумовлюється тим, що підприємці прагнуть розташуватися в найвигідніших сегментах торгівельних ланцюгів. Звільнення від таких диспропорцій несли потрясіння у виробництві, що сприяло відновленню розподілу інвестицій [39, р. 35].

Крім того, на підвищувальній фазі «кондратьєвського циклу» відбувається розширення виробництва. У творах І. Валлерстайна воно зазвичай носить

характер «просторової делокалізації» або «безперервної географічної реструктуризації світової капіталістичної системи». Цикл зачіпає структурні взаємовідносини між зонами капіталістичної світоekonomіки та опирається на складне поєднання в їхніх структурах динаміки та статичності. При цьому існуюча зональна поляризація залишається без змін, натомість відбувається процес просторового переміщення товарних ланцюгів і виробничих зв'язків з однієї зони в іншу. Наприклад, певні продукти виробництва могли проходити «цикл»: спершу вони позиціонувалися виключно як продукти ядра, а згодом як такі, що вироблялися лише на периферії [39, р. 35-36]. Досягнувши меж територіального зростання та експансії щодо включення нових територій до світосистеми, капіталістична світоekonomіка, за думкою І. Валлерстайна, починає змінюватися зсередини. На ділі це може позначатися, наприклад, рухом товарно-промислових зв'язків. Утім, беручи до уваги сьогоденну відносну рівновагу процесів світоekonomіки, а також повну відсутність її просторового розширення, можна припустити, що капіталістична світосистема наразі все ж не вичерпала всіх своїх внутрішніх можливостей із регулювання та стабілізації своєї головної функції – накопичення капіталу.

Окрім «кондратьєвських» циклів, І. Валлерстайн згадував у своїх творах довготривалі «логістичні цикли», про які писав Р. Камерон. На думку західного соціолога, за цими логістиками було проведено вкрай мало наукових досліджень. Із логістичними циклами або віковими трендами, на думку дослідника, пов'язані приклади світової гегемонії та довгострокові хвилі інфляції та дефляції [3, с. 101]. Відношення до підтримання гегемонії у світі зближує «вікові тренди» з «циклами Кондратьєва». Згідно з поглядом І. Валлерстайна, їхній взаємозв'язок простежується і в іншому, зокрема в тому, що вони висловлюють іманентну логіку функціонування капіталістичної світоekonomіки, мають схожу структуру (А- та Б-фази), пов'язані зі зростанням-падінням цін тощо [55, р. 42].

Різні форми економічної циклічності накладаються одна на одну. Вирішуючи нагальні короткотермінові проблеми світосистеми та забезпечуючи

«нормальне» функціонування системи, економічні хвилі створюють проблеми середньої та довгої строковості. Системна криза настає при нашаруванні невирішених проблем різного терміну дії. Саме такою взаємодією різного роду економічних закономірностей, на думку І. Валлерстайна, викликаний той факт, що історія, яка підкоряється циклам, усе ж ніколи не повторюється в деталях.

Таким чином, І. Валлерстайн у своєму методі світосистемного аналізу розробив власну модель зміни соціально-економічної структури світу в часі. Соціальна реальність, за його класифікацією, може характеризуватися за допомогою трьох типів систем: локальних систем, світоімперій та світоєкономік (два останніх типи науковець називає світосистемами). Локальні, або міні-системи, – це окремі громади, що існували переважно в епоху первісного суспільства та самостійно забезпечували себе засобами для існування шляхом провадження натурального господарства чи простого обміну. Світоімперії, які залишалися регіональними за суттю та конкурували одна з одною, зуміли повністю інкорпорувати всі локальні системи, обклавши їх податками та підкоривши їх політично. Останнім типом світосистем були світоєкономіки, серед яких І. Валлерстайн особливо виділяє одну, а саме глобальну капіталістичну світоєкономіку.

Згідно з концепцією вченого, капіталізм зародився в Європі в «довгому XVI ст.» і з самого початку розвивався як цілісна система світових зв'язків. Її окремими складовими були національні або регіональні економіки, підпорядковані чіткій внутрішній горизонтальній ієрархії. На думку І. Валлерстайна, вона залишалася сталою, незважаючи на періодичне включення до складу світоєкономіки нових елементів, і полягала в поділі її географічних зон на центр, напівпериферію, периферію та зовнішню арену. Усі виробничі ареали капіталістичної світоєкономіки, за переконанням дослідника, живуть в одному ритмі, який диктується періодичними циклами економічних спадів та підйомів («довгими хвилями» Кондратьєва).

2.3. Формування ліберальної геокультури як складової частини світосистеми

Проблема ролі та взаємовідносин різних соціально-політичних концепцій не є новою в суспільних науках, проте в полеміці, присвяченій їхньому аналізу, ще довго не буде поставлена крапка. Серед широкого спектру поглядів на генезис та розвиток ідейно-політичних течій особливе місце займає оригінальний погляд І. Валлерстайна, який у своїх творах неодноразово звертався до цієї проблематики.

Ключовим концептом світосистемного аналізу з даної теми є поняття «геокультура». Даний термін було введено в суспільні науки самим І. Валлерстайном. Геокультура, на його думку, – це одна з ключових системотворчих інституцій, якої капіталістичній світоekonomіці бракувало до моменту її виникнення в середині ХІХ ст., та яка мала на меті легітимізувати історичний капіталізм. Геокультура – це культурно-ідеологічний базис пануючої світосистеми [89]. Найбільш повно розуміння розробленого терміну дослідник пояснював так: «Можна описувати геокультуру в якості суперструктури цієї світоekonomіки. Але я схилиюся до думки про неї як про невидиму основу або частину, яка є більш прихованою від очей і через те набагато складнішою для оцінки. Утім, без цієї частини решта (*світоekonomіки* – *І.У.*) залишилася б без живлення. Я назвав це явище геокультурою за аналогією з геополітикою. Не через те, що воно є надтериторіальним або наднаціональним, але тому, що воно репрезентує культурні рамки, у межах яких функціонує світосистема» [38, р. 11].

Згідно з уявленнями американського мислителя, за право обіймати свого часу вакантне місце геокультури точилася жорстка боротьба між протилежними політичними доктринами. І. Валлерстайн був схильним зводити все розмаїття політичних сил більшості країн сучасного світу до шкали трьох опозиційних одна одній політичних ідеологій: консерватизму, лібералізму та соціалізму. Характерними рисами, які відрізняли ці доктрини, були відношення

до необхідності проведення змін у суспільстві, а також інтереси, якими ці політичні стратегії керуються при розподілі соціальних благ [15, с. 79].

Народження трьох провідних ідеологій американський дослідник пов'язує з подіями кінця XVIII ст. Саме в цей час (1789 р.) у Франції відбулися політичні потрясіння, які в історіографії всесвітньої історії невдовзі отримали узагальнену назву Французької революції. До цього часу, вважав учений, суспільство нарешті усвідомило життєво важливу необхідність ліквідації «старого порядку» [53, р. 86-93]. За словами американського дослідника, як історико-політичне явище революція пройшла чимало фаз – від початкової фази невизначеності до якобінської диктатури, а потім через правління Директорії до наполеонівської фази.

Утім, сам І. Валлерстайн визнавав, що вона не викликала кардинальних економічних змін та короткострокових політичних наслідків для світосистеми в цілому. Зокрема, науковець писав таке: «У 1815 р. Наполеон, спадкоємець та всесвітній протагоніст Французької революції, зазнав поразки, і у Франції (та скрізь, де були «старі режими») настало явище, яке сприймалося як «реставрація». Але «Реставрація» не усунула, а насправді й не могла усунути прийняття цих світоглядних ідей, які широко розповсюдилися» [3, с. 326]. Тобто, значення Французької революції, на думку дослідника, полягало насамперед у тому, що вона змогла змінити образ настроїв людей та дала початок «сучасності» як світогляду теперішнього світу [3, с. 115-116]. Сучасність за таких обставин у політичному розумінні означала визнання політичних змін «нормою» на противагу попередньому сприйняттю їх чимось «ненормальним», перехідним та випадковим [15, с. 131]. Широке розповсюдження двох таких принципів у довгостроковій перспективі загрожувало б підривом легітимності усієї капіталістичної світосистеми, тому у своїх творах І. Валлерстайн був схильним називати Французьку революцію одним із перших виявів антисистемного протесту [53, р. 52].

Проте чи не найголовніша її цінність, за І. Валлерстайном, полягала в тому, що вона також змогла стати поворотною точкою в розбудові та

інституціоналізації ідеологічних стратегій капіталістичної світосистеми. Причинами цього було те, що до тієї частини народу, яка вперше відчула себе в ролі суверена, в опозицію стала інша частина соціуму, яка виступила кардинально проти будь-яких нововведень у політичному та соціальному житті. Інша частина, а у Франції це були передусім дворянство та клір, вважала, що політичні зміни загрожували втратою монопольного права на владу та матеріального благополуччя, і тому «кадри» світосистеми відчували термінову необхідність виробити та нав'язати більш широку геокультуру» [15, с. 143].

Однак така думка вченого не пояснює ролі аналогічних явищ, які мали місце у світосистемі напередодні (наприклад, під час національно-визвольної боротьби Нідерландів чи буржуазної революції в Англії). У зв'язку з такою критикою І. Валлерстайн заявляв, що сама по собі Французька революція була лише завершальним моментом тривалого процесу, який стосувався не лише однієї Франції, але й усієї капіталістичної світоekonomіки як історичної системи. За його словами, ідейно ця подія увібрала численні ідеї вільнодумців минулого, ставши «великим вираженням Просвітництва та його неоднозначності» [15, с. 235].

Найпершою політичною ідеологією, яка вступила в боротьбу за звання геокультури, був лібералізм. Лібералізм (від лат. *liberalis* – вільний) зародився як ідеологія буржуазії в XVII ст. й остаточно сформувався як ідейно-політична доктрина до середини XIX ст. Зародження й розвиток капіталістичного способу виробництва вимагали ліквідації історично віджилих феодальних суспільних відносин, усунення перешкод вільному підприємництву, приведення у відповідність із новими виробничими відносинами політичної надбудови. В основі лібералізму (як ідеологічного обґрунтування назрілих суспільних перетворень) лежать ідеї таких видатних мислителів, як Дж. Локк, Ш.Л. Монтеск'є, І. Кант, А. Сміт, Б. Констан, І. Бентам, Дж. С. Мілль та інші [217, с. 541].

Попри те, що сам термін виник лише в першому десятилітті позаминулого століття, уже до середини XIX ст. лібералізм зумів згуртувати ту «розпливчату»

категорію людей, які мали найширший спектр назв та самовизначень, але об'єднувалися підтримкою чи співчуттям ідеям Французької революції. Він, на думку західного мислителя, розглядав розрив зі «старим режимом» як вирішальний політичний крок та кінець епохи «незаконних» привілеїв і тому проголосив курс на продовження політичних реформ [3, с. 304]. Політичне реформування, запропоноване прихильниками цієї доктрини, мало бути поступовим, але постійним. Тому І. Валлерстайн і називав лібералів «партією руху» [14, с. 153]. Прибічники даних кіл не довіряли жодним традиційним ієрархіям (ані місцевим, або загальнонаціональним, ані світським – церковним) та вважали, що існує лише одна група, здатна до успішного керування змінами в суспільстві. Такою групою вони називали фахівців, які володіли достатніми знаннями та навиками в необхідній для тієї чи іншої реформи царині. Самі ж ліберали також покладалися у своїх політичних програмах на наукові знання, у зв'язку з чим часто сприймалися суспільством як «надійні провідники до майбутнього благополуччя» [14, с. 154]. «Інакше кажучи, – переконував учений, – ліберали вірили в те, що прогрес, при всій своїй неминучості, не зможе стати реальністю без певних людських зусиль і без політичної програми. Таким чином, ліберальна ідеологія відображала впевненість у тому, що для забезпечення природного ходу історії необхідно свідомо, постійно та розумно приводити в життя реформістський курс, анітрохи не сумніваючись у тому, що «час на нашому боці, і з його плином все більше число людей неминуче ставатимуть все більш щасливими» [15, с. 78].

Антонімом лібералізму став консерватизм. Консерватизм (франц. conservatism від лат. conservo – зберігати, охороняти), який виступив проти гасел незворотних суспільно-політичних реформ. Він був логічною реакцією на спроби змін стану речей у світі з боку тих верств населення, які таких змін не потребували. Хронологічно згуртування табору консерваторів – прихильників «партії порядку» йшло після нововведень Великої Французької революції, знаменуючи відповідь їм. Проте практично елементи світогляду консерватизму, які відбивали настрої нечисленної, але достатньо впливової соціальної страти

щодо повернення або збереження «старих порядків», існували ще до Французької революції (пригадати хоча б еволюцію англійських кавалерів у монархістів-торі) і навіть до моменту виникнення капіталістичної світоekonomіки. Консерватизм позиціонував себе в якості ідеологічної прихильності традиційним цінностям і порядкам, соціальним та релігійним доктринам. Подекуди така беззаперечна підтримка авторитетних у минулому структур була нарочитою або ж фіктивною, але вона складала характерну особливість цього руху. У політиці нова «стара» ідеологія знайшла себе як напрям, який відстоював цінність державного та суспільного порядку, неприйняття «радикальних» реформ і екстремізму [103].

Прихильники даної ідеології, підкреслював І. Валлерстайн, не просто ступили на шлях нейтралізації ліберальних реформ у суспільстві, але, і це найголовніше, дотримувалися думки про те, що від змін потрібно утримуватися якомога довше, а їхній масштаб варто по можливості стримувати [14, с. 150-151].

Уперше термін «консерватизм» було вжито Ф. Шатобріаном. Ним письменник та філософ позначив ті концепції, що виражали ідеологію аристократії періоду Французької революції кінця XVIII ст. [120]. До списку засновників консерватизму І. Валлерстайн відносив Е. Берка (1729-1797), Ж. де Местра (1753-1821), Л. Бональда (1754-1840) та австрійського канцлера К. фон Меттерніха (1773-1859) [15, с. 96]. У своїй діяльності ці діячі та прибічники їхніх концепцій спершу намагалися перешкодити процесу затвердження мінливості як нормальної характеристики, властивої політичному процесу. Проте в результаті частина консерваторів та чимало відомих учених (англійських та німецьких романтиків – С. Колридж, У. Вордсворт, Ф. Новаліс; церковних – Ф. Ламене та світських – А. Токвіль) зробили висновок про те, що зміни в суспільстві не є недопустимими. Інколи вони є навіть бажаними, зокрема тоді, коли потрібно запобігти настанню інших, більш загрозливих соціальних недуг [120]. І. Валлерстайн усвідомлював, що така думка мала бути не позбавлена певного часу, протягом якого вона дозріла б у головах

консерваторів. Їхня позиція розвивалася в період з 1789 по 1848 рр. та еволюціонувала від повного заперечення нового світогляду до формули, про яку західний дослідник відгукувався як про «кишенькові зміни». «Кишенькові зміни» мають проводитися якомога повільніше, і тільки якщо вони будуть визнані необхідними для того, щоб запобігти ще більшому розладу суспільного порядку», – писав учений [15, с. 96].

За переконанням американського соціолога, до 1848 р. існувало тільки два рухи: «партія порядку» (консерватори) та «партія руху» (ліберали). У першій половині XIX ст. на ідеологічному полі вони змагалися один з одним. Жодного серйозного руху, який зумів би підтримати більш радикальну ідеологію, не існувало, а люди, які виступали за більш рішучі докорінні соціальні зміни, створювали невеликі придатки в ліберальному русі та називали себе то демократами, то радикалами, іноді – соціалістами. За словами І. Валлерстайна, вони боролися проти ідеології консерваторів, але й у лібералах їх влаштовувало далеко не все [14, с. 154-155]. Зважаючи на обмеженість лібералізму в справі розробки та впровадження програми змін у суспільстві, на його центризм та надмірну поміркованість, у першій половині XIX ст. в «партії руху» почав назрівати розкол.

На думку вченого, довершила цей розкол та видозмінила ідеологічну панораму світу подія, яка відбулася в середині XIX ст. та мала апогеєм 1848 р. Такою подією І. Валлерстайн називав першу загальносвітову революцію. Він стверджував, що 1848 р. відбулося загалом три найважливіших події. З одного боку, вибухнула перша справжня соціальна революція сучасності. «На дуже короткий час склалося враження, – констатував автор світосистемного аналізу, – що рух міських робітників зумів взяти владу у Франції, і цей рух було підхоплено в інших країнах. Їм не вдалося втримати владу надовго, зате вони дуже налякали тих, у кого була влада та привілеї» [14, с. 155].

У цей же час пройшла ціла низка революцій, яку історики називали «весною народів» – народних бунтів та національно-патріотичних повстань у багатьох країнах, котрі зрештою також зазнали поразки. І саме цього року відбулася ще

одна знаменна подія, яка дала поштовх до інституціоналізації нової та найрадикальнішої ідейно-політичної течії. Після «весни народів» та глобальної революції до дуету доктрин приєднався соціалізм. Про виділення його в самостійну ідеологічну течію, на думку І. Валлерстайна, можна говорити з 1848 р. [15, с. 88]. Саме цього року з волі К. Маркса світ побачив «Маніфест Комуністичної партії».

Попри те, що остання ідеологія, яка також розцінювалася як спадок Французької революції, досить довго не могла абстрагуватися від лібералізму, різниця між політичними програмами двох ідеологій була значною. Соціалістична ідеологія відкидала оптимізм лібералізму та наполягла на тому, що суспільна гармонія не може виникнути через те, що окремі індивіди звільняються від традиційних обмежень та пережитків, які підтримуються консерватизмом. Більш імовірним, на думку соціалістів, був би сценарій, за якого суспільство загального достатку та добробуту могло бути змодельованим через гігантський соціальний катаклізм – революцію або наростання класової боротьби. Радикали закидали представникам опозиційної консерватизму ідейної течії обвинувачення в «косметичності» запропонованих ними реформ [15, с. 196-197].

Окрім скептичної оцінки суті суспільних перетворень, соціалісти критикували лібералів також за обраний ними повільний темп таких змін та незалучення ними широких народних мас. І. Валлерстайн характеризував тодішню рефлексію соціалістів такими словами: «Вони підозрювали, досить конкретно, що ліберали задумували свій лібералізм обмеженим, як з точки зору можливості застосування, так і кола осіб, до котрих було задумано застосовувати його ідеї» [15, с. 129]. На думку засновника методу світосистемного аналізу, ліберали вважали, що всі зміни мають проходити з доброї волі державних лідерів та через зростання їхньої самосвідомості, з чим категорично не погоджувалися соціалісти. Тому в плані критики сьогодення з позицій радикального та прискореного історичного розвитку соціалізм став в опозицію як до консерватизму, так і до лібералізму. І. Валлерстайн писав про

те, що всі три ідейно-політичні рухи одразу ж вступили в боротьбу одне з одним. Адже головним у кожній з ідеологій, вважав американський соціолог, було те, «проти кого вони виступають», бо лише наявність противника додавала їм характеру об'єднаного ідеологічного учення [140].

Ще однією характерною аномалією був той факт, що, незважаючи на те, що боротьба велася між трьома ідеологіями, у політичній практиці кожна з них намагалася звести боротьбу до дуальної системи. На думку І. Валлерстайна, приклади спроб видозмінити систему політичних ідеологій, викинувши з неї одного гравця, свідчили про перманентне переконструювання політичних союзів [15, с. 220].

Кожна з трьох ідеологій ставила собі за мету встановлення єдиновладного панування в політичній свідомості людства. Кожна прагнула вибудувати свою світосистему, яка б сумлінно відтворювала суть саме її економічних та політичних ідеалів. Однак добитися успіху судилося лише одній із трьох ідеологій. І. Валлерстайн був упевнений, що в результаті буремних подій першої загальносвітової революції 1848 р. зрештою тріумфувала ліберальна ідеологія. Утвердження лібералізму в якості геокультури було констатацією того факту, що капіталістична світо економіка зуміла зберегтися та навіть обзавестися своєю культурною суперструктурою. Згідно з логікою І. Валлерстайна, лише лібералізм і міг нею стати, завдяки своєму централізму та поміркованому сприйняттю змін [3, с. 328].

Куди більшої уваги вченого заслуговували не причини перемоги цієї ідеології, а її наслідки. І. Валлерстайн був першим науковцем, хто всерйоз озвучив максимум про так званий «ліберальний консенсус». Згідно з його тлумаченням всесвітньої історії, замість трьох різних конфліктуючих ідеологій у період між 1848 та 1968 рр. існувала лише одна ліберальна ідеологія. Дві інші політичні течії – консерватизм та соціалізм – після запеклої антисистемної боротьби в першій половині та середині XIX ст. зазнали корінної трансформації. На думку дослідника, з 1848 р. ці дві ідейно-політичні макротеорії, ззовні активно оголошуючи про своє «самозвеличення» й

дистанційованість від інших, на практиці стали лише втіленнями однієї і тієї ж ліберальної ідеології. Таке положення ідеологічних ваг світосистеми й отримало від ученого визначення «ліберальний консенсус» [38, р. 9].

Окрім утвердження нового балансу сил, події 1848 – 1849 рр. дали всім багато інформації для роздумів. Згідно з поглядом І. Валлерстайна, консерватори зробили для себе висновок, що полягав у необхідності збільшення інтеграції суспільства за національною ознакою. Ліберали збагнули, що аби утриматися при владі, потрібно реагувати на пролетаризацію мас через надання їм ряду поступок. Підсумками невдалого 1848 р. для соціалістів стали висновки про те, що наступні антисистемні виступи потрібно організовувати ретельніше, а для кращої організації сил та мобілізації мас має бути обраний спосіб партійної інституціоналізації [15, с. 97]. Одним із прикладів здійснення усвідомленого з їхнього боку стало заснування трьох Інтернаціоналів. Також І. Валлерстайн стверджував, що саме після 1848 р. від антидержавницької позиції радикали (згодом соціалісти) перейшли до двокрокової стратегії. Її зміст полягав у намірі спершу захопити державну владу, а вже потім, трансформуючи суспільство, переходити до соціалізму [15, с. 97].

Утім, відношення до інституту держави змінилося не лише в соціалістів. Якщо при початковому розквіті ідеологій усі три ідеології, на думку вченого, займали в антиномії держава-суспільство антидержавні позиції, то після 1848 р. прихильники всіх трьох доктрин різними шляхами намагалися очолити та підсилити державні структури. Консерватори, які викривали інститут держави за спробу використати його для підриву та заперечення інших інституцій, що розумілися ними за основи суспільства (сім'ї, общини, церкви, феодалської ієрархії, монархії), зрештою прийшли до погляду на державу як на механізм, за допомогою якого можна обмежити розпад моралі [237, р. 127]. Щоправда, заради видимої гармонійності своєї теорії І. Валлерстайн навмисне не згадав про те, що до 1848 р. консерватори набагато частіше за інших користувалися державними механізмами, здебільшого, щоб не допустити поширення революційних настроїв або зменшити масштаби політичних змін.

Ліберали до цього часу також критикували державу як структуру за те, що вона заважала кожному індивіду (саме він вважався лібералами головною дійовою особою в конституюванні суспільства) досягати поставлених перед собою цілей [15, с. 219]. Після загальносвітової революції вони визнали державу єдиним раціональним механізмом, який міг би підтримувати стійку швидкість та рух у правильному для їхніх реформ напрямку [15, с. 219].

У період 1848 – 1914 рр. пануюча ліберальна програма складалася в основному з двох заходів. Першим було надання загального виборчого права, організоване так, що результати його здійснення приводили лише до мінімальних змін державних інститутів. Другим заходом була передача робітникам частини доданого продукту, але, знову ж таки, таким чином, щоб основна його частина зберігалася в руках пануючих верств. За І. Валлерстайном, метою використання лібералами цих двох методів, якої, зрештою, вони й досягли, була втрата робочим класом ядра своєї революційності [15, с. 220].

Однак така теорія І. Валлерстайна суперечить емпіричній дійсності. Важко погодитися з тим твердженням, що перерозподіл благ та виборче право були «даровані» зверху, а не отримані в результаті напруженого процесу соціального торгу. Крім того, концепція вченого не позбавлена внутрішніх контроверз. Одна з них полягає в тому, що американський мислитель стверджував, що кожна з ідеологій зробила для себе корисні висновки після першої загальносвітової революції. Але вяснити з робіт І. Валлерстайна мотиви, які, попри нові та некомфортні обставини, штовхали консерватизм чи соціалізм вдаватися до видозмін, з робіт самого вченого навряд чи вдасться. Виникає питання: для чого прихильникам тієї чи іншої ідеології змінювати свою тактику, якщо найближчим часом вона все одно гратиме роль сателіта якоїсь іншої політичної доктрини?!

Програма інтеграції робітничого класу країн центру до капіталістичної світосистеми, на думку І. Валлерстайна, мала сприяти її стабільності та могла бути здійснена за допомогою комбінації соціалістичної войовничості й

витончених консервативних хитрощів. У зв'язку з цим, до 1914 р., стверджував учений, політична робота в промислово розвинутих країнах була розділена, головню, між «ліберальними консерваторами» та «ліберальними соціалістами». Дослідник наполягав на тому, що всі значні партії до цього часу фактично перетворилися на ліберальні, а «під маскою ідеологічного конфлікту ховалася реальність ідеологічного консенсусу» [3, с. 308].

Ведучі консервативні політики стали «освіченими консерваторами» або реальними суперниками офіційних лібералів у процесі інтеграції трудящих класів. Соціалістичний рух промислово розвинених країн також поступово перетворився на палкого борця за ліберальні реформи, який реалізовував себе за допомогою виключно парламентських методів боротьби (І. Валлерстайн наводив приклад німецької соціал-демократії). «Через свої партії та профспілки соціалісти здійснювали «народний» тиск, аби добитися того, чого хотіли ліберали, приручаючи робітничі класи», – писав І. Валлерстайн, маючи на увазі Е. Бернштейна, К. Каутського, Ж. Жореса, Ж. Геда, фабіанців та інших «ліберальних соціалістів» [15, с. 221].

Перша світова війна не зруйнувала ідеологічного консенсусу, а лише зміцнила його. На думку І. Валлерстайна, під час Першої світової війни для капіталістичної верхівки держав серцевини капіталістичної світової економіки настав час приручити робітничий клас промислово менш розвинутого та біднішого за розмірами глобального Півдня (або держав напівпериферії та периферії) способами, апробованими під час приручення робітництва в зоні ядра.

Однак І. Валлерстайн не пояснював, чому таке усвідомлення необхідності приручення пролетаріату периферійних виробничих ареалів прийшло в середовище буржуазії країн центру саме в той момент. Куди простішою для дослідника та більш органічною для його теорії була спроба продовження вибудовування своєї концепції через твердження про існування двох шляхів вирішення проблеми Північ – Південь. За словами вченого, завдання зменшення революційного запалу мешканців окраїнних зон світосистеми було

запропоновано вирішувати шляхом їхнього політичного інкорпорування до інституцій тієї ж капіталістичної світосистеми [3, с. 308]. Економічна інтеграція, на думку І. Валлерстайна, відбулася напередодні, але не принесла трудящим нічого доброго.

Забезпечення виконання поставленої цілі було покладено на дві політичні субідеології лібералізму: вільсонізм та ленінізм. Перше політичне вчення – вільсонізм – було назване на честь американського президента В. Вільсона, який закликав американський народ долучитися до бойових дій Першої світової для того, «щоб зробити світ безпечним для демократії». І. Валлерстайн переконував, що насправді це мало ще б означати доступність світу для проникнення американських товарів у різні його зони. Після війни творець Ліги Націй підтримав ідею про «самовизначення націй» у периферійних та напівпериферійних ареалах світоєкономіки (передусім бралися до уваги Російська, Австро-Угорська та Османська імперії) [3, с. 309]. Після Другої світової війни до націй «Півдня», яким потрібно було «самовизначитися», долучилися й решта колоніальних зон в Африці, Азії, Океанії та Карибському басейні. Принцип самовизначення націй на всесвітньому рівні був вибудований за структурною аналогією принципу загального виборчого права на національному рівні. Керуючись вільсоніанським курсом на реалізацію цього принципу, був облаштований повоєнний світ, де кожна суверенна держава мала мати політичну рівність з іншими (така рівність чітко простежується на прикладі Генеральної Асамблеї ООН) [3, с. 309]. Ще одним кроком, який пропонували здійснити вільсоніанці, було становлення держави загального достатку, досягти якого, на думку І. Валлерстайна, можна було перерозподілом частини доданого продукту та шляхом державного трансферту прибутків [3, с. 309].

Альтернативою вільсоніанству, яка заявила про себе також у 1917 р., був ленінізм. Нова стратегія була «проти» перетворення соціалістичної ідеології в ліберал – соціалізм (проти берштейнівського ревізіонізму, позиції К. Каутського тощо) та за «опозицію» робітників до активної участі у війні [15,

с. 222]. Наступним кроком, який більшовики зуміли втілити в життя, було захоплення державної влади більшовицькою партією. Проте здійснити свій кінцевий задум – розпалити революцію в Європі та світі «великий ідеологічний опонент» вільсонізму все ж не зумів. Після остаточного краху надій на революцію в Німеччині відбувся поворот головної мети ленінізму до розбудови «соціалізму в одній країні» [15, с. 222].

Доповненням до такого зовнішньополітичного повороту стала програма антиімперіалізму, яка з'явилася на I З'їзді народів Сходу в Баку 1920 р. [38, р. 10]. На нього, крім комуністичних партій, були запрошені різноманітні національні та національно-визвольні рухи. Тому, починаючи з цього моменту, констатував учений, Кремлю для розширення свого геополітичного впливу довелося часто залучати до співпраці визвольні та національні рухи. Особливо помітним це стало після Другої світової війни, коли в чергу за військовою та матеріальною допомогою Москви почали шикуватися різноманітні за своєю суттю (у тому числі відверто націоналістичні) рухи. Єдиною вимогою для того, щоб відповідати ідеологічним ідеям співпраці з СРСР, було принаймні зовнішнє перейменування таких рухів на «соціалістичні». Даний факт примушував І. Валлерстайна характеризувати ситуацію, що склалася на початку ХХ ст., такими словами: «Ленінізм, великий опонент ліберал-соціалізму на національному рівні, став підозріло нагадувати ліберал – соціалізм на рівні всесвітньому» [3, с. 311].

Така невдала спроба завадити розмиванню соціалізму та внести корективи до існуючої світосистеми, свідчив І. Валлерстайн, коштувала ленінізму звання самостійної політичної доктрини. За його словами, із самого початку радянської держави її правляча партія стала на шлях, головною вимогою якого, по відношенню до капіталістичної світосистеми, була політична інтеграція СРСР у якості великої держави та економічний розвиток шляхом форсованої індустріалізації (такий підхід сповідували Й. Сталін, М. Хрущов, Л. Брежнев та М. Горбачов) [3, с. 310].

Детально порівнюючи вільсонізм та ленінізм, І. Валлерстайн віднаходив багато подібного на всесвітньому рівні, спростовував загальноприйнятту думку про їхню антагоністичність. Обидві політичні теорії успадкували егалітарні ідеї доби Просвітництва, сприйняли віру в прогрес. Обидві перейшли до державницьких позицій та відрізнялися секуляризмом у власних баченнях майбутнього. І вільсонізм, і ленінізм, виступали за народовладдя та економічний розвиток у державах, розуміючи під останнім урбанізацію, комерціалізацію, пролетаризацію та індустріалізацію, які в сумі мали призвести до процвітання. Окрім того, обидві ідеології заявляли про свою віру в наявність універсальних цінностей, які однаковою мірою стосувалися всіх народів [15, с. 53].

Науковець стверджував, що за псевдобаталіями цих двох близьких субідеологій криється ніщо інше, як давно знайомий ліберальний консенсус. І ні виникнення СРСР, ні «холодна війна», ні ряд інших подій не могли переконати його у зворотному. Але така умоглядна теорія вченого навіює думку про саморегуляцію капіталістичної світосистеми, факт існування якої не є доведеним. Тобто, з робіт І. Валлерстайна випливають висновки про те, що нібито тоді, коли у світоekonomіки виникали певні труднощі, геокультура обов'язково пропонувала додаткові механізми та важелі впливу, які сповідували ціль нейтралізувати загрози світосистемі або розв'язати її конкретні задачі. Дослідник завзято переконував у тому, що в даному випадку йдеться про певний етап розвитку світового капіталізму, а не всієї загальнолюдської цивілізації.

Крім того, незброєним поглядом помітна певна штучність, до якої вдається І. Валлерстайн у доборі критеріїв для порівняння двох ідеологій. Багато ж відмінностей між ними у світосистемному аналізі вченого були просто нівельовані. Невисвітленим залишилося питання щодо того, чи носив у собі ленінізм антисистемний заряд. Глумачення американського дослідника переконує нас у тому, що він такого заряду не мав. Але чому тоді ідеї В.І. Леніна та більшовиків, що виникали на політичній арені як протест «проти

перетворень соціалістичної ідеології», зрештою зійшли на рівень субідеології ліберальної геокультури? Пояснення причин такого феномену у творах І. Валлерстайна розписані слабо. Крім того, залишається відкритим питання, яким чином пояснювати такі явища, як, наприклад, доктрина військового комунізму, який абсолютно не вписується у визначені вченим рамки.

Варто зазначити, що період із 1917 р. по 1945 р. у геополітичній сфері ознаменувався також остаточним падінням британської гегемонії у світі. За звільнене Британською імперією вакантне місце розпочалася жорстока боротьба, яка невдовзі привела увесь світ до небаченої раніше катастрофи. Друга світова війна, за переконанням І. Валлерстайна, була однією з фаз типової для світосистеми боротьби за гегемонію у світі [3, с. 325]. Знецінюючи позиції інших серйозних гравців на міжнародній арені, науковець говорив про те, що в цій війні інтереси США отримали верх над інтересами Німеччини [3, с. 178]. США отримали беззастережну капітуляцію Німеччини зусиллями своїх основних союзників – СРСР і Великобританії, які понесли набагато серйозніші втрати у війні [9].

Після Другої світової війни з ініціативи гегемона – Сполучених Штатів – до пануючої ліберальної геокультури були внесені певні зміни. З'явилася та активно насаджувалася так звана «геокультура розвитку», яка опиралася на три переконання: а) держави, які є справжніми або потенційними членами Організації Об'єднаних Націй, суверенні політично та автономні економічно; б) кожна з таких держав має фактично лише одну домінуючу та автентичну національну культуру; в) кожна з цих держав з часом може окремо досягти розвитку [15, с. 160].

Після облаштування повоєнного світу за вільсоніанським зразком капіталістична світосистема підійшла до 60-х рр. ХХ ст., накопичивши чималий заряд соціальної енергії та революційності. Політика лібералізму, яка полягала в стратегії національного розвитку суверенних держав та в інтеграції всесвітніх трудящих класів, до цього моменту, за словами І. Валлерстайна, повністю досягла своїх меж. Майбутнє поширення політичних прав та економічного

перерозподілу загрожувало б країнам центру, а можливо, навіть і самій системі накопичення капіталу. Ситуація, що склалася, на думку мислителя, послужила найважливішою причиною для другої загальносвітової революції 1968 р., яка мала на меті зруйнування ліберального консенсусу [110].

Головною особливістю подій другої глобальної революції, яка насправді розпочалася ще в середині 1960-их і тривала потім близько десяти років «...було загальносистемне обурення, яке мало дві мети. З одного боку, воно було спрямоване проти домінуючих сил капіталістичної світосистеми і, як таке, спиралося на антикапіталістичні ідеології колишніх антисистемних рухів, збагачених власними антикапіталістичними ідеями. З іншого боку, *differentia specifica* 1968 року, у порівнянні з попередніми виступами проти системи, став бунт проти звершень «старих лівих» – соціал-демократів на Заході, комуністів на Сході, національно-визвольних рухів на Півдні. Підставою для такого бунту виступало те, що всі вони були слабкі, корумповані, самовпевнені, а також знаходилися в змові з пануючими класами та ігнорували справді знедолені прошарки» [1].

Особливої гостроти, твердив І. Валлерстайн, такому поворотному моменту в історії геокультури та світосистеми додав збіг кінця найпотужнішої кондратьєвської фази підйому та кінця доби піднесення наймогутнішої в історії держави-гегемона – США [22].

Якщо революція 1848 р. перетворила три суперечливі ідеологічні стратегії капіталістичної світоєкономії в одну – ліберальну, то всесвітній революції 1968 р. своїми успіхами та невдачами нарешті вдалося почати руйнування цього ідеологічного консенсусу. Вона висунула протест зліва проти ліберальної змови і особливо проти трансформації соціалізму (або ленінізму) в ліберал-соціалізм, ревізіонізм тощо [15, с. 203]. Друга світова революція розколола неоднорідний соціалістичний табір на старих лівих, які боролися за електоральне виживання на основі еkleктичних центристських програм, та на набір партій та рухів – наступників 1968 р. Також вона змогла вдихнути нове

життя в консервативну ідеологію, явивши світу генерацію «неоконсерваторів» [15, с. 201].

Період 1968 – 1989 рр. ознаменувався безперервним розпадом залишків ліберального консенсусу. З правого політичного боку світ став свідком триумфу неоконсерваторів М. Тетчер та Р. Рейгана, кампанії Д. Буша-старшого проти ліберального світу, приходу до влади ще «старих правих» у західноєвропейських країнах – Г. Коля, Ж. Ширака тощо. Ерозія зліва прийняла форму виступів проти ліберально-соціалістичних режимів у країнах центру й провалу стратегій національного девелопменталізму в периферії та напівпериферії [15, с. 224]. Кульмінацією падіння соціалізму, а разом і всього ліберального консенсусу став розпад СРСР та крах перебудови, запровадження «особливих капіталістичних зон» у КНР та падіння однопартійних комуністичних систем у країнах Східної Європи [3, с. 313]. І. Валлерстайн писав з цього приводу: «У 1989 р. ті, хто був розчарований ліберальним консенсусом, повернувся проти найбільш яскравих прихильників ліберал-соціалістичної ідеології, режимів радянського типу, в ім'я вільного ринку» [3, с. 313]. У цьому й полягав справжня суть краху комунізму, який, згідно з ученням І. Валлерстайна, означав і крах лібералізму як ідеології гегемона, а разом і цілої епохи.

Таким чином, засновник світосистемного підходу намагався переконати своїх читачів та себе самого в суперечливому твердженні про те, що вже до 1989 р. було безповоротно розгублено всі рештки довіри до лібералізму як до геокультури капіталістичної світосистеми. Учений вважав, нібито раз і назавжди було покладено край його здатності маніпулювати людськими поглядами та фантазіями людей про майбутнє. За переконанням І. Валлерстайна, така ситуація може означати появу вакантного місця для нової, поки що абсолютно не ясної для прогнозування геокультури, яка ще буде вироблятися протягом десятиліть, адже, як віщував американський мислитель, «...тоді коли система розпадається, щось обов'язково приходить їй на зміну» [15, с. 229].

Отже, у своїх роботах американський учений І. Валлерстайн писав про існування в межах капіталістичної світосистеми кількох провідних політичних ідеологій: лібералізму, консерватизму, соціалізму. З моменту їхнього виникнення (себто з часів Французької революції до 1848 р.) усі вони боролися за місце панівної політичної доктрини, яка могла стати політико-ідеологічною основою для всієї світоєкономіки і таким чином впливати на неї. І. Валлерстайн позначив такий ідеологічний базис світосистеми авторським терміном «геокультура». На його думку, течією, яка протягом 1848 – 1989 рр. посідала одноосібне місце геокультури капіталістичної світоєкономіки, був лібералізм. Його прихильникам за допомогою низки заходів вдалося насадити свої погляди в різних географічних зонах капіталістичної світосистеми, включити до неї широкі верстви працюючого населення світу та перетворити дві інші політичні стратегії (консерватизм та соціалізм) на свої сателіти (так званий «ліберальний консенсус»). Така ситуація, за переконанням І. Валлерстайна, тривала до другої половини 60-х рр. ХХ ст. – моменту, коли хвиля масових протестних рухів в усьому світі збіглася в часі з фазою спаду довготривалого економічного циклу. Висловлюючись мовою самого І. Валлерстайна, тогочасні події поставили під сумнів усі соціально-економічні досягнення ліберальної програми та змогли «пробити діру» в ліберальному консенсусі [15, с. 119]. Період від 1968 р. до 1989 р. ознаменувався розпадом усього того, що залишилося після нього, а подальші події, свідчив учений, мають лише переконувати нас у тому, що людство стоїть за крок до колосальної біфуркації, яка зумовить його подальший соціально-економічний розвиток та назавжди змінить обличчя сучасної світосистеми.

Підсумовуючи все вищезазначене, варто зауважити, що у своїй науковій кар'єрі І. Валлерстайн пройшов через декілька творчих етапів. Наслідком його наполегливих інтелектуальних пошуків стала розробка нового міждисциплінарного методу світосистемного аналізу, сутність якого полягала в синтезі соціологічного, історичного та економічного підходів до розгляду суспільної еволюції.

Становлення концепції дослідника відбувалося під дією тодішньої суспільно-політичної обстановки у світі, а також великою мірою залежало від його наукового та особистісного світоглядів. Окрім власних поглядів, дослідник досить часто додавав до свого вчення вже існуючі теорії та парадигми. Так, головними інтелектуальними субстратами, до яких звертався І. Валлерстайн у розробці світосистемного підходу, можна назвати марксизм, який допомагав йому трактувати соціальний розвиток із матеріалістичних позицій, методологічний доробок школи «Анналів» та погляди Ф. Броделя, а також критику широкої гамми економічних та політологічних теорій ХХ ст.

Заради пояснення динаміки економічних процесів капіталістичної світосистеми І. Валлерстайн удавався до застосування теорії «довгих хвиль» та інших концепцій періодичних економічних коливань. Великий вплив на становлення інтелектуальної позиції вченого мали роботи М. Вебера, К. Поланьї, Ф. Фанона, І. Пригожина, Г. Мюрдаля та багатьох інших учених, на ідеї яких також опирався американський мислитель.

На відміну від Ф. Броделя, який прийшов до формулювання принципів світосистемного (світоекономічного) підходу під кінець своєї діяльності і сприймав їх саме як підсумок своїх наукових досліджень, І. Валлерстайн узявся за розробку своєї методології, будучи сповненим творчих сил. Для американського соціолога винайдення власної макротеорії було не підсумком, а радше вихідним пунктом для подальших досліджень. Цей факт став запорукою для постійного удосконалення інструментарію та поглядів І. Валлерстайна.

Одним із найважливіших досягнень наукового методу світосистемного аналізу був перехід від погляду на історію як на процеси розвитку окремих країн до дослідження великих соціальних систем та з'ясування напрямків їхнього розвитку. Соціальні системи, за класифікацією вченого, поділяються на три групи: локальні системи (міні-системи), світоімперії та світоекономіки (два останні типи науковець називає світосистемами).

Найбільшу увагу вченого привертав до себе останній тип світоекономіки – капіталістичний, який, починаючи з «довгого XVI ст.», почав опановувати всі

суспільні інституції та розвиватися як цілісна система світових зв'язків. Окремими складовими капіталістичної світосистеми були національні або регіональні економіки та втягнені до них суспільства. Вони, на його думку, підпорядковувалися чіткій внутрішній горизонтальній ієрархії, що полягала в поділі географічних зон світосистеми за критерієм їхньої участі у виробництві-присвоєнні доданого продукту. Такими ареалами світосистеми, за переконанням І. Валлерстайна, були центр, напівпериферія, периферія та зовнішня арена.

Економічна структура світу доповнювалася конструктом політико-ідеологічної основи світосистеми, або ж геокультури. Попри те, що в межах сучасної історичної системи вже на середину XIX ст. існували три провідні політичні ідеології (лібералізму, консерватизму, соціалізму), що вступили в боротьбу одна з одною, місце геокультури змогла обійняти лише одна з них. За глибоким переконанням І. Валлерстайна, нею була ліберальна ідеологічна доктрина, яка в період 1848 – 1968 рр. безроздільно керувала в політичному житті світосистеми та контролювала своїх опонентів («ліберальний консенсус»).

РОЗДІЛ 3
СТРУКТУРНІ СКЛАДОВІ ПОЛІТИЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО
РОЗВИТКУ КАПІТАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА В БАЧЕННІ
І. ВАЛЛЕРСТАЙНА

3.1. Розподіл праці та класоутворення при капіталістичному способі виробництва

Згідно з концепцією І. Валлерстайна, капіталістична світо економіка, яка виникла в «довгому XVI ст.» та одразу почала претендувати на звання «світо системи», базується на трьох основних елементах [3, с. 83-85]. Першим із трьох її фундаментальних складових є єдиний ринок. Безумовно, американський мислитель визнавав той факт, що і в інших історичних системах ринки також були глибоко вкорінені в логіку функціонування цих систем. У будь-яких інших історичних системах одна частина виробленого продукту призначалася для споживання, інша відводилася на обмін. Найважливішою ж особливістю капіталізму є те, що виробники заохочуються до примноження саме мінової вартості товару. Такі «заохочення» та «втрати» (у випадку нехтування цією особливістю) опосередковуються структурою, яка називається «ринок». У розумінні І. Валлерстайна, ринок – це арена економічної боротьби; структура з наявністю багатьох політичних, економічних, соціальних і культурних інституцій. І. Валлерстайн, услід за Ф. Броделем, розглядав у значенні головного елемента історичного капіталізму не вільний ринок, а ринок, у якому домінують монополії. Американський учений вважав, що конкуренція та монополія є радше двома станами, що борються між собою, аніж двома полюсами ринку, які чергуються [58, с. 202-206].

Із монополіями тісно пов'язана наступна підвалина капіталістичної світо економіки. Другим її базовим елементом є існування системи державних структур різного рівня сили (як у середині своїх меж, так і по відношенню до інших елементів світової системи). Державні структури, згідно з поглядами

дослідника, потрібні перш за все для того, аби знешкодити «вільне» функціонування капіталістичного ринку, таким чином підвищивши можливості однієї або кількох бізнесових груп отримувати на ньому переваги [3, с. 83]. Тобто, капіталістична світо економіка не можлива без активного втручання держави. Сучасний капіталізм зобов'язаний своїм успіхом саме активній підтримці державою окремих виробників через видачу патентів, субсидій, через розподіл державних замовлень, ліцензування тощо. Ще в XVI – XVII ст. королі Франції та Англії активно надавали патенти окремим підприємцям, даруючи їм монополію виробництва та торгівлі окремими видами товарів (найвідоміший приклад – Ост-Індська торгівельна компанія) [124].

Третій вагомий елемент капіталістичної світо економіки – присвоєння доданого продукту, який має свою ієрархічну структуру. Присвоєння, на думку дослідника, має відбуватися таким чином, що в процесі експлуатації мають бути не два стани, а три. Перші, за переконанням І. Валлерстайна, це ті, хто користується майже всіма плодами привласнення чужої доданої праці та вартості. Мізерний залишок жертвується на потреби наступного проміжного рівня (учений закликав не плутати його із середнім класом). Проміжний рівень – це рівень, що має свою частку в експлуатації нижчих, але частково розділяє їхню долю, оскільки сам при цьому є експлуатованим. Така трирівнева структура має вагомий стабілізуючий ефект, у той час як дворівнева структура є по суті дезінтегруючою. Аналогічні трирівневі конструкти, писав дослідник, можна відшукати в усіх інститутах капіталізму: у трьох можливих ролях регіонів у світовій економіці – центру, напівпериферії та периферії; в основній організаційній структурі виробничого процесу; в трьохшаровій моделі розподілу прибутків; у трьох типах політичних угруповань (ліві, центристи, праві) як на світовому, так і на національному рівнях [3, с. 84].

За переконанням І. Валлерстайна, присвоєння доданої праці (продукту, вартості) не є суто капіталістичним явищем. У докапіталістичну добу отримання прибутку відбувалося за рахунок встановлення для обраних

«гравців» ринку законних підстав для присвоєння доданої вартості, що створювалася працею її безпосередніх виробників. Однак відмінність капіталізму від згаданих ученим світоімперій та світоекономік полягає в іншому. Капіталізм, окрім легітимізації присвоєння доданої вартості, передбачав дію структур та інститутів, які заохочують ту підгрупу власників, хто лише частково використовує її для свого власного вжитку. Іншу її частину (як правило, велику) капіталіст направляє на нові інвестиції. Прибутки від цих інвестицій опосередковує та визначає ринок, сама структура якого сприяє тому, що ті, хто не накопичує капітал і просто споживає вільні гроші, зрештою програють тим, хто капітал накопичує й інвестує його у виробництво.

Як бачимо, у теорії І. Валлерстайна всі три елементи капіталістичної світоекономіки були пов'язані своєю внутрішньою логікою, яка все ж таки не є бездоганною. Світосистемний аналіз ученого прагнув до максимально широких узагальнень, рідко підводячи під ними універсальні аргументи. Науковець не звертав увагу на процеси безпосереднього виробництва, проблеми внутрішньої періодизації капіталістичної світоекономіки (які він намагався компенсувати ідеями про етапи її територіального розширення або включеннями щодо періодичних економічних циклів).

Однак І. Валлерстайн не ставив собі за мету детально описати капіталізм як спосіб виробництва. Головне протиріччя капіталізму західний мислитель, на відміну від марксистів, зовсім не вбачав у несумісності суспільного характеру виробництва та приватної власності. Для нього куди важливішим був сам факт розподілу праці, який перетворював капіталізм у «локус виробничої діяльності, у котрому безкінечне накопичення капіталу є економічною ціллю» [7, с. 80]. Тому набагато важливішим для І. Валлерстайна як для вченого- засновника світосистемного методу було простежити за структурою розподілу праці, структуруванням соціуму та капіталістичними методами встановлення контролю над робочою силою. Для І. Валлерстайна – ідеолога, противника капіталізму було не менш важливим також викрити антагоністичний характер

усього суспільно-економічного ладу. З цією метою американський учений розробив оригінальний погляд щодо питань розподілу праці та класогенезу.

Хоча поняття «суспільного класу» існувало поза хронологічними рамками капіталізму (воно починає вживатися приблизно із XVI ст.), використання терміну, на думку соціолога, є найбільш прийнятним саме за умов цієї світосистеми. Виникнення класової градації вчений пов'язував з характерними особливостями капіталізму як світоєкономіки. Згідно з його поглядами, класи формуються, консолідуються, переформовуються, дезінтегруються або розпадаються, знаходячись у процесі постійного руху [3, с. 84].

За І. Валлерстайном, логіка утворення соціальних класів є досить простою. Соціальні класи фундаментуються внаслідок поступового усвідомлення широкими масами власних спільних інтересів (себто однакового ставлення до власності, управління засобами виробництва й подібними джерелами прибутку) та побудови деякої організаційної структури для їхнього відстоювання [3, с. 85-86]. Ці два аспекти були необхідними для того, що І. Валлерстайн називав «соціальним торгом». Зміст цього торгу зводився насамперед до перерозподілу соціальних благ та доданої вартості. Автор світосистемного підходу говорив про ефективність ведення такого торгу в коротко- та середньостроковій перспективах.

Пояснивши короткотермінову логіку класоутворення, І. Валерстайн давав поняття про довгострокове значення класової свідомості. На його думку, її розвиток є найбільш зрозумілим шляхом до оволодіння владою всередині державних структур групою, значно більшою, ніж та, яка на той момент є політично пануючою [3, с. 84-85]. Іншими словами, у більш довгостроковій перспективі соціальний клас розрахований на прихід певної групи до влади.

Концепція світосистемного аналізу І. Валлерстайна передбачає два різновиди класів. Перший вид – це «класи всередині націй». Семантично таке формулювання відповідає загальноприйнятому розумінню терміну «соціальний клас». Соціальний клас завжди є «класом для себе».

Американський дослідник зауважував, що «об'єктивне становище класу є реальністю лише настільки, наскільки воно стає суб'єктивною реальністю для групи чи груп» [3, с. 86].

Проте для прихильників світосистемного аналізу та для І. Валлерстайна куди важливішим є інший тип визначення «соціального класу», який залежить не від окремих країн, а має відношення до капіталістичної системи в цілому. Для того, аби зрозуміти суть позиції вчених у питанні «міжнаціональних класів», варто пригадати критику апологетами світосистемного методу різних моделей модернізації з одного боку, та підтримку теорій залежного розвитку з іншого. Установлений цим табором учених факт поділу на «центр», «периферію» та «напівпериферію» заперечував спільний історичний та економічний шлях розвитку країн із різних географічних зон капіталістичної світосистеми [107].

Саме ці «міжнаціональні класи», з точки зору світосистемного підходу, відіграють роль первинних по відношенню до всіх інших. Учений стверджував, що інтереси людей, що складають «клас усередині націй», або навіть «етнонацію», є похідними від класового положення цієї групи на світовому рівні [3, с. 44-45]. Користуючись саме цим постулатом, і І. Валлерстайн, і багато інших дослідників, приходили до думки: якщо повноцінний розвиток країн ядра забезпечується недорозвинутістю та обмеженнями інших, то чому не можна взяти за одиницю аналізу світосистему в цілому (цебто сукупність країн, об'єднаних спільною системою розподілу праці) [3, с. 23]. Дослідник не вбачав необхідності розглядати країни-придатки в якості самостійних організмів світо економіки. Ураховуючи таку оцінку, визначальним фактором у визначенні подальшого історичного процесу є розвиток глобальної світосистеми, який диктує локальні зміни в країнах. І. Валлерстайн на противагу більшості істориків намагався переконати своїх читачів у тому, що світовий економічний простір структурує вигляд країн, а не навпаки. Причиною такої позиції вченого був його не надто історичний підхід, а також те, що головним виміром його досліджень була сучасність. Саме це мотивувало вченого екстраполювати

ситуацію сильного впливу міждержавної системи на окремі країни з теперішнього часу на минуле (коли насправді цей вплив був набагато меншим).

Окрім того, що становище представників суспільства різних держав визначається місцем їхньої країни в тріаді «периферія – напівпериферія – центр» існує ще одна аналогічна зовнішній внутрішня тріада. За І. Валлерстайном, у класових відносинах світосистеми існує своя трьохрівнева система, яка охоплює буржуазію, пролетаріат і ще один проміжний третій клас. Такий проміжний клас лише отримує невелику частину привласненої доданої вартості, створеної її безпосередніми виробниками (пролетарями) зі згоди тих, хто забирає собі більшу частину цієї вартості (буржуазії) [2, с. 141]. Найтипівішим прикладом такого проміжного класу безпосередньо на виробництві є фігура майстра, яка, утративши своє достойне місце в середовищі пролетарів, не змогла зайняти його серед капіталістів [3 с. 84]. Ще однією характерною рисою теорії класогенезу дослідника є схильність сприймати проміжний прошарок у соціальній структурі на рівні «класів усередині націй» та існування напівпериферії на рівні міжнаціонального розподілу праці, ключовими запоруками стійкості світосистеми [107].

Оскільки перехід від феодалізму до капіталізму відбувається, за думкою соціолога, загалом у межах усієї світосистеми, а не в окремих націях-державах, то процес класоутворення проходить за подібним сценарієм для всіх країн світоєкономіки. Відмінності можуть бути викликані хіба технологічним розвитком, часом входження держав до капіталістичної світоєкономіки (а отже, і включенням національного пролетаріату до загальносвітового розподілу праці) тощо [3, с. 86].

Як уже згадувалося вище, визначальними соціальними стратами в капіталістичній світосистемі є буржуазія та пролетаріат. І. Валлерстайн вважав, що буржуазія першою стала на шлях класової інституціоналізації, метою якої було виправити своє проміжне становище в ієрархії між повноправними дворянством та безправним третім класом. Проблему буржуазії, яку мислитель вбачав у її відокремленні від політичної влади, було подолано завдяки

збереженим лазівкам панівної до цих пір світосистеми. Більше того, створення історичного капіталізму як соціальної системи, на думку дослідника, гарантувало безпеку верхнім прошаркам суспільства та допомогло аристократії врятуватися від соціальних лих часів занепаду феодальної Європи [7, с. 96-97].

Та погляд ученого на взаємовідносини між представниками останнього соціального класу та молоді буржуазії є досить неочікуваним. Керуючись визначальним принципом капіталізму, що полягає в заохоченні накопичення капіталу, І. Валлерстайн спростовував звичну для марксистів догму про перемогу капіталістів-буржуа над дворянами. Натомість він твердив, що при капіталізмі аристократія не була тим класом, який боровся проти буржуазії. Навпаки, аристократи поступово перетворювалися на капіталістів, а ті аристократичні елементи, які не змогли звикнути з новою світоєкономікою, досить швидко «переводилися» [46, р. 84].

Інакше кажучи, дослідник нівелював значення класового конфлікту між двома соціальними групами. Навіть Велику Французьку революцію у своїх творах І. Валлерстайн класифікував не як боротьбу між класами буржуазії та аристократії, а як боротьбу всередині класу накопичувачів капіталу (тобто як дрібнобуржуазну) [170].

Проте така гіпотеза не просто перекреслює загальноприйняті погляди про виникнення буржуазії із середньовічного бюргерства, пов'язані з особливостями європейського міста, але й зовсім не пояснює, чому одні феодали перетворювалися в буржуа, а інші – ні, а також, чому боротьба за політичні права буржуазії була такою запеклою. На думку дослідника творчості І. Валлерстайна Г. Завалька, який закидав йому неомарксистську ідеологічну спрямованість, таке світосприйняття американського вченого могло бути продиктоване його політичними поглядами. Згідно з ними, цілком допустимим є розгляд історичного процесу лише під дією злої волі панівного класу. Тим більше, якщо стан світоєкономіки, при якому усвідомлення власних інтересів та кооперація задля їхнього захисту здійснюються лише

одним класом. досить зручно вписується у викладену історію розвитку капіталізму [110].

Найважливішою метою буржуазії, окрім приходу до влади, був захист власних матеріальних інтересів. Заради досягнення цієї мети капіталісти вдалися до послуг нової ліберальної політичної стратегії, яку І. Валлерстайн називав «геокультурою». Лібералізм займався утихомиренням пасіонарності робітничого класу та популяризацією буржуазної свідомості [15, с. 112-113]. Саме за допомогою насадження цієї свідомості, за переконанням науковця, буржуазії вдалося досягти одноосібного панування на міждержавній арені. До цього моменту намір заволодіти владою реалізовувався через теорію парламентського шляху чи методи озброєного повстання. Марні сподівання на успіх таких спроб учений називав черговими міфами, які мають під собою одну й ту ж наївну віру в демократію. «Саме це, як мені здається, ми маємо на увазі, називаючи Французьку революцію «буржуазно-демократичною». У XVII ст. буржуазія не відіграла головної ролі в управлінні французькою державою, а в XIX ст. відіграла. Цей головний зсув трапився як результат розвитку «буржуазної класової свідомості» – писав І. Валлерстайн [15, с. 115].

Оскільки динаміка капіталізму першочергово виявлялася в економіці, а не в політичних інституціях, то представників буржуазії вчений розподіляв за статусом на

- «нுவоришів»;
- «спочиваючих на лаврах»;
- традиційних – тобто тих, які активно проявляють себе на ринку (найчисельніша група) [2, с. 140].

Відсотковий склад членів груп постійно варіюється. У моменти економічного спаду процент «нуворишів» та «рантьє» зростає, а політична різниця між буржуазією набуває характеру протистояння між «прогресивними» та «консервативними» силами в ній [2, с. 140].

Визначивши буржуазію як клас, представники котрого привласнюють додану вартість, не створюючи її самотужки, і частину якої вони

направляють на накопичення капіталу, І. Валлерстайн давав визначення поняттю «пролетаріат». Пролетаріат є таким класом, чії представники поступаються частиною виробленого ними продукту або його вартості. У такому розумінні, запропонованому дослідником, при капіталістичному способі виробництва можуть існувати лише буржуа та пролетарі. Пролетаріат почав набувати класових рис уже після того, як таких рис встигла набути буржуазія [2, с. 178-179].

Пролетар, на думку автора світосистемного підходу, це робітник, який уже більше не є ні селянином (тобто дрібним користувачем землі), ні ремісником (користувачем машинного виробництва). Пролетар – це той, хто на ринку може запропонувати лише свою робочу силу. До представників розмаїтого класу пролетарів І. Валлерстайн відносив, окрім промислових робітників, також дрібних виробників, фермерів-орендаторів, пайовиків-скіпщиків, наймитів-поденників, рабів тощо [2, с. 142]. Однак за такого широкого узагальнення в багатьох учених виникало закономірне зауваження щодо того, що визначає місце всіх цих людей у системі виробництва, – класовий статус усередині націй чи їхній статус у міжнаціональному розподілі праці? [107].

Пролетаріат є таким класом, чії представники, хоч і поступаються іншим значною частиною вартості продукту, утім самостійно виробляють її. При такому розумінні одного з двох найголовніших класів І. Валлерстайн не заперечував того факту, що при капіталістичному способі виробництва саме вони відіграють найголовнішу роль [8, с. 34]. Однак окремий інтерес для вченого становив проміжний третій клас, який він називав «новими середніми класами». До нього були віднесені всі ті, хто одночасно присвоював «чуже» й «поступався своїм», виступаючи то в якості буржуа (мається на увазі стиль життя та вибору соціальних цінностей), то пролетаря (у плані своєї економічної ролі). Американський дослідник стверджував, що «на певному рівні зростання доходів і прав пролетар реально перетворюється на «буржуа» і сам починає проживати додану вартість вироблену іншими» [2, с. 144]. Яскравою аналогією

новим середнім класам у країнах «третього світу» І. Валлерстайн вважав достатньо забезпечену страту освічених управлінських кадрів, яку він позначав терміном «адміністративна буржуазія».

Незважаючи на описаний науковцем трирівневий підхід до розподілу споживачів соціальних благ, І. Валлерстайн сам заявляв про сьогоденну класову плинність, стверджуючи, що індивіди не вважатимуться членами тих чи інших класів, доки не визнають свою приналежність до них [219, с. 126-132].

Досить часто до процесу класоутворення залучаються також національні мотиви і це теж не залишилося непоміченим І. Валлерстайном. Окрім запозиченого в А. Кабрала терміну «нація-клас», розробленого для позначення економічно експлуатованої нації, соціолог згадував у своїх творах про «етнонаціональну» організаційну форму мобілізації мас як про ще один метод перевести запал народних мас у діаметрально протилежне антисистемному русло. Етнонаціональна свідомість та націоналізм зростають паралельно з класовою свідомістю. За допомогою етнонаціоналізму, що повністю інституціоналізувався у ХХ ст., вдавалося залишатися при владі тим політичним елітам, яким було вигідно притуплення в робітників класового розуміння стану речей і для яких класова форма організації народних мас несла загрозу втрати набутих владних, економічних або правових повноважень та переваг [2, с. 107-108].

Отже, за думкою І. Валлерстайна, класи формуються для ведення соціального торгу в короткотерміновому плані і для захоплення влади в довгостроковій перспективі, а потім дезінтегруються в силу свого успіху або досягнення проміжної мети. «Становлення» класу, наскільки перехідним явищем воно не було б, змінює більшою чи меншою мірою світосистему і таким чином уносить прямий вклад в її історичну еволюцію. Альтернативною організаційною структурою соціальному класу є етнонація. Розвиток етнонаціональних меншин частіше всього призводить до зсувів в положенні привілейованих прошарків і до переструктурування розподільчих ліній між етнонаціями [2, с. 112].

Зробивши висновок про несправедливість капіталізму як світосистеми, І. Валлерстайн наголошував на особливостях капіталізму, які, на його думку, зливаючись, стали фундаментом для класоутворення. Дослідник називав виробництво доданого продукту чи не найважливішою передумовою для виникнення соціальних класів. Участь соціальної групи в його присвоєнні (або боротьбі за нього) стала визначальною рисою суспільної градації в капіталістичній світоekonomіці. І. Валлерстайн був переконаний у перманентному пригніченому стані робітничого класу. Він стверджував, що протягом останніх століть історичного процесу панівний клас (чи то дворянство, чи буржуазія) спеціально створював чимало інституцій для відвернення уваги та сил пролетарів у боротьбі за справедливе розподілення доданого продукту.

3.2. Нації та націоналізм у світосистемному аналізі І. Валлерстайна

Терміни «нації» та «націоналізм» відносяться до того штибу термінів, інтерпретації яких, у залежності від контексту, можуть набирати різного змістового навантаження, позитивного чи негативного забарвлення. Окрім політичних спекуляцій, які не вщухають навколо цих понять, у науковій літературі ось уже декілька століть триває запеклий «націоналістичний дискурс». «Націоналістичний дискурс» – це ідейна полеміка між спеціалістами з різних наукових дисциплін, яка присвячена вивченню проблем націотворення та націоналізму. Одним із найважливіших предметів наукової дискусії з цього питання є встановлення причин, умов і часу виникнення націй та націоналізму. Серед розмаїття відмінних, іноді протилежних думок учених, метою яких є пояснити дану проблему, науковий доробок І. Валлерстайна займає особливе місце.

Для того, аби почати аналіз погляду вченого на проблеми націотворення, передусім треба усвідомити, у якому розумінні І. Валлерстайн вживав терміни «народ» і «нація». Оскільки метод світосистемного аналізу, за словами його

засновника, це «не теорія про соціальний світ або його частини», а скоріше «протест проти способів, якими було структуровано для всіх нас соціальне наукове дослідження», у ньому майже не приділялася увага багатозначному терміну «народ» до моменту виникнення сучасної капіталістичної світосистеми. Іншими словами, І. Валлерстайн не надто переймався проблемою конструювання народу в докапіталістичну добу (тобто, приблизно до 1500 р.). Питання про формування нації та виникнення націоналізму в будь-які інші історичні епохи, окрім капіталізму, у розлогодному творчому доробку І. Валлерстайна теж не порушуються [13].

Відмінною рисою поглядів відомого науковця є те, що він асоціював націю радше з соціально-політичною категорією, пов'язаною з реальними або можливими кордонами держави, замість того, аби ототожнювати її з більшістю одного етносу всередині держави [2, с. 86]. Безумовно, нація є дуже важливою, але далеко не єдиною з градацій, на які, за твердженням І. Валлерстайна, може ділитися соціум. Суспільство, або простіше – народ, у світосистемній теорії становить структуру, яка в залежності від обставин може змінювати свої межі та набувати нових властивостей. Засновник методу світосистемного аналізу стверджував, що поняття «народ» використовувалося різними соціальними науками для зображення етнічних груп, рас або націй. Щодо останніх учений вибудував наступне припущення. За його переконанням, існування націй є міфом у тому сенсі, що всі вони навмисне спроектовані соціальні утворення [14, с. 140]. Через свою штучність вузьке поняття «нація» поступається поняттю «народ» та якісно різниться з ним. Саме поняття «народ», на думку І. Валлерстайна, було й продовжує залишатися основним інституційним конструктом історичного капіталізму, його несучою колоною. Значимість народу як категорії «суверенна держава» в капіталістичній світосистемі лише зростала по мірі її пришвидшеного розвитку й інтенсифікації [2, с. 101]. Намагаючись поєднати дві найважливіші складові капіталістичного ладу, американський учений дійшов висновку, що основна роль у створенні нації належить державам. Саме в цьому полягає розбіжність у поглядах між

І. Валлерстайном та більшістю соціальних науковців. Різниця криється в тому, що західний дослідник вважав, що виникнення держави майже завжди передує виникненню нації. Питання розбудови нації зазвичай вирішується тоді, коли держава (або її проект) виникає в уже визначених адміністративно-територіальних (не обов'язково суверенних) кордонах [14, с. 140].

Згідно з поглядом І. Валлерстайна, нації, які визначають свою соціальну та етнічну ідентичність, виникають у результаті політичного структурування світосистеми. Тобто, перед інституціоналізацією націй у регіонах має утворитися міждержавна система у світі. Окремо взята держава є саме тим оптимальним механізмом, який здатен займатися виробленням національної свідомості. Окрім того, міждержавна диференціація дозволяє капіталістичній світоekonomіці, що потребує нескінченного накопичення капіталу, постійну та відносно безперешкодну коммодифікацію економік периферійних та напівпериферійних країн до капіталістичного світогосподарства під виглядом політичної інтеграції та культуртрегерства [8, с. 95].

У своїх роботах, що аналізують набір ідентичних груп капіталістичної світосистеми, І. Валлерстайн співвідносив «національну свідомість» із такою антагоністичною їй формою організації мас, як «класова свідомість». Здавалося б, що мислитель відштовхувався від класичної марксистської інтелектуальної традиції. У цьому контексті його твердження про те, що етнонаціональна свідомість слугує постійним прихистком лише для тих, кому класова організація загрожує відносною втратою переваг, виглядає переконливим доказом. Однак, попри те, що наріжна теза вченого була цілком витриманою в дусі історичного матеріалізму, вона все ж не постулат марксистської теорії націоналізму. Причиною цього є той факт, що «класичний» марксизм, за переконанням сучасних авторів (Р. Шпорлюка, Дж. Броїлі, Е. Гобсбаума (останній, до речі, теж належав до цього інтелектуального табору)), не спромігся самостійно розробити власну теорію націй і націоналізму [123, с. 197].

У такому випадку виникає закономірне запитання: якої ж інтелектуальної парадигми в націоналістичному дискурсі дотримувався сам І. Валлерстайн?

Твердження про те, що нації є продуктом епохи, наслідком виникнення, розвитку та дії капіталізму зближує позицію американського вченого з думками прихильників модернізаційного підходу. Умотиваний його логікою, мислитель сповідує віру у фактори європоцентричності та модерності появи націоналізму. Однак усередині самого модернізаційного підходу, опонентом якого є примордіалізм, що наполягає на «природності» та «споконвічності» існування націй, виділяють багато розрізнених теорій. За умов строкатості та мирного співіснування багатьох інтелектуальних традицій у погляді на зазначену тему віднести І. Валлерстайна до якогось конкретного табору складно.

Переконавання в тому, що імператив націоналізму виникає зі структурних потреб індустріального суспільства, нагадує конструктивістське розуміння етносу та етнічності в дусі Е. Геллнера [241, р. 57]. У проекції державницького впливу на еволюцію націй та етнічних почуттів можна розгледіти обернений принцип відомого англійського історика Е. Карра. Автор багатотомного викладу історії Радянського Союзу визнавав надзвичайно значущим вплив еволюції націоналізму на міждержавний устрій, міжнародні відносини та формування суверенних держав. І. Валлерстайн у цьому припущенні поміняв місцями причину та наслідок [123, с. 243]. Доповнивши конгломерат запозичених ідей матеріалістичним розумінням історії, засновник світосистемного методу розробив власну еkleктичну систему поглядів, яка посідає своє місце в націоналістичному дискурсі.

Згідно з нею, владні та бізнесові верхи періодично користуються етнонаціональною свідомістю як щитом, що захищає їх від посягань пригнічених класів. Формування націй у коротко- та середньостроковій перспективах, на думку І. Валлерстайна, було покликане змінити насамперед систему розподілу благ відповідно до деякого довільно обраного «статусу». «Статусом» у розумінні вченого могли бути ступінь родичання, мова, раса, релігія, громадянство. Його прояви на побутовому рівні знаходяться в

етномаркерах, на рівні глобальному вони виправдані доктриною самовизначення, по-різному озвученою В. Вільсоном та В. Леніним на початку ХХ ст. [38, р. 8-10].

Концепція національної держави, зі слів І. Валлерстайна, постає у формі геометричної асимптоти, яка зусиллями політичної верхівки країни має на меті максимально наблизитися до осей координат рівноправності суверенних націй у міждержавній системі. Навіть ті держави, які запевняють, що їм не потрібна єдина нація, бо вони є «багатонаціональними», намагаються створити в себе якусь подібну ідентичність, яка об'єднувала б усі етноси та давала б їм змогу легітимізувати право провадити незалежну внутрішню політику. Прикладами можуть слугувати такі різні, але подекуди різноманітні спроби фундації націй у Радянському Союзі та США [14, с. 140].

Вияснивши співвідношення держави та нації, І. Валлерстайн намагався пояснити механізм розбудови націй на практиці. За оцінкою вченого, термін «нація» поряд із генетичною (раса) та культурною (етнос) категоріями є в значній мірі вирішальним у справі маніпулювання «раціональними» процесами теперішнього. Основною можливістю для таких маніпуляцій є насадження людям колективного уявлення про минуле. За його словами, минуле – це той інструмент, який люди використовують один проти одного. Воно є центральним елементом в індивідуальній соціалізації громадян, у підтримці внутрішньої групової солідарності й у ствердженні та заміні суспільних норм. І. Валлерстайн у своїх творах часто акцентував увагу на мінливості свідомості минулого в головах людей, оскільки свідомість минулого є феноменом перш за все моральним, а вже потім політичним [3, с. 143]. Для того, щоб створити націю, за переконанням І. Валлерстайна, потрібно обов'язково відновити її історію та тривалу хронологію. Зважаючи на це, «священна» ціль побудови нації може бути виправдана навіть такими засобами, як переписування історії чи героїзація певних персон на догоду панівній політичній еліті, адже минуле – це лише зручний засіб, який можна й варто використовувати в політичних війнах. Після маніпуляцій із минулим варто визначитися з набором

характеристик, притаманних конкретній політико-культурній спільності в теперішньому, навіть якщо далеко не всім у цій групі підходять дані характеристики [14, с. 140-141]. За переконанням світосистематика, якщо буде вжито ці та інші другорядні заходи, то має виникнути політична спільнота громадян, які відчуватимуть культурну та етнічну єдність.

Таким второваним шляхом націотворення, як переконував учений, ішла більшість сучасних національних держав. Саме держава є тією єдиною політичною інституцією, яка може привести механізм продукування нації в дію. Цілеспрямована державна політика може бути направлена на трансформування колективного уявлення про минуле, визначення специфічного набору ментальних характеристик етносу, популяризацію або відродження національної мови тощо [2, с. 97-98].

Неодмінним атрибутом кожного етносу, який усвідомлює себе нацією, є національне почуття. Це суб'єктивне усвідомлення спорідненості, яке поширюється на колективному рівні в загальнонаціональному масштабі, дає ефект цементуючої речовини, яка має на меті допомогти нейтралізації небезпек для держави (перш за все агресії з-зовні та внутрішньої дезінтеграції) [2, с. 99].

На його основі формується націоналізм. На думку І. Валлерстайна, він є вираженням, способом реалізації, а також наслідком державної стратегії. Саме націоналізм цементує державні структури, роблячи державу більш монолітною. Засновник світосистемного методу зазначав: «Якщо поглянути уважніше, то стає зрозуміло, що націоналізм характерний не лише для слабких держав. Насправді найбільш сильним націоналізм є в найбагатших країнах, хоча публічно до нього звертаються набагато рідше, ніж у слабших країнах». І. Валлерстайн був переконаний у тому, що якщо державні лідери публічно мусують тему націоналізму, це може означати те, що вони намагаються зробити державу сильнішою. На думку дослідника, так склалось історично, що націоналізм у різних країнах насаджують трьома способами: через систему державних шкіл, через збройні сили та через суспільні церемонії [14, с. 140-141].

Однією з найважливіших складових розбудови нації є єдина мережа загальноосвітніх закладів. І. Валлерстайн щодо цього писав так: «Початкова школа була зіркою, яка вказувала шлях для лібералів, їй аплодували радикали, і навіть консерватори нічого не мали проти неї. Початкова школа робила з робітників і селян громадян, які володіли мінімальним набором навичок, необхідним для того, щоб виконувати національний обов'язок: громадянин повинен був уміти читати, писати й рахувати. Школа прищеплювала громадянські чесноти, перекриваючи партикуляризм і забобони сімейних структур. І найголовніше – школа вчила єдиної національної мови. На початку XIX ст. в Європі було дуже мало країн, де усі говорили б однією мовою, а наприкінці – уже майже у всіх країнах була єдина національна мова» [14, с. 159-160].

Наступною складовою формування нації було зміцнення збройних сил та провадження переможних воєн. Американський дослідник запевняв, що XIX ст. стало віком відродження прямого імперіалізму, тільки з одним нюансом. Імперське захоплення нової території було тепер не просто вчинком держави або навіть вчинком держави, яку на це спонукала церква, воно перетворилося в порив нації, стало її громадянським обов'язком [14, с. 160].

Досить дивним, на перший погляд, є те, що цей «громадянський обов'язок» з однаковим запалом мотивував як загарбників нових територій (колонізаторів), так і тих, хто намагався їм протистояти (колонізованих). Жителі колоній самовіддано боролися за національну та економічну незалежність, культурну ідентичність, право розмовляти своєю мовою, поклонятися своєму богові. У цей час європейські воїни з повною вірою у свою правоту виконували накази колоніальних властей. В арсеналі такої адміністрації зазвичай було чимало доказів щодо того, чому влада повинна належати саме їм, а всі важливі посади в колоніях мають бути розподілені між громадянами держави-метрополії. Перша група доказів, яку наводив західний дослідник, носила виключно расистський характер і торкалася культурної неповноцінності місцевого населення. Друга група спиралася на споконвічну

тезу про цивілізаторську місію європейських народів. Питання національного престижу для одних та моральне зобов'язання перед предками для інших змушували обидва табори несамовито боротися один проти одного, не задумуючись про справжні причини їхньої сутички [14, с. 160].

Для І. Валлерстайна не є дивиною те, що, здавалося б, різний характер боротьби призводить до однакового зростання національної самосвідомості. Адже, за його визначенням, колонії (адміністративні одиниці, позбавлені суверенітету, які потрапили під юрисдикцію віддаленої від них метрополії) є за своєю суттю такими ж державами, з усіма притаманними їм інституціями та механізмами [14, с. 142]. Принципова різниця між метрополіями та колоніями полягає лише в силі, яку вони демонструють на міждержавній арені. І. Валлерстайн стверджував, що колонізована держава є просто найслабшою серед усіх існуючих її видів у міждержавній системі [14, с. 143]. Внутрішні ж функції колоній, за переконанням автора світосистемного підходу, повністю співвідносні з функціями держави суверенної [14, с. 142].

Останній пункт, без якого математична формула націоналізму була б неповною, це колективні націоналістичні церемонії, завданням яких є згуртувати та прославити народ.

Для того, аби вияснити, для чого й кому потрібно прищеплення націоналістичних настроїв населенню, потрібно нагадати бачення американським дослідником боротьби капіталістичної світоekonomіки проти антисистемних рухів у ХІХ ст.

На думку І. Валлерстайна, важливим завданням капіталізму (окрім зовнішньої експансії) була інтеграція трудящих у свою політико-економічну систему. Воно вирішувалося за допомогою обіцянок центристської ліберальної ідеології, яка виникла в ході Великої Французької революції. Саме тоді стало можливим поширення світської ідеології, а народ усвідомив, що він сам може бути сувереном. Невдовзі за лібералізмом з'явився консерватизм (праві), який став закономірною реакцією на буремні події кінця ХVІІІ ст. Прихильники цієї політичної стратегії, на відміну від лібералізму, дотримувалися думки, що від

корінних політичних змін варто утримуватися якомога довше, а їхній масштаб треба зводити до мінімуму. На довершення до ідеологічної картини світу зразка першої половини XIX ст. виник соціалізм (ліві), який інституційно оформився лише в 1848 р. Соціалізм відкидав реформістський поступ лібералів і намагався сконструювати більш справедливе суспільство за допомогою революції [15, с. 100].

«Весну народів» та інші події 1848 – 1849 рр. І. Валлерстайн називав першою всесвітньою революцією, у якій своє право на одноосібну гегемонію в гуманітарній сфері капіталістичної світоekonomіки відстоювали лібералізм, консерватизм та соціалізм. У результаті зіткнення всіх трьох політичних доктрин уціліла лише одна ліберальна ідеологія, яка й стала головною геокультурою капіталізму – панівною культурною надбудовою економічного ладу у світі [15, с. 97].

У період між 1848 р. та 1914 р. лібералізм беззастережно панував над усіма іншими ідеологіями. «Під маскою ідеологічного конфлікту ховалася реальність ідеологічного консенсусу», – писав І. Валлерстайн. Впливаючи на своїх ідеологічних конкурентів, лібералізм породжував спочатку ліберальних консерваторів (Б. Дізраелі, О. Бісмарк), а потім і ліберальних соціалістів (Е. Бернштейн, Ж. Жорес). Це було потрібно для того, аби зменшити кількість та приглушити рішучі вимоги радикальних виступів небезпечного для системи робітничого класу [3, с. 210].

Однак метою лібералів і їх союзників, на думку І. Валлерстайна, було не лише зменшити пасіонарність робітничого руху. Вирішальним завданням ліберальної геокультури була інтеграція робітничого класу ядра капіталістичної світоekonomіки в політичну систему капіталізму. Досягнути цієї мети можна було шляхом умілого структурування суспільства, а також залучення та проведення в комплексі трьох найважливіших заходів. Першим засобом було надання загального виборчого права, організоване таким чином, щоб результати його здійснення призвели лише до мінімальних змін державних інститутів. Другим – передача робітникам частини доданого продукту, але так,

щоб його основна частина зберігалася в руках панівних верств. Останнім заходом, необхідним для відведення уваги пролетаріату від власних інтересів, був об'єднавчий расистський націоналізм [8, с. 124].

Як зауважував І. Валлерстайн, така комплексна програма реформ принесла вражаючі результати. Найголовніша мета була досягнута: робітничий клас ядра світосистеми втратив свою революційність. До 1914 р. раніше небезпечний клас міського пролетаріату Західної Європи та Північної Америки вже не представляв великої загрози. Проте в цей час ліберали виявили, що їм протистоять нові «небезпечні класи» – народні рухи в решті регіонів світу. Тому у ХХ ст. вони спробували реалізувати схожу програму реформ і на міждержавному рівні [8, с. 96]. Самовизначення націй стало функціональним еквівалентом загального виборчого права на міждержавному рівні, а політика расового та етнічного націоналізму надовго убезпечила бізнесові інтереси капіталістів.

Однак у спробі І. Валлерстайна донести свою думку про події соціальної боротьби ХІХ ст. є забагато інструментального та антиісторичного. Перш за все тому, що робітничий клас ХІХ ст. за тодішнього рівня розвитку виробничих сил не міг знищити капіталізм як світосистему, однак у запеклій боротьбі міг вирвати певні поступки в буржуазії [110]. Також виникає питання про принцип, яким користувався І. Валлерстайн, коли формував набір необхідних для розбудови нації заходів. Окрім того, теорію вченого можна звинуватити в надмірній інструментальності, ігноруванні ролі етнічних почуттів в історії людства та не надто обґрунтованому перенесенню сучасних дефініцій на предмети й поняття минулого (презентизмі).

Підбиваючи підсумок під усім вищесказаним, варто коротко резюмувати погляд І. Валлерстайна. Засновник світосистемного аналізу стверджував, що нації є соціальними утвореннями, народженими державами. Моделюючи колективне уявлення людей про їхнє спільне минуле та обираючи набір характерних ментальних рис для етносу в теперішньому, держава конструює націю. Її розбудова призводить до формування національного почуття в

громадян, яке можна використати для об'єднання народу та спільної протидії внутрішнім та зовнішнім небезпекам держави [2, с. 97].

Націоналізм є наслідком державної стратегії і водночас статусною ідентичністю, що підтримує сучасну світосистему. Він живиться неприязню до ворогів та досягається, на думку І. Валлерстайна, систематичним дотриманням трьох приписів: заснуванням мережі початкових шкіл (відвідування яких стало обов'язковим до середини ХХ ст.), службою в армії (яка навіть у мирний час стала нормою в більшості країн світу), повсюдним поширенням колективних націоналістичних ритуалів [8, с. 146].

У позиції, у якій перебував І. Валлерстайн у націоналістичному дискурсі, є чимало недоліків, однак, разом зі слабкими сторонами теорії вченого, варто відмітити злагоджену систематизацію й узгодженість викладених ним ідей, а також ту цінність та новизну, яку вони додають у світовий інтелектуальний простір.

3.3. Роль інституту держави в капіталістичній світосистемі

Беззаперечним фактом є те, що така особлива форма організації суспільства як держава, якій притаманна власна територія та специфічна форма правління, завжди була предметом наукових суперечок. На відміну від більшості полемістів, які сперечаються щодо ролі держави в сучасній світоekonomіці, І. Валлерстайн вважав, що термін «держава» зазвичай вживається трансісторично. За такого нехтування історичною специфікою, яка коригує будь-яку політичну структуру, а разом із нею й систему влади, колективна дискусія з приводу значимості державних інституцій у ту чи іншу історичну епоху обов'язково перебуватиме в заручниках у терміна «держава». В американського дослідника викликало подив, коли цей термін застосовувався для різних явищ, які мали місце протягом тривалого історичного відрізка часу. Такий подив ученого переростав в обурення, коли на основі географічної чи космологічної гомогенності, генетичної спадковості або іншого фактору

робилася спроба вибудувати лінію правонаступності держав [3, с. 403]. Дослідник переконував, що дуже мало держав зберегли хоча б якусь зі своїх первинних спадковостей (біологічну, мовну чи культурну). Це було викликано як буремними подіями на кшталт революцій, війн, переселень, так і тим, що в ході історичного розвитку поволі стираються історичні назви, змінюються традиції адміністративної та територіальної цілісності [2, с. 98]. Тому для того, аби не тиражувати помилок своїх попередників, І. Валлерстайн вирішив обмежити розгляд інституту держави хронологічними рамками існування капіталістичної світосистеми.

І. Валлерстайн був глибоко переконаний у тому, що капіталістична світосистема суттєво видозмінила розуміння державних механізмів у порівнянні з іншими історичними епохами. Розвиток капіталізму, двигуном якого є безмежне та безперервне накопичення капіталу, включав у себе створення та поширення всіх основних інститутів сучасного світу: класів, домогосподарств, етнічних чи національних груп і «держав». Усі ці структури та навіть нове розуміння терміну «держава», на думку вченого, є породженнями капіталізму, які доповнюють одне одного, але аж ніяк не є його першопричинами [3, с. 404].

Засновник методу світосистемного аналізу дотримувався чітких поглядів стосовно ролі держави в капіталістичній світоekonomіці. Держава є інститутом, створеним спеціально для того, «щоб відображати потреби класових сил, полем дії яких є світоekonomіка» [3, с. 184]. Звісно, І. Валлерстайн визнавав, що країни відрізняються одна від одної згідно з величезною кількістю різномантних параметрів: установленим рівнем юридичного суверенітету, контролем над соціальними групами всередині, здатністю центральної влади примушувати виконувати свої рішення, реальною владою за потоками капіталу, товарів, трудових ресурсів тощо. Проте, за словами І. Валлерстайна, держава з часів виникнення капіталізму є «найбільш підходящим інституційним посередником при встановленні ринкових обмежень на користь певних груп» [3, с. 405].

Іншими словами, як це вже згадувалося раніше, основна роль держави як інституту капіталістичної світоєкономії, на думку І. Валлерстайна, полягає в тому, щоб, завдаючи шкоди бізнесовим інтересам одних соціальних груп (не важливо, ідеться про інтереси на внутрішніх чи на зовнішніх ринках), сприяти збагаченню та розвитку інших. За такого дисбалансу обов'язково виникатиме конфлікт пригнічених верств населення або цілих держав з тими, кого таке становище цілком влаштовує.

Американський соціолог висловлював думку про те, що всі послуги від держави, яких потребують капіталісти, можна звести до двох найголовніших пунктів. Пункт перший: підприємці зацікавлені в захисті від так званого вільного ринку. Тобто, не дивлячись на всю прихильну риторику, до якої нерідко звертаються представники великого бізнесу, у них немає жодного бажання позбутися гарантованих державою переваг на ринку [8, с. 88]. Другий пункт, потрібний капіталістам, – це підтримка вже існуючого порядку. І. Валлерстайн мав на увазі перш за все запобігання та придушення спеціальними державними органами виступів трудящих за справедливійший розподіл праці або за перерозподіл доданої вартості [8, с. 92]. Допомогти здійснити цих два пункти мали юридичні рамки, які включали в себе надання квот, субсидій, дотацій, створення інфраструктури (в основному для того, аби подолати наслідки високих витрат); політичний тиск на конкурентів; створення та збереження монополій у найбільш дороговартісних галузях економіки [8, с. 90].

У залежності від того, наскільки держава є спроможною впливати на потік виробничих факторів, визначається її місце в політичному каркасі структурного розподілу праці капіталістичної світоєкономії. Для того, аби підтвердити чи спростувати таку думку, варто звернутися до питання, яке перед собою ставив сам І. Валлерстайн. Його цікавило, чи можлива зміна ролі будь-якої країни у світовій спеціалізації (іншими словами, у міжнародному розподілі праці) без застосування державних механізмів [58, р. 104-125].

Сам учений моделював таку теоретичну ситуацію, у результаті якої бізнес знаходить консенсус із політичною елітою держави. Остання, керуючись національними інтересами, бере курс на перерозподіл праці. Однак навіть за цих обставин, за словами І. Валлерстайна, у такої держави неодмінно виникатимуть проблеми. Найголовніша з них буде пов'язана з тим, що сильніші держави центру, які, окрім військової та політичної переваги, мають кращу здатність впливати на економічну кон'юнктуру, використовуватимуть свою різницю з державами периферії для того, щоб обмежити їхню свободу в міждержавному русі економічних потоків (капіталу, товарів, трудових ресурсів) [109].

На думку вченого, історично склалося так, що товари та гроші циркулювали світо економікою куди краще, аніж робоча сила [2, с. 145]. У результаті цього держави центру та держави периферії були втягнуті до «нерівномірного обміну», у якому у більш вигідній ситуації опинялися перші. За такого обміну пролетарій із країн периферії та напівпериферії світо системи не мав жодних шансів навіть на те, аби зрівнятися за показниками в оплаті праці з колегою будь-якої країни центру [3, с. 37-38]. Американський дослідник був переконаний, що нееквівалентний обмін є однією з ключових складових всесвітнього процесу присвоєння доданої вартості. Вироблена одним пролетарем, вона ділиться між декількома буржуа, нерідко перетинаючи при цьому державні кордони. Роль держав у такому нерівномірному обміні орієнтована на збільшення статків представників буржуазії, в основному з держав центру капіталістичної світо економіки. Соціографічним наслідком такої системи є нерівномірний розподіл буржуазії та пролетаріату в регіонах світу. Така очевидна диспропорція виражається в тому, що відсоток буржуазії в країнах центру є вищим, аніж у периферії [2, с. 145-146].

І. Валлерстайн унеможлиблював існування альтруїстичного консенсусу між капіталістами та політиками априорі. Учений запевняв, що капіталісти бажають накопичувати капітал, а політики утримувати свої посади. Себто, політики є тими ж самими «мілкими підприємцями, влада котрих не є

визначається їхнім власним капіталом» [8, с. 94]. Ланками, що поєднують їх одне з одним, є державні механізми (правові, політичні, економічні) щодо захисту інтересів крупного підприємництва (наприклад, протекція, лоббі і т.д.). Для того, аби надати вигляду легітимності політичному процесу всередині держави, політики часто опираються на підтримку електоральної частини населення. Без хоча б мінімальної підтримки з боку народу «витрати на утримання того чи іншого посту були б украй високими, а державна структура в довгостроковій перспективі навряд чи була б стабільною» [8, с. 94].

Щоправда, це не єдиний відбиток, який накладає панування капіталістичної світосистеми на інститут держави в політичній царині. «Держава» в капіталізмі – це передусім елемент міждержавної системи, параметри існування якого залежатимуть від взаємин з іншими такими ж елементами. Аналізуючи історичний розвиток капіталістичної світосистеми, І. Валлерстайн зрештою дійшов висновку, що держава починалася з відносно аморфних спільнот, але потім все більшою мірою формувалася як суб'єкт міждержавних відносин. Про це свідчать структурованість кордонів; різний рівень юридичного суверенітету, контролю над соціумом; установлення влади над потоками капіталу, товарів, трудових ресурсів; формальні права держав у сучасному світі [3, с. 181].

З метою монополізувати легітимне застосування сили та впорядкувати свою здатність ефективно впливати на потоки виробничих факторів у своїх кордонах, держава застосовує механізм суверенітету [2, с. 145]. Суверенітет – це комплекс вимог, який почав оформлюватися вперше наприкінці XVI ст. та був спрямований як назовні, так і всередину держави. Згідно з теорією суверенітету, кожна країна повинна була встановити чіткі непорушні кордони, усередині яких жодна інша країна не мала б права висувати претензій у військовій сфері або втручатися в роботу виконавчої, законодавчої та судової гілок влади [14, с. 120-121].

Хоча суверенітет, на перший погляд, подібний до «повної автономії держави», його не можна відділяти від міждержавної системи. І. Валлерстайн

називав це явище «гіпотетичним торгом» вимог та політико-економічних преференцій або «взаємним визнанням» недоторканності держав. На такому визнанні й базувалася міждержавна система, структурована за часів капіталізму на основі принципу колективної етнонаціональної свідомості [3, с. 331].

Саме таким у загальному вигляді є погляд соціолога І. Валлерстайна на інститут держави та його призначення в капіталістичній світосистемі. Незважаючи на гладкість викладу вченим своєї теорії, одразу після оприлюднення цього інтелектуального дітища дослідник наштовхнувся на шквал критики. Автор світосистемного аналізу намагався розвіяти сумніви критиків, відповідаючи на кожен із їхніх вагомих аргументів по черзі.

Перший закид критиків, на який намагався відповісти І. Валлерстайн, стосувався того, що запропонований підхід є певною мірою штучним. Держава розглядалася лише як знаряддя, «позбавлене власного життя, внутрішньої єдності, самостійної соціальної опори», яке свідомо використовувалося активними групами населення у власних інтересах [3, с. 405]. Західний мислитель вважав, що одного разу створені суспільні інститути (у тому числі й держави), набувають власного життя через те, що різні соціальні групи використовують, підтримують, експлуатують їх згідно з власними різними мотивами. Більше того, інститути, які є досить крупними та структурованими, щоб мати постійний штат, породжують групи бюрократів, яким, природно, необхідна життєздатність, благополуччя та ріст тих установ, де вони працюють. Тому створені одного разу, стверджував І. Валлерстайн, вони починають жити невдовзі власним життям, власними інтересами [3, с. 405].

Другим докором критиків було те, що такий підхід ігнорує реальність традицій та спадковості, які втілені в груповій свідомості. І. Валлерстайн, як уже було сказано вище, не вважав «державу» константною, а всі спекуляції на тему автентичності та спадковості націй та держав учений називав демагогією з боку націоналістичних ідеологій. Подібний виклад думок ученого стосувався не лише «нових» націй ХХ ст., але й «старих» націй також. Доказом цього є той факт, що може існувати декілька версій того, кому та як передалася спадковість

певного етносу або держави, кожна з яких краще сприймати не як наукові теорії, а як позицію зацікавлених груп [3, с. 406-407].

Наступним фактором, яким критики І. Валлерстайна намагалися дискредитувати його теорію інституційного визначення держави в капіталістичній економіці, є ствердження, що найбагатші або найпотужніші в економічному відношенні держави не обов'язково є найсильнішими. Але в такому догматі вчений вбачав підміну поняття «державна машина» поняттям «ідеологія» [3, с. 408].

Четвертий недолік, що його помітили противники світосистемної теорії І. Валлерстайна, ґрунтувався на тому, що в його концепції була майже повністю ігнорована центральна та визначальна роль класової боротьби. За такої завідомо марксистської контраргументації найчастіше малося на увазі те твердження, що така боротьба має точитися між сталими соціальними групами в межах однієї держави протягом визначеного періоду часу. Але якщо «класи» – це термін, який використовувався для груп, котрі визначаються своїм ставленням до способу виробництва, то вся система процесів виробництва, узята в цілому, за переконанням І. Валлерстайна, має розглядатися як головний елемент конституювання класів. Цебто, такі процеси, на думку науковця, виходять далеко за рамки окремих держав та навіть підсистем. До того ж, класова свідомість мала тенденцію формуватися національною за своєю формою. Саме тому, писав учений, виникла звичка замикати феномен класу в державні кордони [3, с. 407]. І. Валлерстайн не зважав на те, що навіть у капіталістичній світоekonomіці, особливо у ХХ ст., держава могла істотно впливати на динаміку змін класової свідомості або сама виступати в ролі капіталіста, володіючи та розпоряджаючись засобами виробництва й привласнюючи додану вартість (так званий «державний капіталізм») [131].

З точки зору дослідника, виробничий процес у рамках капіталістичної світоekonomіки побудований на центральному протиріччі капіталу й праці. Безперервне функціонування системи має своїм результатом зростаюче коло осіб, вимушених брати участь у процесі праці або в ролі виробників, або в ролі

одержувачів доданої вартості. Держави відіграли важливу роль у поляризації населення – його розподілі на тих, хто живе привласненням доданої вартості (буржуазію), і тих, з кого цю додану вартість «вичавлюють» (пролетаріат). Держави впливають на це через правові механізми, які дозволяють, полегшують та захищають результати такого привласнення встановленням прав [3, с. 409].

Буржуазія, піклуючись про свій класовий інтерес – максимізацію прибутків з метою накопичення капіталу, прагнула залучити до своєї економічної діяльності всіх і все, що вважала за потрібне. Але якщо планам буржуазії щодо експансії нових ринків та територій ставали на заваді ті чи інші перепони, їй доводилося звертатися за допомогою до держави. Це слугувало причиною того, що незабаром багато фракцій буржуазії вступили в боротьбу за те, щоб іменуватися «національною буржуазією». Із пролетаріатом, на думку вченого, відбувалася схожа історія. Державні важелі впливу, за допомогою яких відносно поліпшувалися умови праці певних сегментів пролетаріату або за участі котрих проводився соціальний торг в короткостроковій перспективі, ставали методом нездійснення комуністичного гасла «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», однією з умов розпорошеності та причиною бездіяльності ідеї всесвітньої єдності пролетаріату [3, с. 411].

Окрім суто економічних факторів, пов'язаних передусім із перебуванням держав в одній із географічних зон світосистеми та відповідним до цього місцем у глобальному розподілі праці, І. Валлерстайн згадував також політичне підґрунтя.

Своєрідною є теорія вченого про гегемонію певних держав на різних етапах еволюції світоekonomіки, без якої виклад комплексу поглядів І. Валлерстайна щодо розвитку суспільства за доби капіталізму виглядав би неповним. За її допомогою західний учений намагався по-новому розставити геополітичні наголоси в історії міжнародних відносин, збагачуючи останню розумінням економічної складової тієї чи іншої політики різних держав.

За глибоким переконанням автора світосистемної концепції, у ядрі кожної світосистеми, у тому числі й капіталістичної, може існувати світовий лідер – гегемон. За гегемонії одна держава може в значній мірі нав'язувати свої правила та бажання (у деяких випадках для цього достатньо ефективного застосування права вето) в економічній, політичній, війсьній, дипломатичній і культурній сферах. Перевага в трьох основних економічних площинах – агропромисловому, торгівельному та фінансовому, на думку І. Валлерстайна, дозволяє країні-гегемону провадити таку політику [22].

У своїх творах американський соціолог розвинув думку про те, що в ході історії розвитку капіталістичної світоєкономіки зустрічалися неодноразові спроби трансформувати її повторно в напрямку світоімперії, але всі ці спроби неодмінно зазнавали невдачі. Незважаючи на схожість обох станів, при яких в одній державі були зібрані фінансові, соціально-економічні, воєнно-політичні доміанти, І. Валлерстайн вважав, що в побудові світосистеми зовсім інша структурна основа, ніж у світоімперії. Гегемонія, за його переконанням, це навіть не стан, а скоріше один із кінців того тривалого континуума, яким описуються відносини конкуруючих великих держав одна з одною. На одному кінці цього континуума «майже довершена рівновага сил, ситуація, при якій існують більшість держав, більш-менш рівних по силі, і вони не гуртуються до чітко окреслених або довготривалих груп. Так буває рідко і таке положення не стійке». Для середини цього континуума характерне існування більшості держав, які є більш-менш об'єднаними, зазвичай у два табори, але при обов'язковій наявності кількох нейтральних елементів. За такого порядку жодна зі сторін або окремо взята держава не спроможна нав'язати свою волю решті. Це статична нормальна ситуація суперечності всередині міждержавної системи. На іншому краю континуума знаходиться ситуація гегемонії, яка також є нечастою та нестійкою [3, с. 99-100].

Історія розвитку капіталістичної світосистеми, відповідно до концепції І. Валлерстайна, знала три приклади такої гегемонії:

- 1) Республіка Об'єднаних провінцій (Нідерланди) 1620 – 1672 рр.;

2) Об'єднане Королівство Великобританії та Ірландії 1815 – 1873рр.;

3) Сполучені Штати Америки 1945 – 1967рр.

Відмінності між цими прикладами, на думку автора концепції, були результатом довгострокових тенденцій змін у світосистемі, тому вчений говорив про їхній формальний характер [22].

Аналогії ж у всіх трьох випадках гегемонії є такими:

– Послідовність досягнення й утрати відносної ефективності в кожній із трьох економічних областей: аграрно-промислового виробництва, потім у торгівлі та фінансах. Втрати відбувались у такій же послідовності.

– Друга аналогія стосується ідеології та політики держави-гегемона. Усі вони в період свого домінування, на думку І. Валлерстайна, виступали захисниками принципів вільного руху факторів виробництва (товарів, капіталів і праці) усією світоєкономікою. Відношення ж до меркантилістичних обмежень в торгівлі було ворожим. Одночасно з цим, їхній лібералізм поширювався до загальної підтримки ліберальних парламентських інститутів і зневаги до політичних змін насильницькими методами. За словами вченого, нічого з вищевказаного не потрібно абсолютизувати, адже держави-гегемони постійно робили винятки з правил своєї політики, тоді коли відчували загрозу своїм інтересам.

– Третя аналогія базується на моделі глобальної воєнної сили. Держави-гегемони були перш за все морськими (наразі – океанічними та повітряними) державами. На своєму довгому шляху до гегемонії вони спочатку дуже неохоче розвивали свої сухопутні сили, але надалі дійшли висновку, що найсильніша сухопутна армія – це запорука їхньої континентальної переваги [3, с. 34].

До сказаного можна додати також приблизно однакові часові рамки (близько 50 років), а також твердження американського дослідника, що в кожному з випадків гегемонія була забезпечена тридцятилітньою світовою війною. Під світовою він розумів насамперед війну сухопутну, яка втягувала в протистояння майже всі основні воєнні держави епохи, що призводило до катастрофічних наслідків для території та населення [3, с. 35]. Першою

світовою за масштабами, або війною «Альфа», була Тридцятилітня війна, яка продовжувалася з 1618 р. до 1648 р. У результаті неї інтереси Нідерландів у світоekonomіці отримали верх над інтересами династії Габсбургів, яка намагалася утворити власну світоімперію. Світова війна «Бета» – це Наполеонівські війни, що точилися з 1792 до 1815р. Тоді інтереси Великобританії тріумфували над французькими. Світова війна «Гамма», за оцінкою І. Валлерстайна, – це тривалі євроазійські війни з 1914 р. до 1945р., коли перемогу в боротьбі за світове верховенство США вирвали в Німеччини [3, с. 36].

Утім, такий підхід спрощував світову історію й історію європейської дипломатії. Приміром, не такими однозначними виглядають результати війни Бета, одним із наслідків якої був перенос епіцентру міжнародних відносин із Парижа радше до Петербурга, аніж до Лондона (принаймні до часів Кримської війни 1853 – 1856 рр.). Тому сам І. Валлерстайн писав, що зазначений ним шлях набуття та втрати гегемонії не є єдиним, а перелік пов'язаних із цими процесами параметрів не є занадто суворим.

Закінчення кожної зі світових воєн передбачало значну реструктуризацію міждержавної системи (Вестфальський мир; Священний союз європейських держав після Віденського конгресу; ООН та Бретон Вудс) у тій формі, яка була б співзвучною необхідності узаконення відносної стабільності гегемонії однієї держави [22].

На прикладі ідеї про світові війни І. Валлерстайн доводив також вірогідність існування «логістичних циклів», про які вперше заговорив Р. Камерон і які Ф. Бродель називав «віковими тенденціями» [149]. Західний учений послуговувався наступними хронологічними рамками: цикл 1450 – 1730 рр. (у якості піку кривої в 1600 – 1650 рр., протягом якого розгорілася Тридцятилітня війна), черговий цикл 1730 – 1897 рр. з піком у 1810 – 1817 рр. (розв'язка Наполеонівських воєн) та ще один цикл із 1897 р. до сьогодення зі все ще не визначеним піком. Таким чином, світова війна й наступна ера гегемонії розташовані десь навкруги (одразу перед і після) піків логістичного

циклу [3, с. 101-102].

Розмірковуючи про континентальні активні війни, І. Валлерстайн не забував також про війну «холодну». Американський науковець намагався парировати ймовірне зауваження опонентів стосовно того, як у світлі його концепції можна трактувати світову дуальність часів «холодної війни». На його думку, конфронтація двох наддержав не заважала життєздатності його концепції. У своїх працях І. Валлерстайн називав її лише «добре «поставленим» дійством, жорстко обмеженим обопільним прагненнями США і Радянського Союзу уникнути ядерної війни між собою, а також тим істотним фактом, що обидві країни володіли достатньою силою для того, щоб цієї війни дійсно не допустити» [8, с. 61].

Попри поширену думку, яку зокрема озвучував З. Бжезінський [70], закінчення холодної війни, за І. Валлерстайном, зовсім не означало перемоги США, а навпаки, знаменувало початок кінця епохи американської гегемонії та лідерства. Закінчення холодної війни не стало також «кінцем історії», що його пророкував Ф. Фукуяма [199], зате призвело до загострення старих та до появи нових конфліктів. На відміну від С. Хантінгтона [206], І. Валлерстайн убачав причини прийдешніх конфліктів в економічних (а не в цивілізаційних) факторах. За завбачливим зауваженням І. Валлерстайна, яке наразі втілюється в життя, найголовнішим приводом для численних сутичок буде те, що люди з експлуатованої периферії та напівпериферії не стільки хотітимуть зруйнувати капіталістичний світопорядок, скільки хотітимуть при ньому жити [110].

Підсумовуючи вищесказане, можна визначити ключову роль держави при капіталізмі згідно з поглядом І. Валлерстайна. На його думку, держави здебільшого слугують засобом вимкнення ринкового механізму та створення регіональних монополій. Для того, аби втручання держави в економіку було вигідним, монополісти укладають союз з політичною елітою, а щоб приховати такий консенсус, державній системі надається вигляд легітимності (у формі підтримки з боку населення та суверенітету). Різниця в якості життя між державами, за переконанням американського дослідника, залежить від ступеня

присвоєння буржуазією доданої вартості, а зональний розподіл світу на «центр» та «периферію» є лише різними виразами такого грабіжницького присвоєння.

Крім економічних факторів впливу на міждержавну систему, яким надавав перевагу І. Валлерстайн, учений вибудував також теорію гегемонії держав у капіталістичній світоekonomіці. Згідно з нею, на різних етапах розвитку капіталістичної світосистеми періодично знаходилася наймогутніша країна, яка була здатна нав'язувати свою волю іншим суб'єктам міждержавних відносин. З історичних прикладів трьох держав (Нідерланди, Великобританія та США) він виокремлював ряд характерних факторів, які супроводжували встановлення та занепад гегемонії. Погляд автора концепції світосистемного аналізу на феномен гегемонії держави в політичній, економічній, військовій та культурній царинах значною мірою носить на собі відбиток методологічних та світоглядних позицій ученого, його яскраво вираженого протесту проти капіталізму як способу виробництва та перерозподілу благ.

Отже, за переконанням І. Валлерстайна, капіталізм, локусом виробничої діяльності якого є нескінченне накопичення капіталу, базувався на трьох ключових факторах: єдиному ринку, присвоєнні доданого продукту та державних механізмах.

Існування єдиного капіталістичного ринку заохочувало виробників товару до примноження його мінової вартості з метою отримання більшого прибутку, однак отримання максимального прибутку можна було досягти, на думку вченого, лише за рахунок присвоєння доданого продукту. Легітимізація процесу присвоєння та перманентне інвестування прибутку у виробництво були, на думку дослідника, двома характерними рисами ментальності капіталізму.

Однією із найважливіших структур, яка використовувалися для накопичення капіталу, була мережа політично та економічно диференційованих держав світу. Вона допомагала реалізовувати схему присвоєння доданої вартості, засновану на чіткому поділі праці (як внутрішньому, так і міжнаціональному); створювати регіональні монополії та просувати інтереси зацікавлених груп. Здійснювати останній пункт підприємці могли лише за

умови налагодження взаємовигідного зв'язку з політичними елітами.

Із присвоєнням доданої вартості був тісно пов'язаний також процес класогенезу. За переконанням І. Валлерстайна, класи формувалися для ведення соціального торгу в короткотерміновому плані й для захоплення влади в довгостроковій перспективі. Запорукою формування соціального класу є самоусвідомлення його представниками спільних інтересів. Самоусвідомлення в роботах І. Валлерстайна носило характер однієї з функцій конфліктної ситуації, яка була пов'язана з боротьбою за здобуття або збереження прав та привілеїв при внутрішньому та міжнаціональному розподілі праці. За такого сприйняття поняття «соціальний клас» І. Валлерстайн схилився до думки, що в капіталістичній світоekonomіці умовно могли існувати лише два найголовніших антагоністичних класи – буржуазія та пролетаріат, які займали протилежні позиції у виробництві та присвоєнні доданого продукту.

Антиподом «класу» є соціальний конструкт етнонації, який, на думку вченого, виник після (а не «до») створення держави. Формування нації відбувалося шляхом насадження індивідам колективного уявлення про культурну та етнічну єдність. Завдяки широкому розповсюдженню практики моделювання колективної етнонаціональної свідомості політичну сторону міждержавної системи було структуровано за принципом визнання суверенітету кожної країни. Проте стан відносної рівноваги сил та прав для більшості країн світоsystemи існував згідно з творами І. Валлерстайна радше де-юре, аніж де-факто. В історії світоsystemи виникали не надто часті ситуації гегемонії однієї країни, які, утім, не були тривалими та стабільними. Набагато частіше на міждержавній арені перебувало декілька серйозних «гравців» – країн, які брали участь у боротьбі за насадження власних правил, контроль над ринками тощо.

Погляд І. Валлерстайна на структурні складові сучасної світоsystemи є досить розгалуженим. Він включає в себе характеристику багатьох явищ та носить на собі відбиток методологічних і світоглядних позицій вченого. Однак при аналізі творчості І. Валлерстайна не можна не помітити його потягу до

структуралізму в описі чи осмисленні багатьох складових капіталістичної світосистеми, який певною мірою викликає підозру в частковій надуманості деяких концепцій автора.

РОЗДІЛ 4

АНТИСИСТЕМНІ ПРОЦЕСИ ТА РУХИ В КАПІТАЛІСТИЧНІЙ СВІТОСИСТЕМІ

4.1. Антисистемні рухи у ХІХ ст.

Події Великої Французької революції 1789 – 1799 рр. займають у розлогодому науковому доробку І. Валлерстайна значне місце. Саме з цієї історичної епохи розпочався відлік формування трьох політичних ідеологій, що змагалися між собою за звання геокультури. Попри те, що сам мислитель заявляв, що «французька революція не була відмічена ні базовими економічними, ні базовими політичними трансформаціями», її результат був досить неоднозначним [53, р. 52]. Поза безпосередніми наслідками для історичного процесу події грандіозного політичного катаклізму значною мірою впили на різні елементи світосистеми. Адже, за словами вченого, революція у Франції прищепила світу думки про те, що політичні зміни в суспільстві можливо сприймати як постійне та нормальне явище [15, с. 236].

Окрім того, у суспільно-політичній думці була зафіксована ідея, що сувереном може бути сам народ [3, с. 304]. Такі новаторські твердження могли беззастережно сприйнятись так званими «небезпечними класами», до яких, за переконанням І. Валлерстайна, входили люди, що не володіли належним соціальним статусом, але палко прагнули стати учасниками політичного життя та відігравати в ньому важливу роль. Американський науковець відносив до таких класів міський пролетаріат, обезземелених селян, іммігрантів, ремісників, соціально активних жінок тощо. Захоплення новими ідеями могло б вилитися у колосальну перебудову соціальної стратифікації, що призвело б капіталістичну світосистему до загрозової нестабільності. Аби не допустити втрати свого домінуючого становища в перерозподілі доданого продукту, привілейовані класи намагалися заспокоїти «небезпечні класи» шляхом насадження контрастних суспільних ідеологій [8, с. 57].

Після Великої Французької революції, за словами І. Валлерстайна, почали формуватися найголовніші ідеології капіталізму: консерватизм, лібералізм та соціалізм. Дослідник історії капіталістичної світової системи так пояснював принципову різницю між ними: «Усі вони є певними точками відліку при спробі дати відповідь на запитання про те, хто втілює в собі суверенітет народу: так звані вільні особистості, як вважають ліберали; так звані традиційні групи, як вважають консерватори; чи всі члени суспільства, як думають соціалісти» [15, с. 83]. Усі три ідеології пройшли через шлях інституційного оформлення в першій половині XIX ст. й відіграли значну роль у подіях 1848 р. На думку І. Валлерстайна, цього року відбулася кульмінація першої загальносвітової революції. Її значення полягало в тому, що це була перша глобальна спроба видозмінити політико-економічний лад капіталістичної світової системи, яка звела у запеклій борні за світове панування три ідейно-політичні стратегії [15, с. 94-108].

У визначальних для всього капіталізму подіях 1848 р. відбулася справжня «соціальна» революція сучасності, яка зіштовхнула партію руху (лібералізм та соціалізм) з партією порядку (консерватизм). Американський учений зазначав: «На дуже короткий час склалося враження, що руху міського пролетаріату вдалося взяти владу у Франції, і цей рух був підхоплений в інших країнах. Їм не вдалося втримати владу надовго, проте вони дуже налякали тих, у кого була влада та привілеї» [14, с. 155]. У той час, нагадував дослідник, відбулася й ціла низка інших протестів, котру історики назвали «весною народів». У багатьох країнах відбулися народні бунти й національно-патріотичні повстання, котрі зазнали поразки, але неабияк налякали можновладців [14, с. 155]. Крім того, 1848 р. остаточно оформилася програма світового соціалістичного руху [15, с. 218]. Однак, попри тимчасові успіхи, беззаперечним переможцем із запеклого бою за світове інтелектуальне та політичне лідерство вийшов лібералізм, який після 1848 р. став єдиною геокультурою капіталістичної світової системи. Замість трьох різних конфліктуючих ідеологій, у період 1848 – 1968 рр., за словами вченого, запанувала лише одна ідеологія – ліберальна, а дві

інші політичні доктрини стали лише її втіленнями чи доповненнями [8, с. 120-143].

Неочікувану революцію 1848 р., що вперше продемонструвала антикапіталістичний потенціал незадоволених капіталістичним устроєм національних та соціальних рухів, удалося досить швидко придушити. Після нейтралізації її безпосереднього впливу на світосистему почалися тривалі роки жорстокої реакції, які, на думку І. Валлерстайна, лише закріпили першість за новою геокультурою. Разом із тим, перша загальносвітова революція показала основні проблеми та недоліки всіх трьох ідеологічних стратегій. Консерватори зробили для себе висновок, що «сліпа реакція князя К. Меттерніха, котрий протягом сорока років був держміністром, а насправді – міністром іноземних справ Австро-Угорщини й душею Священного союзу, яка була задумана з метою задушити всі революційні рухи в Європі, мала зворотні результати» [14, с. 156].

Для консерваторів, які не змогли ні зберегти традицій, ні забезпечити порядку, стверджував І. Валлерстайн, поразка революції 1848 р. стала своєрідним сигналом, який закликав їх до зміни своєї тактики. Помітність такої необхідності підсилювало також те, що дві іпостасі народного бунту середини ХІХ ст. – соціальні та національно-визвольні революції [15, с. 97]. Будучи насправді далеко не однаковими явищами, вони могли розвиватися в рамках світосистеми паралельно, підсилюючи та доповнюючи одне одного в справах ліквідації незаконних привілеїв та поліпшення позицій соціальних груп, які були обділеними у відносинах нееквівалентного обміну між різними зонами світосистеми [26, р. 54].

Роль соціальних рухів розумілася вченим як розвиток класової боротьби проти буржуазії чи працедавців у кожній державі. Цим завданням із середини ХІХ ст. переймалися чимало соціалістичних партій та профспілок. Їхні союзники, а інколи й опоненти – національні рухи – це ті сили, які протягом ХХ ст. боролися за створення національних держав. Така мета могла бути досягнута або через поєднання окремих політичних одиниць, які вважалися

частиною однієї нації, або через відокремлення певної нації від існуючої держави, яка сприймалася як нація-гнобитель [41].

Консерватори звернули свою увагу також на те, що єдиною країною, якій вдалося уникнути революції 1848 р., була Англія, і це «не дивлячись на те, що там був свій радикальний рух – найсильніший у всій Європі в попередні десять років» [14, с. 156]. Запорука успіху, яку намагався обґрунтувати американський соціолог, була пов'язана з «особливим видом консерватизму» (або так званого «освіченого консерватизму»), який із 1820-х до 1850-х рр. проповідував та впроваджував британський державний діяч Роберт Піль. Протягом наступних двадцяти років «освічений консерватизм» укоренився по всій Європі та прижився не лише в Англії, але й у Німеччині та Франції.

Згадана позиція автора методу світосистемного аналізу має вагомий недолік. Західний дослідник писав, що у відповідь на загрозу суспільному порядку, було вирішено піти на деякі поступки робітничому класу. Як уже було зазначено, під ними представники трьох ідеологій розуміли обмежений допуск до політичної влади та передачу певної долі доданої вартості. Утім, згідно з думкою І. Валлерстайна, капіталісти «самі запропонували» ці поступки робітникам із метою підтримки життєздатності всієї світоєкономіки [7, с. 165]. Таким чином, учений виставляє робітничий клас таким, нібито той зовсім не добивався загального виборчого права та соціальних гарантій. У такій точці зору відчувається сильна антиісторичність І. Валлерстайна як соціолога, який не брав до уваги чисельних фактів щодо того, що пролетаріат виривав поступки в буржуазії поступово, у напруженій боротьбі. Щоб переконатися в цьому, не потрібно відстороненого прикладу. Політика того ж сера Р. Піля, який погодився на введення фабричного законодавства, була продиктована не лише успадкованою від батька-фабриканта поблажливістю до робітників, але й занепокоєнням щодо зростання впливу профспілок та вуличних безладів [253, р. 69-79]. Тобто, уведення податку на прибуток у 1842 р., скасування хлібних мит у 1846 р. та запровадження фабричного закону 1847 р., який установив 10 – годинний робочий день для жінок і дітей, значною мірою було продиктовано

необхідністю нейтралізувати великий вплив радикальних чартистів на англійське суспільство [212]. Англійський уряд, який прагнув не допустити повторення подій середини XIX ст. в Австро-Угорщині, Пруссії та Франції, вчасно зреагував на проблему чартистів, але даний факт І. Валлерстайн був схильний інтерпретувати по-своєму.

Для американського дослідника ідейно ближчою була теорія про існування у Великобританії та Франції протягом першої половини XIX ст. двох націй – багатих та бідних. Таку думку вперше висловив Б. Дізраелі, майбутній британський прем'єр-міністр від «освічених консерваторів», у своїй книзі «Сибілла, або Дві нації» 1845 р. Намагаючись вирішити проблеми, загострені чартистським рухом, автор цього соціального роману пропонував релігійно-моральний і соціально-політичний союз між «двома націями» – між правлячими класом та верствою безпосередніх робітників [3, с. 174].

І. Валлерстайн наголошував на негативному ставленні Б. Дізраелі до формальних політичних реформ, яке знайшло відображення в книзі. Крім того, учений оповідав про погляди політика щодо обмеженого за масштабами значення лібералізму для народу. Із такого сприйняття лібералізму політиком, а також твердження про розподіл суспільства між двома нерівними соціальними ролями засновник світосистемного аналізу робив висновок про нагальну необхідність утворення з «двох націй» однієї, яка постала в середині XIX ст. не лише перед Б. Дізраелі, але й перед представниками політичних еліт інших країн. «Велика програма лібералізму полягала не в тому, щоб зробити з націй держави, але в тому, щоб із держав створити нації» – відзначав у своїй монографії «Після лібералізму» І. Валлерстайн [15, с. 131].

Між тим, поразки 1848 р. також стали для радикалів уроком. За словами вченого, соціалістів перестала влаштовувати роль придатку лібералізму. Наслідком поразки лівих у першій загальносвітовій революції стала відмова більшості від спонтанних та насильницьких політичних акцій, де брали б участь широкі верстви населення [15, с. 97]. Жорстока репресивна діяльність, яку застосовували державні структури, навела соціалістів на думку про

створення політичних партій, профспілок чи робітничих організацій, а їхня направленість на довгострокову перспективу була пов'язана з бажанням завоювати політичну владу в державі [3, с. 265].

На думку І. Валлерстайна, революція 1848 р. не могла не навчити дечому й лібералів. Для того, аби утримати свої лідируючі позиції в боротьбі з консерватизмом та соціалізмом, представники нової геокультури вирішили піднести себе світу як урівноважений політичний центр, який піклується про загальний достаток та дотримання громадянських прав [14, с. 157]. Ліберали прагнули інституціоналізувати стихійний протест мас, які експлуатовалися капіталістичною світоекономікою, і направити його в таке русло, яке не порушувало б, а навіть сприяло б нормальному функціонуванню світосистеми. Заохочувати людей до «реформ існуючих структур» та відволікати їх від очевидного висновку, що безжальна експлуатація закінчиться тільки з падінням світосистеми, – таким вишуканим, на думку вченого, було завдання лібералізму після 1848 р. [3, с. 321]. У подібному висвітленні І. Валлерстайном механізму боротьби лібералізму з «небезпечними класами» залишається місце певній штучності, за рахунок якої капіталістична світосистема зображується мало не саморегулюючою субстанцією [96].

Для того, аби зрозуміти цілісну картину процесу «інституціоналізації протесту», американський науковець наводив декілька методів відвернення уваги робітничого класу від своїх нагальних інтересів. Для розробленої лібералами програми, яка діяла з 1848 р. по 1914 р. у країнах ядра світосистеми, були притаманні такі заходи, як

- 1) поширення виборчих прав та доступу до освіти;
- 2) державний захист прав робітників, покращення умов праці, забезпечення медичним обслуговуванням, поява пенсій;
- 3) розбудова нації та насадження державного націоналізму [14, с. 157-158].

Отримавши малі поступки, робітники, на думку представників буржуазії, мали зрештою відректися від своїх класових інтересів. Проте така гіпотеза мислителя має слабе місце: вона є актуальною лише для держав серцевини

капіталістичної світоekonomіки, передусім Великобританії, Франції, США та ще декількох держав Західної Європи, де в період 1848 – 1914 рр. були здійснені перетворення, що мали на меті долучити робітничий клас до політичного життя [96]. Утім, за словами І. Валлерстайна, шляхом дотримання комплексу цих трьох заходів ідеологія лібералізму зуміла зайняти місце політико-культурної основи капіталістичної світосистеми для другої половини ХІХ ст. й переважної більшості ХХ ст. [89].

Такий разючий триумф ліберальної геокультури був би неможливим без розробленої інституційної бази ліберальної держави та обмеження впливу антисистемних рухів [14, с. 160]. Останній термін – «антисистемний рух» – був уведений у науковий обіг самим І. Валлерстайном у 70-их рр. ХХ ст. До такого типу рухів учений відносив організації, представники котрих вимагали серйозних змін у суспільному устрої. Вони, на думку І. Валлерстайна, як і ліберали, прагнули втілити у життя принципи свободи, рівності та братерства, якими мали скористатися більш широкі верстви населення. Перший вагомий антисистемний рух створив міський пролетаріат. У середині ХІХ ст. у країнах центру капіталістичної світоekonomіки (у Західній Європі та США), а потім і в решті регіонів почали з'являтися місцеві робітничі організації (робітничі та соціалістичні партії). Оскільки під «робітниками» І. Валлерстайн мав на увазі переважно дорослих чоловіків основної національності певної країни, які працювали здебільшого фізично за наймом, він прагнув також дати вичерпну характеристику іншим рухам, що конфронтували із системою. Такими напрямками були етнічний або національно-визвольний та жіночий рухи, які, ворогуючи з ліберальною геокультурою, часто змагалися з робітничими організаціями, наріжним каменем котрих була приналежність до їхнього класу. Особливо жорсткою була боротьба між робітничим (соціальними) та національно-визвольним (національними) рухами, які, твердив І. Валлерстайн, невпинно ворогували між собою приблизно з 1830 р. по 1970 р. [14, с. 162].

В етнічного руху існував ще один суперник у рамках світосистеми – расизм, який був дієвим способом обмеження взаємин різних сегментів робочої

сили в рамках однієї й тієї ж економічної структури [7, с. 119]. Як запевняв автор методу світосистемного аналізу, расизм, який виступав у ролі всеохоплюючої ідеології, що виправдовувала нерівність, «служив засобом для утримання низькостатусних груп у певних соціальних межах і використання середньостатусних груп в якості неоплачуваних солдатів світової поліцейської системи» [14, с. 120]. Згідно з точкою зору вченого, за рахунок расизму політичні структури істотно скорочували фінансові витрати та перешкоджали здатності антисистемних рухів мобілізувати широкі маси. Таким чином, І. Валлерстайн намагався переконати своїх читачів у тому, що насадження та популяризація расизму були пов'язані передусім з інтересами накопичувачів капіталу.

Аналогічною за характером перешкодою, щоправда, у діяльності вже робітничого руху, була етнізація робочої сили, яка разом із інституційним расизмом цементувала капіталістичну світосистему. Набуття етнічної самосвідомості перешкоджало двом протестним напрямкам виступати проти капіталізму спільно [2, с. 99]. За схожим принципом діяла дискримінація за статевою ознакою, інакше сексизм. На шлях самовідданої боротьби з ним вступила третя складова антисистемного протесту – жіночий рух, який, окрім борні з лібералами за політичні права, намагався протидіяти також патріархальному й упередженому (як здавалося жінкам) погляду на роль жінки в суспільстві.

У відносинах робітничих/соціалістичних та етнічних/націоналістичних рухів у XIX ст. І. Валлерстайн помічав схожі проблеми. У будь-якому етнічному русі всередині країни пролетарські організації вбачали закладений механізм для роздрібнення робітничого класу [32]. На думку більшості робітників, представники інших національностей або рас, а також жінки служили інтересам працедавців, оскільки були готові працювати за меншу заробітну плату. Цим фактом засновник методу світосистемного аналізу пояснює негативне відношення профспілок та національного робітничого класу до присутності на ринку праці етнічних меншин та іммігрантів з периферії, які

потенційно були здатні до конкуренції. Робітники закидали націоналістам «буржуазність», вважаючи, що такі організації сповідують інтереси буржуазії. Окрім того, соціалісти були переконані, що національна незалежність мало того, що не принесе ніякої користі робітничому класу, але й може відвернути увагу пролетарів від захисту своїх інтересів [33].

Національні рухи діяли в ставленні до соціалістів аналогічно. І. Валлерстайн стверджував, що вони часто гіпертрофували національно-релігійну ознаку, за якою провадилися й соціально-економічні утиски, а також у свою чергу звинувачували учасників інших антисистемних виступів у спробах розколоти народ під час виборювання національних прав. Антагонізм лише посилювався, коли справа стосувалася відносин робітників / соціалістів з уже оформленими національно-визвольними рухами, які прагнули відділити свої народи від тієї держави, де зароджувався спільний для кількох націй пролетарський рух [14, с. 170].

Прикладом національного розмивання робітничого руху в Австро-Угорській імперії було створення в лавах Соціал-демократичної робітничої партії Австрії регіональних політичних сил. Спочатку вони позиціонували себе в якості автономних секцій, але згодом остаточно оформилися як самостійні політичні партії (наприклад, Чеська соціал-демократична партія, Польська соціал-демократична партія Галичини та Сілезії – Цешина, Українська соціал-демократична партія).

Проте протиріччя між субстратами антисистемного руху не носили абсолютний характер. І. Валлерстайн запевняв, що в різний час існували «люди і навіть цілі угруповання, які намагалися долати всі ці протиріччя та доказати, що різні рухи можуть успішно діяти разом» [14, с. 171]. Однак історія розвитку антисистемних рухів свідчить, що такі діячі були винятками з правил, які не змогли залишити по собі помітного сліду. На думку вченого, з 1848 р. по 1945 р. у світовому масштабі три основних напрямки антисистемного протесту: робітничий, етнічний та жіночий рухи – так і не змогли об'єднати свої зусилля для боротьби з капіталізмом. Але навіть попри роз'єднаність, твердив учений,

такі відмінні за аудиторією та такі схожі за стратегією рухи в кінцевому результаті змогли досягти своєї мети. Їхня першорядна мета – інтегрувати своїх членів у суспільство на рівних умовах та перетворити їх на повноправних громадян – зрештою була досягнута, щоправда, лише в другій половині – кінці ХХ ст. [14, с. 171].

У тактиці та стратегії учасників антисистемних рухів ХІХ ст. існувала ще одна спільна риса. Основні суперечки пригнічені соціальні групи вели навколо питання про те, що для них важливіше – змінитися самим чи змінити установи, що їх пригнічують. «Іншими словами, дебати йшли про те, яку стратегію вибрати – культурну чи політичну», – писав І. Валлерстайн [14, с. 163]. Незважаючи на те, що зовсім не завжди ці два варіанти були взаємовиключними, більшість активістів жіночих, національних чи соціалістичних організацій зазвичай займали політичну позицію. І. Валлерстайн пояснював це тим, що таке рішення було зрозумілішим для народу та продуктивнішим для впровадження політичних, соціальних і культурних реформ [14, с. 163]. Вийшовши на магістраль політичної боротьби, члени всіх рухів, навіть соціалістичного, який в антиномії «держава – суспільство» спочатку займав антидержавні позиції, інтегрувалися до світосистемних механізмів [15, с. 219]. В одному зі своїх інтерв'ю 2003 р. І. Валлерстайн так коментував логіку останніх: «Ми – позасистемний рух, або ж ми повинні намагатися потрапити до інститутів системи, до парламенту, уряду і т.п.? І ці рухи, по суті, прийняли рішення входити в систему» [25, с. 8-20].

Намагаючись наповнити свою теоретичну конструкцію емпіричним змістом, І. Валлерстайн віднаходив багато конкретних прикладів антисистемного протесту у ХІХ ст. Він стверджував, що національно-визвольні рухи, які ставили собі за мету подолати нерівні відносини між різними зонами сучасної світосистеми, становили загрозу для всієї світосистеми загалом. Реалізація цієї мети мала відбуватися через висунення вимог гіпотетичної рівності всіх індивідів, що належали до однієї нації, та рівності прав усіх націй. Спроби досягти таких егалітарних вимог за допомогою використання

національно-визвольних рухів фіксувалися не лише протягом усього XIX ст., але й наприкінці XVIII ст. Найбільш відомими прикладами глобального удару по капіталістичній світосистемі з боку національних рухів, за словами І. Валлерстайна, були «боротьба білих колоністів за незалежність в обох частинах Америки, Гаїтянська революція, повстання в Іспанії проти Наполеона, спроби модернізувати Єгипет Мухаммедом Алі, «весна народів» 1848 р., Гарібальді та Кошут, заснування ІНК» тощо [26, р. 54-55].

З іншого боку, XIX ст. було часом, коли під дією існуючих соціальних структур утворювалися перші соціалістичні політичні партії, робітничі союзи та масові організації. І. Валлерстайн поділяв антисистемні рухи соціального спрямування, що діяли, починаючи з середини XIX ст., на соціал-демократичні та комуністичні [8, с. 154]. Соціал-демократичні партії невдовзі після свого партійного оформлення зіштовхнулися з рядом принципових проблем, що стосувалися їхнього ставлення до реформ та парламентської боротьби. Відповівши позитивно на запитання щодо ймовірності свого входження до складу уряду та долучення до визначеної системи політичної організації держав, європейська соціал-демократія (приміром, Соціал-демократична партія Німеччини), за словами І. Валлерстайна, перетворилися з «революційної сили, якщо вона коли-небудь такою була, у дещо більш нетерплячу версію центристського лібералізму» [8, с. 17].

Таке зауваження дослідника не стосувалися більшовицької фракції Російської соціал-демократичної партії на чолі з В. Леніним. За словами вченого, вона помітила, «що теорія та практика європейських соціал-демократичних партій не має нічого спільного з революцією та, в ліпшому випадку, є лише версією лібералізму» [8, с. 18]. Більшовики, які відкидали будь-які аргументи ревізіоністів, стверджували, що Росія не є ліберальною державою, та що в соціалістів тут немає можливості прийти до влади шляхом виборів. З такого аналізу більшовики зробили принципово важливий висновок про те, що Росія, так само як і будь-яка інша держава, ніколи не стане соціалістичною без певного насильницького процесу, який передбачатиме

встановлення контролю над державним апаратом. Для здійснення цієї місії більшовики намагалися об'єднати нечисленний російський пролетаріат – «найголовніший суб'єкт історії» – в жорстко структуровану кадрову партію [8, с. 18]. Саме партія РСДРП (б) мала спланувати та здійснити революцію, яка стала б відправною точкою комуністичної інтерлюдії ХХ ст. [8, с. 13-29].

Таким чином, засновник світосистемного аналізу І. Валлерстайн є автором концепції, згідно з якою антисистемні рухи ХІХ ст. (робітничий, етнічний, жіночий) продовжували справу «небезпечних класів» Французької революції. Попри те, що сама ця історична подія не внесла базових світосистемних змін, вона все ж відіграла важливу роль у розгортанні антикапіталістичного протесту, оскільки вперше довела, що політичні зміни можуть бути нормою, а сувереном може бути народ.

У зв'язку з новим розумінням стану речей у політичній царині, почали з'являтися та інституційно оформлюватися революційні рухи, які боролися з проявами дискримінації (расизмом, сексизмом, експлуатацією) та соціальною несправедливістю. Усі вони різними методами намагалися досягти політичної та соціально-економічної рівності з представниками привілейованих прошарків суспільства.

Для того, аби зберегти цілісність світосистеми та не допустити корінних трансформацій соціальної стратифікації, які загрожували б втратою домінуючого становища в присвоєнні доданої вартості, панівні класи вдалися до інструменту геокультури. Нею, на думку І. Валлерстайна, із часів першої загальносвітової революції 1848 р. була ліберальна ідеологія, яка намагалася шляхом мінімальних політичних та економічних поступок інтегрувати робітників серцевинної зони капіталістичної світосистеми. Крім того, заохочуючи до завоювання державної влади та реформування вже існуючих політичних структур, пануючій геокультурі вдалося в ХІХ ст. роз'єднати зусилля представників різних антисистемних рухів, що й призвело до збереження лібералізму та капіталізму.

4.2. Антисистемний протест у ХХ ст.

У ХХ ст., як і у ХІХ ст., головним функціональним завданням ліберального консенсусу була мінімізація «антисистемних» загроз геокulturі та капіталістичній світоekonomіці. Якщо в ХІХ ст. загрози походили переважно від пригнічених класів центру, то у ХХ ст. вони були зафіксовані перш за все від експлуатованих народів «периферії» [15, с. 221]. Опір з боку останніх розгорнувся передусім у вигляді двох різних, багато в чому протилежних видів народних рухів – тих, які І. Валлерстайн називав «соціальними» та «національними».

Обидва типи рухів виникли як помітні бюрократичні структури в другій половині ХІХ ст. та з часом лише посилювалися. За переконанням дослідника, і етнічний, і робітничий, рухи приписували своїм цілям пріоритет над будь-якою іншою політичною метою (особливо над цілями свого національного чи соціального супротивника), наслідком чого часто було гостре взаємне засудження. Співпраця ж між цими рухами носила короткотривалий, найчастіше вимушений характер і нагадувала радше взаємовигідну «тимчасову тактику», ніж «грунтовний союз» [41]. Тим не менш, історія цих рухів від 1850 р. по 1970 р. виявляє чимало спільних рис.

По-перше, за словами І. Валлерстайна, більшість соціалістичних і націоналістичних рухів не раз проголошували себе «революційними», тобто стверджували, що вони борються за докорінні зміни соціальних стосунків. Щоправда, серед обох типів зазвичай виділялися певні фракції, котрі схилилися на користь більш поміркованого підходу й тому уникали революційної риторики. Проте навіть м'якші форми національного чи соціального протесту сприймалися владою як загроза своїй стабільності чи навіть виживанню своїх політичних структур [41]. Крім того, від самого початку обидва варіанти цих рухів були доволі слабкими в політичному плані. Через це вони були змушені несамовито боротися за виживання. Після систематичного насильства з боку

держави чи приватних сил багато початкових версій цих рухів були повністю знищені [41].

По-друге, на думку американського дослідника, за останні три десятиліття XIX ст. обидва типи рухів пройшли через ряд паралельних дебатів стосовно вибору стратегії та відношення до інституту держави. У ході таких дебатів «державно-орієнтовані» учасники виступали проти тих, хто вважав державу ворогом. У соціальному русі це були дебати між марксистами й анархістами, а в національному – дебати між політичними та культурними націоналістами [41].

Історично в цих дебатах перемогу отримала «державно-орієнтована» позиція. Вирішальним аргументом для обох випадків стало твердження, що безпосереднє джерело реальної влади перебуває в державному апараті, та що будь-які спроби ігнорувати його центральну політичну позицію приречені на поразку, оскільки держава послідовно придушуватиме поривання до анархізму чи до культурного націоналізму. Наприкінці XIX ст. ці групи проголосили так звану двокрокову стратегію: спершу здобути владу всередині державної структури, а потім змінити світ. Така стратегія стосувалася як соціальних, так і національних рухів [41].

Соціальні, або соціалістичні рухи часто включали до своїх аргументів націоналістичну риторіку, так само як націоналістичний дискурс часто мав і соціальну складову. З цього приводу І. Валлерстайн писав: «Не раз відзначали, що соціалістичні рухи в Європі часто діяли як джерело національної інтеграції ефективніше, ніж консерватори чи сама держава; а комуністичні партії, що прийшли до влади в Китаї, В'єтнамі та на Кубі, виразно служили як національно-визвольні рухи» [41]. Такому взаємному обміну сприяли дві причини. По-перше, процес мобілізації народних мас змушував обидві групи залучати до своїх таборів усе ширші верстви населення. По-друге, лідери обох рухів підсвідомо розуміли, що вони мали в чинній системі спільного ворога.

Ще однією спільною рисою, яку підмітив І. Валлерстайн, було те, що процеси народної мобілізації, розгорнуті цими двома видами рухів, були за

своєю суттю дуже подібними. Два типи рухів в більшості країн майже в усіх випадках розпочинали свою діяльність з маленьких груп, які часто склалися з інтелектуалів і невеликої кількості активістів з інших верств [41].

I. Валлерстайн зазначав, що групи, які називали себе «соціал-демократичними», у ХХ ст. набували авторитету в центральних зонах світової економіки, тоді як ті, котрі описували своє спрямування як національно-визвольне, зазвичай процвітали в напівпериферійних і периферійних зонах. Причина цього факту здавалася американському вченому очевидною. Політичні групи в провінційних зонах помічали, що боротьба за рівність залежить від їхньої спроможності вирвати контроль над державними структурами у імперських сил, незалежно від того, пряме чи непряме правління ті здійснюють. Національні та соціальні рухи в центральних зонах уже перебували в умовах існування сильних держав. Для того, щоб здійснювати поступ у своїй боротьбі за рівність, вони мали вирвати владу у власних панівних верств. Але саме тому, що ці держави були «сильними й багатими», повстання здавалося тактикою з малою ймовірністю успіху, а цим партіям доводилося переходити до електорального шляху виборювання влади [41].

Наступна спільна риса полягає в тому, що обидва рухи потерпали від несумісності «революції» та «реформ» як двох основних шляхів провадження змін. За словами I. Валлерстайна, в обох рухах точилися нескінченні суперечки довкола питання вибору свого шляху, але в обох випадках врешті виявлялося, що вони ґрунтувалися на хибному розумінні дійсності. «Революціонери на практиці були не такими вже й революціонерами, а реформісти – не завжди реформістами» – писав I. Валлерстайн. Різниця між цими двома підходами ставала все більш невиразною з розвитком політичної траєкторії цих рухів. Закріпившись при владі, національні та соціальні рухи намагалися залишити її, а це часто вимагало від них маневрувати від революційної войовничості до часткової або повної солідарності зі своїми політичними противниками та союзниками [41].

У ХХ ст. в обох рухів виникли проблеми зі здійсненням стратегії двох кроків. Після того, як «першу стадію» було виконано, і вони приходили до влади, їхні послідовники очікували, що вони виконають обіцянку щодо другої стадії – перетворення світу. Однак тут очільники певного руху стикалися з тим, що держава, на яку вони покладали такі надії, насправді є достатньо обмеженою інституцією. Іншими словами, за переконанням І. Валлерстайна, кожна держава є обмеженою в тому плані, що вона є частиною міждержавної системи, у якій суверенітет жодної країни не є абсолютним. Чим довше представники популярних національних або соціальних рухів залишалися при владі, тим частіше вони відкладали на невизначений термін здійснення своїх обіцянок. Кадри, що раніше стояли біля розбудови мобілізаційного руху, ставали функціонерами правлячої верхівки. Змінювалося їхнє соціальне становище, а отже неминучих трансформацій зазнавала і їхня індивідуальна психологія. У тій чи іншій формі в кожній державі, де котрийсь із двох рухів приходив до влади, виникала ситуація, подібна до тієї, яку можна було спостерігати в Радянському Союзі. Привілейована каста вищих посадовців (у СРСР – номенклатура), яка мала більшу владу та багатство, перебувала в набагато ліпших умовах, аніж решта населення [41].

Ще однією подібністю між двома рухами, про яку писав І. Валлерстайн, були засоби протидії їм з боку капіталістичної світосистеми. Окрім уже апробованого арсеналу заходів, застосованих для протидії поширенню найголовніших антисистемних сил (поширення виборчого права, насадження націоналізму та покращення умов праці), апологети ліберальної геокультури використали ще один метод. Із метою відвернути увагу від антикапіталістичного за змістом протесту вони почали продукувати псевдополітичні сили. Схожі до опонентів лібералізму консерватизму чи соціалізму за формою, однак не за змістом, вони мали завданням перебрати на себе прихильність широких верств населення. Дослівно вченим така думка описувалася так: «Під маскою ідеологічного конфлікту крилася реальність ідеологічного консенсусу». За твердженням дослідника, політична робота в

індустральних країнах до 1914 р. була розділена, головню, між «ліберальними консерваторами» та «ліберальними соціалістами» [15, с. 221].

Перша світова війна не лише змінила цієї тенденції, але й укріпила її, представивши два способи її подальшого розвитку. Ідейним натхненником першого з них став американський президент В. Вільсон, який транспонував ліберальний принцип «прав людини» на право народів на самовизначення. Керуючись вільсоніанським курсом на самовизначення, було розпочато, а після Другої світової війни з новою силою продовжено облаштування периферійних та напівпериферійних зон повоєнного світу. Згідно з новим принципом, кожна суверенна нація мала право здобувати власну державність та домагатися політичної рівності з іншими членами міждержавної системи. Наступним кроком лібералів-вільсоніанців став перерозподіл частини доданого продукту шляхом державного трансферта доходів, з якого, на їхню думку, мав прорости національний економічний розвиток країни [15, с. 222].

Відповіддю вільсоніанству стала стратегія ленінізму, що постала в 1917 р. Її засновник В.І. Ленін виступив із різкою критикою будь-яких «лібералізацій» та «ревізіонізмів» класичного вчення К. Маркса та Ф. Енгельса й запропонував альтернативу, яка набула свого вираження спочатку в опозиції до участі робітників у Першій світовій війні, а потім і в захопленні державної влади в Росії шляхом державного перевороту. Головною силою, на яку мала опиратися більшовицька верхівка, був прошарок міського найманого робітництва, який мав слугувати протагоністом революційних змін у всьому світі. Проте з тактичних міркувань більшовики та нечисленний російський пролетаріат потребували союзників. Хоча універсалізм світового робітничого класу в довгій перспективі не передбачав тривалого існування націй або народів, у короткостроковому й середньостроковому планах вони були неминучою реальністю, з якою марксистки змушені були примиритися. Зважаючи на це, виникала нагода для укладення тимчасового союзу між більшовиками та національними рухами, діяльність яких більшовики намагалися взяти під свій контроль.

Прагнучи проілюструвати своє твердження про рідкісну, проте ймовірну можливість існування спілки антисистемних рухів національного та соціального характеру, І. Валлерстайн згадав про бакинський З'їзд народів Сходу, на який були запрошені представники не лише комуністичної партії, але й націоналістичних та національно-визвольних сил [26, р. 56]. Однак сам американський соціолог зазначав водночас, що в наступні п'ятдесят років було обмаль подібних прикладів поєднання соціалістичного та національно-визвольного рухів. Навіть попри взаємопроникнення двох (соціалістичної та національної) ворожих до світосистеми риторик одна в одну, як це було в Китаї чи у В'єтнамі, об'єднати на практиці зусилля двох антисистемних сил було задачею не з простих [25, р. 56].

Попри разючі відмінності між ленінізмом та вільсонізмом, І. Валлерстайн вказував передусім на значну кількість точок перетину двох великих ідейно-політичних практик. Проводячи аналогії між ними, учений неодноразово писав про те, що «ленінізм, великий опонент ліберал-соціалізму на національному рівні, став підозріло нагадувати ліберал-соціалізм на рівні всесвітньому» [15, с. 47]. У такому твердженні автора методу світосистемного аналізу помітне сприйняття ленінізму, кардинально відмінне від оцінки його гіпотетичних перспектив на момент початку ХХ ст. Чим же зумовлена втрата антисистемного заряду ленінізму? Чому, за словами І. Валлерстайна, з революційної доктрини він зрештою перетворився на ключову субідеологію (наряду з вільсонізмом) капіталістичної світосистеми?

Відповіді на ці запитання криються в зазначених вище характерних рисах, з якими довелося зіштовхнутися соціальним рухам у ХХ ст.: зміні керівництва більшовицької партії і, що найголовніше для вченого, у геополітиці радянського режиму. І. Валлерстайн запевняв, що «більшовики прийняли чотири послідовних геополітичних рішення, котрі виявилися поворотними» і які «визначили далеко не єдиний з можливих шляхів, за якими міг би піти радянський режим» [8, с. 19].

Першим таким рішеннями було взяття курсу на відновлення Російської імперії, яке мало допомогти більшовикам здобути перемогу в громадянській війні. Як виявилось, таке рішення було запізним щодо Польщі та Фінляндії, але його ще можна було застосувати відносно України та Кавказу. Наступну епохальну подію вчений пов'язував із крахом усіх надій більшовиків на революцію в Німеччині, яка зумовила переорієнтацію всієї їхньої геополітичної стратегії. Наслідком такого фіаско, на думку І. Валлерстайна, стали дві події загальносвітового масштабу. Перша – це висунення нового ідефіксу щодо побудови соціалізму в одній країні, яке відбулося на тому ж таки З'їзді народів Сходу в Баку. Друга подія – це зсув геополітичного акценту радянського режиму: із пролетарської революції у високорозвинених індустріальних державах на антиімперіалістичну боротьбу в колоніальних та напівколоніальних країнах світу. Насправді ж, стверджував І. Валлерстайн, обидва цих «прагматичних» рішення мали серйозні наслідки для пом'якшення ленінізму в якості всесвітньої революційної ідеології [8, с. 21].

Західний соціолог констатував: «Заглибитися всередину означало зосередити свою увагу на відновленні російської державності та імперії як державних структур та висунути програму подолання – шляхом індустріалізації – економічного відставання від країн центральної зони. Звернутися до Сходу означало мовчки (поки що не відкрито) визнати фактичну неможливість підйому повстання робітників у центральній зоні. Це також означало включитися в боротьбу за самовизначення націй (по Вільсону), але під більш строкатим прапором антиімперіалізму. Ці зміни зробили радянський режим набагато прийнятнішим в очах політичних лідерів західних країн у порівнянні з попередньою позицією та заклали основу для можливої геополітичної згоди» [8, с. 21].

Третьою подією, про яку говорив І. Валлерстайн, був намір радянської держави будь-що інтегруватися до міждержавної структури. Мислитель наводив приклади таких спроб (договір у Рапалло, вступ до Ліги Націй, співпраця з союзниками в Другій світовій війні, заснування ООН), які

виглядали б достатньо дивними як для країни, яка всерйоз намагалася підірвати основи панівної у світі капіталістичної світосистеми. Останнім, четвертим, пунктом, через який пройшла радянська держава для того, аби остаточно розгубити свою антисистемність, був розпуск Комінтерну в 1943 р. Подія, якою, на думку І. Валлерстайна, часто нехтують історики, знаменувала відмову радянського режиму від первинного плану допомоги та здійснення антиімперіалістичних національно-визвольних повстань у периферійній зоні світосистеми. Причиною цього стало те, що встановити контроль над силами, які в результаті тривалої боротьби оволоділи повнотою влади, було достатньо складно [8, с. 22].

Така версія І. Валлерстайна не є коректною, оскільки вона ігнорує факти підтримки різних національно-визвольних рухів у контексті Холодної війни. Тим не менш, такою логічною послідовністю І. Валлерстайн намагався зблизити ленінізм та вільсонізм, а також пояснити геополітичну роль повоєнного Радянського Союзу в капіталістичній світосистемі. За словами американського соціолога, із 1945 р. по 1991 р. СРСР був другою за своєю військовою потужністю державою світу. Цього вистачило для того, щоб «домовитися зі Сполученими Штатами» про створення власної колосальної за розмірами зони виключного політичного, економічного та військового впливу. Тому існування СРСР інтерпретувалося дослідником світосистем як суцільний соціалістичний експеримент, а Холодна війна, у свою чергу, як грандіозна за розмахом містифікація, що мала на меті приховати втихомирення небезпечних класів периферії, шляхом запевнення в розбудові світлого майбуття свободи, рівності та братерства [15, с. 17-18].

Облишивши всі можливі пересуди з приводу твердження вченого про суто формальний характер радянсько-американського протистояння та геополітичну роль «країни Рад», можна виокремити найголовніші пункти двоєдиної доктрини Вільсона – Леніна за І. Валлерстайном. За переконанням засновника методу світосистемного аналізу, ліберальна геокультура схвалила три найголовніші стратегії «світоєкономіки»: а) поступове наділення загальним

виборчим правом та незначний перерозподіл благ, який сприяв би стабільності системи; б) розгортання праксиса держави загального достатку, віра в прогрес; в) формування розгалуженої системи суверенних держав та єдиної національної свідомості в них. Усі ці три елементи єдиної стратегії, на думку І. Валлерстайна, сягали корінням у ХІХ ст. та мали на меті розв'язати одну глобальну проблему – проблему інтеграції трудящих периферійних регіонів капіталістичної світоєкономіки, яка після справи приручення робітників центру (протягом 1848 – 1914 рр.) стала головною. Як стверджував західний дослідник, ліберальна програма була спрямована на вирішення цієї проблеми майже все ХХ ст. – у період з 1917 р. по 1989 р. [3, с. 276].

Однак якщо протягом першої половини ХХ ст. капіталістична світосистема, розвиваючись переважно в межах панівної геокультури, лише накопичувала заряд своєї соціальної енергії та революційності, то вже в середині ХХ ст. політика інтеграції всесвітніх трудящих класів шляхом надання їм загального виборчого права та формування фіктивних стратегій національного розвитку для суверенних держав досягала своїх меж. Остаточний крах ідеї «розквіту соціальної держави» та вичерпання всіх можливостей для приручення трудящих периферії до початку 1970-х рр. Збіглися з початком застою у світоєкономіці та початком спадаючої фази (фази Б) кондратьєвських економічних циклів. Ідейний протест, що розгортався на тлі початку глобальної економічної скрути, І. Валлерстайн називав «всесвітньою революцією 1968 року» [44]. Саме ця антисистемна революція 1966 – 1970 рр., яка згідно з історичною ретроспективою американського вченого була вже другою після революції 1848 р., змогла висунути чимало нових ідей, які за сміливим твердженням автора, урешті-решт розхитали ліберальні стовпи, на яких трималася ідейна структура капіталістичної геокультури [15, с. 20].

І. Валлерстайн зазначав, що під час другої загальносвітової революції ліберальний консенсус було атаковано з боку як лівих, так і правих сил. Зокрема, він твердив, що революціонери 1968 р. «висунули протест зліва проти

цього консенсусу, і передусім – проти історичної трансформації соціалізму, навіть ленінського соціалізму, у ліберал-соціалізм» [15, с. 137]. Однак для того, аби розібратися в цьому протесті, потрібно пам'ятати про той розкол, який виник напередодні революції 1968 р. у рядах лівих. На думку американського соціолога, соціалістичний табір у цей час був розколений на групу «старих лівих», які боролися за електоральне виживання на основі використання еkleктичних центристських програм та на групу «нових лівих» – набору партій та рухів, що вічно еволюціонує. Саме вони брали активну участь в усіх масових рухах, захищаючи університетські свободи, громадянські права етнонаціональних та расових меншин, людей нетрадиційної орієнтації тощо. Таким чином, «нові ліві», серед прізвищ котрих іноді фігурує прізвище «Валлерстайн», прагнули виразити протест проти бездуховності «суспільства споживачів», конформізму та уніфікації людської особистості [3, с. 278].

Ерозія ліберального консенсусу з лівого боку, переконував мислитель, у 1968 – 1989 рр. прийняла форму розпаду ліберально-соціалістичних режимів. На підтвердження своїх слів І. Валлерстайн згадував процеси перебудови в СРСР, створення «особливих» економічних зон у Китайській Народній Республіці, падіння однопартійних політичних систем у світі. Проте приклади, до яких вдавався американський учений, навряд чи можна назвати зрозумілими та аргументованими, особливо якщо взяти до уваги попередню тезу про протест проти «історичної трансформації соціалізму», який було закладено в 1968 р. [8, с. 63].

Однак ще до того, як у 1968 р. у всесвітньому ліберальному консенсусі «була пробита діра так званими «новими лівими», встигла оновитися й права консервативна ідеологія. Вона обрала наступальний характер та була спрямована на зняття обмежень із ринку та відхід від перерозподільчих механізмів держави загального достатку. Політична доктрина, що отримала назву неоконсерватизму, на думку І. Валлерстайна, знаменувала собою чи не наймасштабніший регрес у сфері соціальної політики держави протягом попереднього століття [15, с. 224]. Апологетами неоконсервативної ідеології, за

переконанням американського дослідника, були М. Тетчер, Р. Рейган, Д. Буш-старший і західноєвропейські «старі праві» – Г. Коль, Ж. Ширак. Усіх їх об'єднував відхід від стратегії жорсткого регулювання економіки, бажання підтримати приватне підприємництво та скоротити обсяги державних виплат [10].

На думку І. Валлерстайна, і ліві, і праві громадські активісти, що стали до барикад, були об'єднані спільними мотивами для початку протесту. Причин, які вчений називає «аспектами», було дві. По-перше, революціонери кінця шістдесятих виступали проти недемократичності тих, хто стояв при владі, а також проти хронічних зловживань політиками цією владою. За твердженням ученого, такі зловживання були в будь-якому регіоні, на усіх владних щаблях – «від робочого місця до освітніх структур, політичних партій та профспілок» [16]. Ключовою метою протестувальників було подолання явища віддаленості народу від процесу прийняття рішень. Вони вимагали заміни вертикального принципу прийняття політичних рішень горизонтально-партисипативним, тобто «всенародним» принципом. За думкою І. Валлерстайна, на форми опору протестувальників 1968 р. суттєво вплинула концепція ненасильницького спротиву, яка по-різному тлумачилася у творах Г.Д. Торо, М. Ганді, М. Лютера Кінга та інших [16].

Наступним, однак не менш важливим, згідно з поглядом І. Валлерстайна, аспектом другої світової революції була інкорпорація так званих «забутих людей». «Забутими» вони здавалися на тлі незбалансованої соціальної політики держави та недостатньої матеріальної та політичної підтримки з її боку. До категорії «забутих» державною владою людей мислитель відносить такі соціальні групи як жіноцтво, етнічні та сексуальні меншини, маргінальні релігійні громади, інвалідів, аборигенів, пацифістів та захисників довкілля [16]. Але такий абстрактний відбір обділених увагою влади індивідів залишає широке поле для роздумів. Якщо вирахувати лише приблизний відсоток представників усіх вище перелічених верств, то можна переконатись у тому, що чисельність людей, які належать до «внутрішнього третього світу» буде

більшою за кількість тих, про кого влада, так би мовити, не забувала. Для того, аби зберегти свою концепцію від критики, І. Валлерстайн вдався до одного суттєвого уточнення: він говорив, що поняття «забуті люди» має співвідноситися не стільки з кількістю, скільки із соціальною роллю цих людей у соціумі. Цим людям говорили й продовжують говорити зараз, що їхні інтереси та вимоги наразі неможливо задовільнити, оскільки існує ціла низка більш важливих першочергових завдань [16].

У трактуванні розрізнених подій 1968 р. простежується ще одна оригінальна теза автора, яка резонує з догматичним марксизмом. Услід за «базовими» економічними методами структурування робочої сили, про які вже йшла мова, І. Валлерстайн розглядав не менш важливі, на його думку, інші методи, такі, як етнізація робочої сили, інституціональний расизм та сексизм. За переконанням дослідника, усі ці явища мають не менший вплив на перерозподіл доданої вартості, аніж соціальна експлуатація [170]. Оригінальність точки зору засновника методу світосистемного аналізу полягає в тому, що він завищує значення етнічних та гендерних протиріч настільки, що дозволяє їм зрівнятися з класовими. Куди більш органічними, згідно з головною лінією марксизму, були б висновки про примат класовості над національними та гендерними питаннями.

Оцінюючи різні субстрати антикапіталістичного протесту, дослідник надавав великого значення побічним методам структурування робочої сили. Ними, як згадувалося, були: набуття робітниками етнічності, інституціональні расизм та сексизм. Усі ці епіфеномени сучасної світосистеми, за словами західного вченого, мали такий самий вплив на перерозподіл доданої вартості у світі, як і соціальна експлуатація [166]. В ортодоксальному марксизмі ці явища традиційно перебували в затінку. Нове ж бачення І. Валлерстайном причинності антисистемних рухів не лише змінювало класичну модель діалектичної взаємодії між продуктивними силами та виробничими відносинами, яка була запропонована К. Марксом, але й суттєво завищувало значення етнічних та гендерних протестів у зоні ядра світосистеми.

Причину такого дисонансу з історичним матеріалізмом можна відшукати за допомогою філософської герменевтики та пояснення комплексу авторських «упереджень» (у Г. Г. Гадамера – «Vorurteil») [87]. Зокрема, у тому що відомий американський соціолог при розгляді питання другої загальносвітової революції нівелював класичний марксистський підхід, російський дослідник його творчості С.М. Соловйов вбачав результати «ідейної спадщини 1968 року, до якої сам себе відносив І. Валлерстайн» [170]. Науковець був не просто очевидцем подій 1968 р., але і їхнім безпосереднім учасником. Безумовно, дослідник не стояв на барикадах і не брав участі у вуличних сутичках. Під час бурхливих протестів він мирно працював у Колумбійському університеті, побічно беручи участь у факультетському комітеті, який намагався віднайти розв'язання проблем, піднятих студентськими заворушеннями [170]. Згодом І. Валлерстайн писав про те, що протести у всьому світі, апогеєм яких став 1968 р., неабияк вплинули на формування його методу та світогляду.

Переїнявши переваги такого розмаїтого антиліберального протесту, І. Валлерстайн перейняв також його недоліки. Зокрема, він повторив висновки, висловлені Ш. Муфф та Е. Лакло, які стверджували про те, що всі види соціальної опозиції: гендерна, класова та етнічна – є абсолютно рівними між собою. Політичні філософи, які у своїй книзі «Гегемонія і соціалістична стратегія» 1985 р. вперше озвучили тезу рівності антисистемних рухів, відкинули ідею класової боротьби, диктатури пролетаріату та економічного детермінізму марксистської філософії. Їхнім лейтмотивом була ідея «радикальної демократії антагоністичного плюралізму», у котрій усі крайні точки зору мають бути висловлені, а найбільш адекватне рішення має прийматися у постійній політичній боротьбі [134]. Окрім того, не варто забувати й того факту, що І. Валлерстайн ніколи не відносив себе до «старих лівих» і завжди залишався відкритим для нових віянь. Саме через таку його особливість в еkleктичній теорії вченого так тісно переплітаються абсолютно різні за характером ідеї [177, с. 163-173].

Проте навіть не питання про форми соціального протесту та їхню рівність між собою є найбільш дискусійним у висвітленні другої всесвітньої революції. Перебуваючи в стані засліплення новим інтелектуальним доробком епохи «розпаду ліберального консенсусу», І. Валлерстайн та його прихильники не помітили головного. Захисники світосистемного аналізу не хочуть визнавати того факту, що попри серйозний поступ, якого досягли в справі виборювання своїх прав за останні роки вищезазначені меншини, капіталізм не став менш життєздатним.

Ще одним суттєвим недоліком світосистемного методу є відсутність належного аналізу проблем, пов'язаних зі способом виробництва та специфікою класових відносин всередині окремих країн. Приймаючи їх лише за місцеві особливості розрізнених зон глобального капіталізму, прихильники даної наукової течії чи то випадково, чи то навмисно нехтують серйозними мотивами важливих економічних та політичних подій.

Хоча в методі світосистемного аналізу І. Валлерстайна залишається місце для певної інструментальності, він усе ж виділяв шість достатньо конкретних наслідків революції 1968 р. Учений вважав, що вона вперше прояснила, що

1) Двокрокова стратегія, яка мала на меті спершу оволодіти державною владою, а потім трансформувати суспільство, набула статусу сумнівного припущення.

2) Організаційне судження, начебто політична діяльність у кожній державі буде більш результативною за однопартійності, перестало бути загальноприйнятим.

3) Уявлення про те, що всередині капіталістичної світоєкономіки єдиним фундаментальним конфліктом є конфлікт між працею та капіталом, а всі інші є похідними чи атавістичними, уже не поділялося більшістю.

4) Ідея про те, що демократія – буржуазне поняття, яке перешкоджає революційній діяльності, поступається думці щодо того, що демократія може виявитися глибоко антикапіталістичною й революційною ідеєю.

5) Погляд на те, що збільшення продуктивності праці є істотною передумовою побудови соціалізму, змінився стурбованістю наслідками продуктивізму по відношенню до екології, якості життя, конс'юмеризму.

б) Віра в науку як наріжний камінь будівництва утопії поступилася скепсису з приводу класичної науки й популярного сцієнтизму [3, с. 208].

Друга всесвітня революція 1968 р., на думку І. Валлерстайна, як і перша всесвітня революція 1848 р., перекроїла ідеологічні стратегії капіталістичної світоєкономіки. У той час, як революція 1848 р. своїми успіхами та поразками забезпечила тріумф лібералізму як ідеології, революція 1968 р. своїми успіхами та поразками зруйнувала ліберальний консенсус [15, с. 37].

Найважливішими мотивами протестувальників з лівого та правого боків були нехтування потреб і інтересів широких верств населення, а також зловживання політичними елітами своєю владою. Проблеми, які зачіпала друга всесвітня революція, були різними: культурний націоналізм «меншостей», фемінізм, екологія. Усі вони поєднуються тим, що їхні ідеї не втратили актуальності до цих пір. Тому ключове значення всесвітньої революції 1968 р., за словами І. Валлерстайна, полягало не лише в тих політичних змінах, які вона викликала, але й у першу чергу в ідейному наповненні цих змін. Друга глобальна революція змогла пробити отвір у тій єдності думок, з якою сприймалися вільсоніансько-леніністські концепції раніше [3, с. 311].

Саме вона, за переконанням американського вченого, посяла ідеологічні сумніви, які раз і назавжди підірвали віру в дієвість ліберального консенсусу. Проте вона не змогла добитися найголовнішого. Революція 1968 р. не подолала недемократичності політичних еліт та не припинила відчуженості «забутих людей». Однією з найважливіших причин цього було те, що в країнах, у яких революціонери приходили до влади, не вдавалося викоренити нерівність. Хоча, й за словами американського соціолога, у них було помічене певне зростання якості сфери освіти й охорони здоров'я, з'являлися гарантії працевлаштування, однак ці зміни були недостатніми. Економічна система залишалася такою ж, реального розширення демократії теж не відбувалося, тому висновки, які

зробило населення світу з фактичної діяльності класичних антисистемних рухів при владі, були, за словами І. Валлерстайна, здебільшого негативними. Широкі верстви населення перестали вірити в те, що ці партії принесуть «славне майбутнє або більш рівноправний світ». Тому після виказаної їм невинуватої довіри класичні антисистемні рухи (передусім національний та соціальний рухи) почали втрачати легітимність [41].

Учений стверджував, що після втрати впевненості в таких рухах народ перестав покладатися на державу як на механізм змін. Така думка дослідника зовсім не означає, що широкі верстви населення більше не голосуватимуть на виборах взагалі або за такі партії зокрема. Проте таке голосування, у його розумінні, набуває захисного статусу й перетворюється на «голосування за менше з двох лих, а не ствердження ідеології чи очікувань». У зв'язку з дискредитацією класичних антисистемних рухів, яку, утім, не можна назвати ні повною, ні повсюдною, на перший план наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. виходять рухи нового типу. До таких рухів відносилися чи відносяться й нині маоїсти; «зелені» й інші захисники довкілля; організації з захисту прав людини, які нібито представляють інтереси громадянського суспільства; альтер- та антиглобалісти. Останню назву щодо противників уніфікаційних та інтеграційних рухів у світі застосовують не стільки самі представники цих рухів, скільки їхні опоненти. І. Валлерстайн підмічав, що використання цього терміну у ЗМІ практично не зустрічалося до повідомлень про протести в Сіетлі на зустрічі Світової організації торгівлі в 1999 р. Протилежним полюсом ліберальній глобалізації, на думку американського вченого, є Світовий соціальний форум [41]. У своїх творах І. Валлерстайн протиставляв Порту Алегрі в Бразилії, де були проведені перші зустрічі цього форуму, фешенебельному швейцарському курорту в Давосі, де вирішується фінансова та політична доля світу [44].

Світовий соціальний форум прагне об'єднати в єдиній структурі існуючі антисистемні рухи. І. Валлерстайн зазначав з цього приводу: «Характеристики цього нового претендента на роль антисистемного руху – доволі відмінні від

характеристик попередніх спроб. Передусім, Світовий соціальний форум прагне об'єднати всі попередні типи – «старих лівих», нові рухи, установи з захисту прав людини, та інших, яких нелегко віднести до цих категорій – та включає групи, організовані суто на місцевому, регіональному, національному та наднаціональному рівнях. Підґрунтям для участі є спільна мета – боротьба проти соціальних хвороб, які є наслідком неолібералізму – та взаємна повага до безпосередніх пріоритетів одне одного». Його єдиним гаслом, наразі, є «Інший світ можливий» [41].

Якщо дотримуватися логіки вченого, то світосистема зараз перебуває в стані глибокої структурної кризи. У результаті біфуркацій вона, за уявленням дослідника, повинна або перетворитися на систему світового соціалізму, або розпастися на цілу низку дрібних систем, які продовжили б своє існування в нових іпостасях [8, с. 67]. Очевидно, що за таких умов проблеми, які постають перед антисистемними рухами, матимуть зовсім інакше звучання, ніж вони мали в ХІХ та ХХ ст. Стратегія двох кроків, орієнтована на оволодіння державною владою, показала свою неспроможність, від якої постраждали давні антисистемні організації. Визначення ж нової стратегії перебуватиме під впливом двох найголовніших характеристик. Перша з них полягає в тому, що люди при владі більше не намагатимуться зберегти існуючу систему, яка за думкою І. Валлерстайна, усе одно приречена на самознищення. Натомість вони намагатимуться зробити так, щоб перехід призвів до створення нової системи, котра відтворюватиме найгірші риси існуючої – її ієрархію, привілеї та нерівності. Друга ключова риса базується на тому, що період системного переходу – це період глибокої непевності щодо кінцевого результату [41].

У зв'язку з власним баченням картини світу та зазначеними характеристиками І. Валлерстайн дав ряд практичних рекомендацій щодо вибудови стратегії новітнього антисистемного руху. Мислитель закликав до постійного, відкритого обговорення процесу переходу до нової світосистеми та ймовірних наслідків такого переходу. Окрім того, глобальному антисистемному руху, радив учений, не потрібно нехтувати короткотерміновими оборонними

діями, такими, як вибори та політична агітація. Третьою складовою модерного антисистемного протесту має бути встановлення тимчасових, середньотермінових цілей, які мають рухати його в правильному напрямку. Однією з найкорисніших в політичному та в психологічному планах є порада щодо спроби руху до вибіркового, але все ж ширшого виключення зі сфери товарів різних галузей людського життя. Американський науковець писав про те, що «сьогодні ми постали перед фронтом неоліберальних спроб перетворити на товар те, що раніше рідко або й ніколи не підлягало продажу – людського тіла, води, лікарень. Ми повинні не тільки протистояти цьому, але й рухатись у протилежному напрямку. Цілі галузі промисловості, особливо ті, які занепадають, повинні припинити бути товаром. Це не значить, що їх має бути «націоналізовано» – що переважно є просто іншою версією отоварювання. Це означає, що нам слід створити структури на ринку, метою яких є підтримка продуктивності та виживання, а не прибуток» [41].

Підсумовуючи все сказане вище, варто коротко резюмувати погляд американського вченого на розвиток антисистемного протесту у ХХ – на початку ХХІ ст. На думку засновника світосистемного аналізу, головним функціональним завданням ліберального консенсусу на початку минулого століття стала мінімізація «антисистемних» загроз для геокультури та світоєкономіки, які тоді походили передусім від експлуатованих народів поза межами серцевини світосистеми (тобто, напівпериферії та периферії).

Опір з боку тамтешніх пригнічених верств розгорнувся насамперед у формі наростання впливу двох видів народних рухів – «соціальних» та «національних». Реакцією на це глобальної геокультури стала поява на світовій авансцені двох ліберальних субідеологій – вільсонізму та ленінізму. Вони, на думку вченого, були поєднані тим, що створювалися з метою приручення всесвітніх трудящих класів та з наміром усунення небезпек для світоєкономіки. Ще однією спільною рисою між ними були заклики до широкого надання загального виборчого права та обрання стратегії національного розвитку суверенними державами.

Протягом першої половини ХХ ст. обом ідеологіям у цілому вдавалося стримувати поширення антисистемних рухів завдяки обмеженому економічному перерозподілу та шляхом надання політичних прав. Однак ще до того, як усі сектори всесвітніх трудящих класів були приручені «подачками невеликої, але суттєвої частини благ», схема інкорпорації встигла досягти своїх меж. Велика частина населення периферійних та напівпериферійних зон, а також меншість населення в центрі світоєкономіки, яку І. Валлерстайн небезпідставно називав то «забутими людьми», то «внутрішнім третім світом», усе ще залишалася виключеною з функціонування системи.

Скориставшись системною кризою ліберальної геокультури, яка розгорталася на тлі кон'юнктурної економічної стагнації, з лівого та правого боків було піднято протест проти нехтування потреб та інтересів широких верств населення, а також проти зловживання політичними елітами своєю владою. До традиційної антисистемної проблематики, на кшталт захисту соціально-економічних інтересів трудящих, додалися нові суспільні запити феміністок, природоохоронців; вимоги культурного націоналізму для «меншостей» тощо.

Головним наслідком другої глобальної революції стало те, що вона змогла пробити отвір у тій єдності думок, з якою сприймалися вільсоніансько-леніністські концепції раніше. Тому ключове її значення, за словами І. Валлерстайна, полягало не стільки в політичних змінах, які вона викликала, скільки в першу чергу в ідейному наповненні цих та грядущих змін. Іншими словами, згідно з метафорою вченого, «ці рухи спалахнули і перегоріли так яскраво і димно, ніби це був порох, не залишивши по собі й сліду. Але коли вони відгоріли, виявилось, що підвалини патріархального авторитарного суспільства вигоріли й обвуглилися зсередини» [82]. Саме ті події, за переконанням відомого американського вченого, посіяли ідеологічні сумніви, які раз і назавжди підірвали віру в дієвість ліберального консенсусу та поставили світ перед можливістю грандіозних структурних змін.

За такого розуміння сутності антикапіталістичного протесту його підсумки доцільно підбивати не одразу після апогею антисистемних виступів, а згодом – після 1989 / 1991 рр. У таких опініях західний соціолог аж ніяк не є самотнім. Відомий французький культуролог Ж. Бодрійяр, подібно І. Валлерстайну, який говорив про 1968 рік як про прелюдію 1989 року, оцінював взаємозв'язок двох цих дат точно таким же чином, хіба що замінюючи при цьому слово «прелюдія» словом «репетиція» [82].

4.3. Рухи за жіночі права та дотримання гендерної рівності

Третім рухом, який тривалий час перебував у затінку національного та робітничого рухів, але відіграв свою особливу роль у політичній історії антикапіталістичної боротьби XIX – XX ст., був жіночий рух за досягнення рівності прав між жінками та чоловіками.

На відміну від більшості гендерних дослідників, І. Валлерстайн не проявляв глибокого інтересу до особливостей станів свідомості різних статевих і вікових спільнот, а також не переймався визначенням набору ознак, за якими суспільство схильне трансформувати біологічне в соціальне [114, с. 61]. У своїх дослідженнях американський соціолог розглядав жінок і сексуальні меншини виключно в якості статусних груп, які з певного моменту почали реалізовувати закладений у них антисистемний потенціал. У зв'язку з цим, учений ігнорував у своїх роботах усі протофеміністичні рухи, що виникали в Стародавньому світі та Середньовіччі й пов'язував зародження організованого жіночого руху з добою Великої Французької революції 1789 – 1795 рр. Тоді соціально активні жінки разом з іншими «небезпечними класами» активно виборювали право долучатися до політичного життя та відігравати в ньому важливу роль.

Ще до початку революції в 1789 р. у Франції почав виходити перший журнал, присвячений боротьбі жінок за рівність, у країні виникли жіночі революційні клуби, представниці яких брали участь у політичній боротьбі. Однак перші успіхи жіночого руху не знайшли відображення в основному

законі країни, оскільки виборче право жінок не було закріплене в першій французькій конституції 1791 р. Зважаючи на цей факт, у тому ж році Національним зборам була представлена «Декларація прав жінки і громадянки», підготовлена Олімпією де Гуж за зразком «Декларації прав людини і громадянина» 1789 р. У документі містилася вимога визнання повного соціального й політичного рівноправ'я жінок, яка була підтримана багатьма помітними діячами того часу, зокрема подружжям інтелектуалів Софією та Ніколою де Кондорсе [251].

1793 р. датується спроба створення першої суто жіночої політичної організації «Товариство жінок – революційних республіканок», яка в перспективі мала набути масового характеру [113]. Проте цього ж року діяльність товариства була заборонена Конвентом, а незабаром на гільйотину була відправлена й авторка «Декларації прав жінки і громадянки» Олімпія де Гуж. У 1795 р. жінкам Франції заборонили з'являтися в громадських місцях і на політичних мітингах, а в 1804 р. імператор Наполеон видав указ, який оголошував, що жінка не має жодних громадянських прав і перебуває під опікою в чоловіка [108].

В Англії вперше вимогу надати рівний доступ до освіти у своєю есеї «На захист прав жінок» (1792 р.) висунула відома письменниця Мері Уолстонкрафт. Вона стверджувала, що жінки повинні отримувати освіту, яка відповідає їхньому становищу в суспільстві. Також британська феміністка XVIII ст. зазначала, що жінки мають не менш важливе значення для нації, ніж чоловіки, оскільки вони виховують дітей, а також можуть бути не просто «прикрасами» своїх чоловіків, але й їхніми «товаришами» [145]. Однак як і у Франції, перші спроби англійських жінок вступити в боротьбу з чоловіками за свої права навряд чи можна назвати вдалими. Негативний досвід боротьби європейських жінок за свої права зумовив відродження феміністичного руху вже через півстоліття в іншій точці земної кулі, а саме в Сполучених Штатах.

Нове відродження жіночого руху відбулося в контексті розгортання так званої першої загальносвітової революції 1848 р. Цього року світ побачив

«Маніфест комуністичної партії» К. Маркса та Ф. Енгельса, у Франції спостерігалася перша спроба в сучасній історії проведення справжньої соціальної революції, а теренами Європи прокотилася низка національних повстань, які зрештою було названо «весною народів» [15, с. 218-219]. У цей самий час у США було розпочато процес інституціоналізації жіночого руху. Початком організованого руху, за думкою І. Валлерстайна та більшості істориків фемінізму, вважається з'їзд у містечку Сенека-Фоллз (штат Нью-Йорк), скликаний з метою розробки заходів для захисту прав жінок [42]. 19 – 20 липня 1848 р. на цьому з'їзді була прийнята так звана «Декларація переконань» («Declaration of Sentiments»), яка, перегукуючись із «Декларацією незалежності», починалася так: «Ми вважаємо самоочевидним такі істини: усі чоловіки й жінки народжені рівними – Господь наділив їх певними невід'ємними правами: до таких належать життя, свобода та прагнення до щастя; для захисту цих прав засновуються уряди, влада яких ґрунтується на підтримці народу» [195, с. 57]. Ключовими авторами цього документу були Елізабет Кейді Стентон та Лукреція Мотт. Його підписантами стало не лише 68 жінок, але й 32 чоловіків [195, с. 56]. Декларація порушувала такі важливі питання, як рівноправність жінок та чоловіків у правах власності, у шлюбі, у вільному виборі професій, в отриманні повноцінної освіти тощо. Серед перерахованих скарг була також та, що жінки були позбавлені «першого права громадянина – виборчого права», яке натомість було дане «неосвіченим і деградованим чоловікам – як уродженцям, так і іноземцям». Таке нетолерантне формулювання, на думку І. Валлерстайна, ще тоді віщувало майбутні конфлікти між феміністками та патріархатом на одному ідеологічному фронті та проти «чоловічих» антисистемних рухів на фронті іншому [42].

Американський учений, згадуючи фемінізм у своїх численних статтях, не розглядав його як самостійний об'єкт дослідження та не вдавався до його періодизації. Для більшості ж світових дослідників даної проблеми та активістів жіночого руху прийнятною є ідея про існування трьох хвиль фемінізму. Згідно з нею, за першої хвилі, що тривала з середини XIX ст. і до

першої половини ХХ ст., жінки боролися за досягнення правової рівності для обох статей [121]. У 1920 р. з прийняттям ХІХ поправки до американської конституції жінкам було надано право голосу. Після цього феміністський рух дрімав протягом більш ніж сорока років [100]. Згодом, під час другої хвилі, що тривала з початку 1960-их до кінця 1980-их рр. минулого віку, акцент боротьби змістився на досягнення фактичної рівності між жінками та чоловіками. Окрім пропаганди боротьби за рівні політичні, економічні та соціальні (боротьба з насильством, домагання права на розлучення чи аборти) права з чоловіками, яка мала місце під час другої хвилі фемінізму, саме в цей час даний рух набув масового характеру [148]. Учені та активісти виділяють третю хвилю фемінізму, яка з'являється на початку 90-их рр. ХХ ст.

І. Валлерстайн концентрував свою увагу лише на розгортанні соціально-політичної теорії та практики фемінізму в Сполучених Штатах Америки, оминаючи його європейську традицію. На думку американського соціолога, зростання самосвідомості жінок було одним із побічних результатів руху за скасування рабства та руху тверезості задля юридичної заборони спиртних напоїв. Жінки, які приєдналися до цих організацій, незабаром виявили, що для ефективнішої своєї роботи вони потребують політичної влади. Такої ж політичної влади вимагали для себе й представники руху за громадянські права для темношкірих, які прихильно поставилися до маніфесту жіноцтва та їхньої підтримки своєї боротьби [88]. До речі, на епохальному з'їзді в Сенека-Фоллз був присутнім видний аболіціоніст, оратор та письменник того періоду Фредерік Дуглас. Ф. Дуглас був першим, хто запропонував афро-американській громаді, тоді ще такій, що переважно складалася з рабів, підтримати справу захисту прав жінок. І саме він пізніше, у 1872 р., став першим темношкірим кандидатом на посаду віце-президента від «партії рівних прав» [268, р. 118-119]. На чолі цієї партії тоді була Вікторія Вудхалл – беззаперечний лідер суфражисток, яка балотувалася на посаду президента. І. Валлерстайн відмічав, що це було вперше, коли жінка чи афроамериканець балотувалися на такі високі державні посади [42].

Однак такий взаємовигідний союз двох «обділених» соціальних груп почав активно руйнуватися після Громадянської війни, коли Конгрес США у 1868 р. прийняв XIV поправку до Конституції. Вона надавала громадянство будь-якій особі, яка народилася або натуралізувалася на території США, і забороняла позбавляти її прав будь-яким чином, окрім як за вироком суду. Представниці жіночого руху були занепокоєні тим, що насправді вони залишилися не включеними туди. Відомий юрист та аболіціоніст Уенделл Філіпс, один із лідерів руху за скасування смертної кари в США, сказав їм у травні 1865 р., що жінки в даний момент не мають тиснути на законодавчі органи щодо виборчого права, оскільки даний момент «є часом негрів». За словами І. Валлерстайна, багато жінок-суфражисток у свою чергу також «не залишилося в боргу» [42]. Так, у відповідь на таку промову громадського діяча дві засновниці Національної асоціації за виборчі права жінок (англ. Nation Woman Suffrage Association) Елізабет Кеді Стентон і Сьюзен Браунелл Ентоні підтримали президентську кампанію Джорджа Френсіса Трейна, відомого расиста, який, проте, виступав за жіноче виборче право. Результатом такого політичного маневру був глибокий розкол у феміністському русі [42].

З тих пір у таборі антисистемних рухів, зауважував І. Валлерстайн, запанував розбрат. Кожен із трьох китів антикапіталістичного протесту – робітничий рух, етнічний або расовий рух та фемінізм – ніяк не міг знайти спільну мову один з одним через наявні взаємні образи. Кожен рух наполягав на першочерговості саме своїх проблем, ігноруючи при цьому проблеми інших [14, с. 167]. Найвиразніше ця проблема простежується на прикладі складних взаємин між соціалістичними організаціями та жіночими рухами. За переконанням дослідника, у профспілок складалося враження про жіночі рухи як про такі, що становлять загрозу інтересам робітничого класу (адже наймаючи на роботу жінок, працедавці отримували дешеву робочу силу). Більшість міських робітників у XIX ст. – першій половині XX ст. воліли бачити соціальну модель, яка наказувала б заміжнім жінкам бути домогосподарками й триматися подалі від ринку праці. Як тільки жінки заявляли про свою

готовність вийти на ринок праці, профспілки починали домагатися так званої «сімейної зарплати», якої вистачило б, щоб прогодувати самого робітника, його дружину та неповнолітніх дітей [23, с. 48].

У середовищі соціалістичних партій також висловлювали сумніви щодо необхідності існування жіночих організацій. Вони визнавали тільки ті жіночі групи, що входили до складу соціалістичних партій, які суто в освітніх цілях об'єднували дружин і дочок членів партії. Суто жіночі організації соціалісти вважали буржуазними за своєю суттю, тому що на чолі таких організацій зазвичай стояли жінки з прошарку буржуазії. Відповідно до свого походження, їхні цілі здавалися щонайменше другорозрядним для робочого люду. Що стосувалося питання надання жінкам виборчого права, то за словами І. Валлерстайна, у теорії соціалістичні партії підтримували цю ідею, хоча на практиці ставилися до неї вкрай скептично. Вони були певні того, що робітники-жінки (на відміну від робітників-чоловіків) навряд чи будуть підтримувати соціалістів на виборах, передусім через сильний вплив релігійних організацій, які зазвичай ставилися до соціалістичних партій у край вороже [14, с. 168].

Жіночі організації відповідали соціалістам дзеркальними заходами. Вони помічали, твердив засновник методу світосистемного аналізу, що робітники й соціальні рухи хочуть зберегти патріархальні підходи та принципи, проти яких жінки так активно боролися. Тому представниці середнього класу почали об'єднуватися в суфражистські гуртки та доводити, що вони були більш освіченими в порівнянні з чоловіками з робітничого класу. Використовуючи логіку лібералізму, вони розраховували отримати цивільні права першими. Проте в більшості країн все сталося інакше. Законні права, що дозволяли успадковувати майно, розпоряджатися грошима, підписувати договори й узагалі бути незалежною особистістю в очах закону, – усе це мало сенс в основному для тих сімей, у яких була власність. А жіночі кампанії проти таких соціальних проблем, як пияцтво або жорстоке поводження з жінками й дітьми,

або за право контролю над власним тілом, набагато частіше були направлені проти чоловіків із робітничого, аніж із середнього класу [14, с. 168].

Так само як жіночий рух ставав більш консервативним з усіх соціальних / трудових питань у другій половині ХІХ ст., так само він перетворювався на більш реакційний з усіх етнічних/расових питань. У ході поглиблення суперечок між колишніми соратниками багато феміністок відмовилися від колись очевидного для них аргументу про природні права. Як переконував І. Валлерстайн, вони почали сперечатися про те, що жінкам має бути наданий голос для того, «щоб нейтралізувати іноземний вплив». У 1903 р. основні жіночі рухи вийшли з вимогою запровадження «освітнього цензу», необхідного для голосування. Проти цього виступила інша частина жіноцтва, на чолі якої була відома новелістка та науковий літератор Шарлотта Перкінс Гілман. У розпал напруженої полеміки деякі з суфражисток навіть вдавалися до неприхованого расизму. Наприклад, було випущено плакат із зображенням на ньому неотесаного вигляду негром-портє, який сидить поруч із вишуканою білою леді. Написом, який доповнював картинку, були слова: «Чому він може голосувати, а я ні?» [42].

Щоправда, зазвичай жіночі організації відносилися до етнічних/національно-визвольних рухів та до робітничих організацій однаково – однаково індіферентно. Жінки не були впевнені в тому, що нова національна держава надасть їм більше прав, ніж попередня, окрім того, вони не отримували жодної вигоди в тому випадку, якби національні меншини отримували громадянські права або добилися національної незалежності [14, с. 168].

На думку американського соціального критика, капіталізм як світоэкономика породжує не лише економічну експлуатацію, але й такі види дискримінації, як расизм та сексизм. Більше того, за переконанням дослідника, усі три форми утисків є взаємопов'язаними. Міжнародний розподіл праці та етнізація робочої сили (набуття етнічної самосвідомості представниками робітничого класу), блокують можливості боротися за свої права та роблять можливим надзвичайно низький рівень оплати праці для цілих сегментів

робітництва. І. Валлерстайн писав: «Реально на такі низькі зарплати погоджуються лише тому, що наймані робітники проживають в умовах домашніх господарств (household structures), де гроші, отримані по заробітній платі становлять лише меншу частину сукупного прибутку усього господарства. Для підтримки таких домашніх господарств необхідне значне вкладення праці та ведення примітивної присадибної діяльності та дрібної торгівлі не лише з боку дорослих чоловіків, але, більшою мірою, з боку дорослих жінок, дітей та навіть старих людей. У такого роду системі, здійснення подібних неоплачуваних робіт «компенсує» низький рівень грошових прибутків по зарплаті, а значить, на ділі являє собою непряме фінансування тих, хто наймає робітників, що живуть в таких домашніх господарствах» [2, с. 47].

Ментальність сексизму, за словами західного дослідника, дозволяє нам не думати не лише про моральне, але й про економічне становище жінки. Із цією метою було винайдено поняття «домогосподарка» – поняття, яке мало на меті привити думку, що жінка не «працює», а просто «веде господарство» або «стежить за порядком у домі» [2, с. 47]. За такою схемою девальвації значення роботи, що виконується в дрібнотоварних домогосподарствах з метою банального виживання, до капіталістичної світоekonomіки було інкорпоровано жінок, підлітків та літніх людей багатьох регіонів світу. Тобто, такий спосіб, що стверджує, що робота цих груп людей щодо створення доданої вартості насправді роботою не є, призводить не лише до сексизму, але й до ейджизму (дискримінації за віковою ознакою), оскільки «подібно до того, як ми схиляємося до думки, що робота жінки на кухні не створює доданої вартості, ми так само вважаємо, що вона не створюється численними домашніми трудовими внесками неповнолітніх та пенсіонерів» [2, с. 48].

Праця жінок, дітей та літніх людей є вимушеною в тих країнах, що належать до напівпериферійного чи периферійного виробничих ареалів. Тому сексизм – це не лише закріплення за жінками іншої, ніж за чоловіками, оплати праці, але й невід’ємна частина міжнародного розподілу праці. Так само й

расизм, який допомагає зберегти усталену систему розподілу праці шляхом нав'язування ідеологічного фону несприйняття робітниками інших «низькостатусних груп», не є простою ксенофобією [7, с. 120]. За його допомогою фінансова верхівка капіталістичної світоekonomіки не лише страждала інтереси одних робітників з інтересами інших, але й могла забезпечити свої шляхи накопичення капіталу, виправдати нерівність та зменшити загрози антисистемних виступів. Обидва поняття – расизм і сексизм – ставлять за мету утримати якомога більшу кількість людей всередині системи праці, а не вигнати їх звідти [2, с. 48].

Така позиція вченого виглядає дещо структуралістською, проте цілком витриманою в марксистському дусі. Разом із марксистським сприйняттям проблеми І. Валлерстайн успадкував один із головних мінусів такого погляду. За словами дослідниці в царині соціалістичного фемінізму В. Брайсон, «марксизм виключає можливість позаекономічного гніту» чоловіками жінок, не розглядає конфлікт між статями без залучення економічної складової та ігнорує можливість існування патріархату в безкласовому суспільстві [72, с. 91]. Звісно, І. Валлерстайн не зациклювався лише на економічній стороні питання взаємозв'язку статей, утім, своє пояснення «сексизму» він вибудовував якраз у площині позаекономічних методів структурування робочої сили.

Масове влиття одружених жінок (себто, переважно матерів) у ринок праці й разюче поширення вищої освіти протягом першої половини ХХ ст. створили тло для вражаючого відродження феміністських рухів. Таке відродження ідей фемінізму, або так звана його друга хвиля, мала місце в розвинених країнах Заходу, починаючи від шістдесятих років минулого століття. До цього часу жінки встигли досягти своєї великої мети в багатьох куточках капіталістичної світосистеми та добитися рівних громадянських прав, зокрема права голосу. Відомий британський історик-марксист Е. Гобсбаум писав, що «там, де вибори провадилися взагалі, жінки по всьому світу отримали до шістдесятих років виборче право, за винятком декотрих ісламських держав і, що досить дивно, Швейцарії» [93, с. 284]. І все ж ці зміни не справили ніякого безпосередньо

помітного впливу на становище жінок, навіть у тих відносно небагатьох країнах, де право голосу жінками призводило до реальних політичних наслідків. Окрім того, навряд чи зміни можна сприймати як такі, що були здійснені під тиском феміністок. Зважаючи на це, зберігалася необхідність продовжувати боротьбу за фактичну, а не юридичну рівноправність жінок та чоловіків [169, с. 154].

Вибух чергової хвилі вимог жіноцтва припав на шістдесяті роки минулого століття – момент, який за думкою І. Валлерстайна, був ознаменований розгортанням так званої «всесвітньої революції 1968 року». Комплекс протестів 1966 – 1970 рр. підіймав питання, пов'язані з відношенням до проблеми раси та гендеру. На думку І. Валлерстайна, цей буремний період поєднав активність поборників жіночого руху та зусилля захисників нетрадиційного сексуального вибору, висунувши на передній план усі проблеми цих двох рухів, які повільно накопичувалися протягом останніх п'ятдесяти років [14, с. 190-192]. Політика щодо ставлення до статей, проблеми віддання переваги різним сексуальним смакам або навіть соціалізації транссексуальної ідентичності – це далеко не повний перелік питань, які завдяки революції 1968 р. були голосно озвучені владі та суспільству. На відміну від традиційних антисистемних рухів, що ставили на перше місце розв'язання складних державних та економічних задач, риторика протестувальників 1968 р. зробила головний акцент на проблемах дискримінації меншин (жінок, етнічних, расових, релігійних меншин, «корінних» народів, осіб негетеросексуальної орієнтації тощо). Таке ігнорування звичних проблем світосистеми, за переконанням І. Валлерстайна, стало несподіванкою для табору правих у всьому світі. За його словами, правим завжди було набагато легше вирішувати питання геополітичного та економічного характеру, аніж соціокультурні проблеми. Причиною того, що праві опинилися в закутку, була позиція лібералів-центристів, які вкрай вороже ставилися до будь-яких підривних дій по відношенню до основ політичних та економічних структур капіталістичної економіки. Тим не менш, така позиція не розповсюджувалася на соціокультурні зрушення, які пропагували

революціонери 1968 р.: більша частина правих (окрім ультраправих) не мала нічого проти них [14, с. 190-192].

Урешті-решт реакція на загальносвітову революцію з правого флангу розділилася на два стратегічних блоки: з одного боку істеблішмент спробував відновити порядок та розв'язати проблеми, безпосередньо пов'язані зі зниженням прибутку; з іншого боку, зародилася культурна контрреволюція – рух, що опирався на обмежене коло прихильників, який однак не нехтував використанням жорстокості щодо своїх опонентів [14, с. 190-192].

Ще одним наслідком другої загальносвітової революції, за твердженням ученого, був запуск процесу легітимізації широкого кола «забутих людей» (жінок; усіх вищезгаданих «меншин»; корінних народів; людей, що займаються подоланням екологічних проблем та підтримкою миру в усьому світі). Після цих протестів широкими групами дискримінованого населення було остаточно відкинуто вимогу з боку традиційних рухів контролювати свої політичні заходи і як наслідок – «забуті люди» стали набагато успішніше захищати власні права [45].

Згодом усе це зумовило всеохоплюючі наслідки для законотворчості, світових і локальних релігій, повсякденного життя людей та інтелектуального середовища, але головне завоювання короткого часового відтинку середини ХХ ст. полягало в тому, що революціонери 1968 р. намагалися надати свободу перш за все меншинам. І. Валлерстайн писав, що свобода меншин (свобода меншості) – «це право окремих осіб чи груп діяти так, як їм заманеться в тих галузях, на які не розповсюджується право більшості нав'язувати всім одні й ті ж правила» [45].

Для американського дослідника світоглядний зсув, який викликала друга загальносвітова революція та пов'язані з нею події, навіть важливіший за соціальні наслідки, до яких вона призвела. Саме у фарватері цього світоглядного перевороту, за переконанням І. Валлерстайна, продовжують розгортатися рухи за дотримання прав та свобод меншин і досі.

Отже, у своїх розрізнених роботах І. Валлерстайн висловлював власну думку щодо еволюції та ролі в антисистемному протесті фемінізму й руху за дотримання гендерної рівності. На його думку, про появу організованого жіночого руху можна говорити лише з часів Великої Французької революції. Великий вплив на розгортання фемінізму справили перша 1848 р. та друга 1968 р. всесвітні революції.

Проте навіть друга загальносвітова революція, яка поставила за мету досягнення фактичної рівноправності між чоловіками та жінками, а також надання основних прав меншинам, не змогла повністю викоренити явища дискримінації з усіх сфер життєдіяльності суспільства в різних зонах капіталістичної світосистеми. І. Валлерстайн визнавав прогресивну роль та великий внесок фемінізму й руху за дотримання гендерної справедливості в антисистемному опорі негалітарній капіталістичній світоekonomіці та попиранню людських прав та свобод.

Таким чином, засновник світосистемного підходу І. Валлерстайн є автором твердження про те, що в капіталістичній світосистемі з другої половини XVIII ст. існували суспільні групи та організації, представники яких добивалися перебудови соціально-економічного устрою світу та своїми діями загрожували самому існуванню світоekonomіки. Комплекс ідеологічно розрізнених рухів було узагальнено вченим за допомогою спеціального дискурсу антисистемного протесту. Антисистемні виступи виникли та інституціоналізувалися спершу в серцевинній зоні, а потім і в інших ареалах світосистеми. Ключовим формами протесту з кінця XVIII ст. до початку XXI ст., за думкою вченого, були національно-визвольні, соціалістичні та жіночі рухи.

Згідно з концепцією американського дослідника в 1848 р. відбулася перша загальносвітова революція, головним наслідком якої було встановлення єдиної ліберальної геокультури. Мислитель твердив, що її було негативно сприйнято всіма антисистемними рухами. Усі вони об'єднувалися спільним бажанням інкорпорувати своїх представників у суспільство на рівних умовах, а також

концентрацією уваги виключно на своїх проблемах. Останній фактор, з погляду І. Валлерстайна, послужив причиною того, що протестні рухи зрештою не змогли об'єднати свої зусилля для повалення капіталізму та виступали проти ідеологічної надбудови лібералізму нарізно. Дивлячись ретроспективно на ситуацію, яка склалась у другій половині XIX – першій половині XX ст., американський дослідник відмічав, що стратегія антисистемних рухів «була, ймовірно, єдиною реально доступною для них, а їхні невдачі та провали, можливо, були зумовлені структурними обмеженнями», у яких вони перебували [3, с. 248].

На кінець XIX ст. – початок XX ст. акцент антисистемної боротьби змістився з ядра світосистеми на її периферійну та напівпериферійну зони. Реагуючи на нові виклики, ліберальна геокультура поставила собі за мету нейтралізувати вплив національних, соціалістичних та суфражистських організацій по всьому світу та інкорпорувати людей, що складали соціальну опору цих рухів до капіталістичної світоєкономії. З метою відвернення уваги від антисистемного протесту геокультура вдавалася до різних заходів: надання виборчого права, насадження націоналізму, покращення умов праці та продукування псевдополітичних сил. Коли ж ефект комплексу цих заходів було вичерпано, на світовій арені постали дві універсалістські теорії, які мали на меті вживити трудящих периферійних регіонів капіталістичної світоєкономії в її механізми з накопичення та нееквівалентного обміну. За переконанням І. Валлерстайна, такими ідеологіями були ленінізм, який після 1917 р. поволі втратив свій революційний заряд, а також вільсонізм. За рахунок поступового наділення широких верств населення загальним виборчим правом та незначного перерозподілу благ, завдяки формуванню розгалуженої системи суверенних держав та насадженню прогресизму, двоєдина «стратегія Вільсона – Леніна» виконувала свої функції протягом 1917 – 1968 рр.

1968 р. у світі спалахнула друга всесвітня революція, яка, на думку вченого, перекроїла ідеологічні стратегії капіталістичної світоєкономії. Найважливішими мотивами до боротьби протестувальників з лівого та правого

боків стали нехтування потреб й інтересів широких верств населення та зловживання політичними елітами своєю владою. Проблеми, які зачіпала друга всесвітня революція, були різними: соціально-економічні проблеми, захист інтересів прав «меншостей», фемінізм, екологія тощо.

Значення всесвітньої революції 1968 р., за словами І. Валлерстайна, полягало не лише в тих політичних змінах, які вона викликала, але в першу чергу в ідейному наповненні цих змін. Друга глобальна революція зуміла підірвати стовпи вільсоніансько-ленінської концепції та посіяти ідеологічні сумніви щодо правильності ліберального вибору. Одним із кульмінаційних наслідків дискредитації лібералізму, за І. Валлерстайном, було падіння соціалізму та розпад СРСР – геополітичної потуги, яка не скористалася нагодою змінити світосистему. За логікою дослідника, після цих епохальних подій світосистема вийшла на рубіж грандіозних змін. У результаті непередбачуваних біфуркацій вона може або перетворитися на систему світового соціалізму, або розпастися на цілу низку дрібних систем, які продовжили б своє існування у нових іпостасях [8, с. 67].

ВИСНОВКИ

Основні результати дисертаційного дослідження викладені у висновках, які зводяться до наступних положень.

У ході дослідження було узагальнено роботи І. Валлерстайна, а також розглянуто напрацювання інших дослідників. Це дозволило з'ясувати сутність різних підходів до його концепції, а також підсумувати напрямки критики щодо висвітлення вченим окремих аспектів соціально-політичного розвитку суспільства. Історіографічний доробок дослідників світосистемного аналізу І. Валлерстайна був узагальнений за допомогою проблемно-хронологічного підходу.

У своїй науковій діяльності І. Валлерстайн пройшов декілька творчих етапів. Займаючись на першому етапі (1947 – 1971 рр.) проблемами африканістики та антиколоніальних рухів, на другому етапі (1971 – 1976 рр.) вчений перейшов до розробки концептуальної схеми розвитку світової історії, яку удосконалював згодом (третій етап – від 1976 р.).

Грунтовна спроба дослідника пояснити механізми функціонування капіталізму як суспільного ладу та економічної системи отримала назву методу світосистемного аналізу. На її становлення вплинули ряд особистісних факторів та творче переосмислення існуючих теоретико-методологічних парадигм. Найголовнішими серед них були: марксизм та неомарксизм, ідеї Ф. Броделя та школи Анналів, критика теорій модернізації. Значну роль у створенні концепції вченого відіграв ряд суб'єктивних факторів: соціально-політичні події в США у другій половині ХХ ст.; практичний досвід, набутий впродовж власної роботи над проблемами пост-колоніальної Африки; різнопланові протести 1960-х рр.

Ключовим нововведенням парадигми І. Валлерстайна був погляд на поступ світової історії та економіки як на процес еволюції не окремих держав, а регіональних та трансрегіональних історичних систем. Провідним критерієм їхньої типологізації був спосіб економічної інтеграції. Міні-системам, які існували з часів первісного суспільства, була притаманна реципрокація або

взаємообмін товарами та послугами. Світоімперії (Стародавній Єгипет, Китай, Римська імперія) базувалися на перерозподілі товарів (редистрибуції). У світоekonomіці панували механізми ринкового обміну.

За словами вченого, капіталістична світоekonomіка – хронологічно остання з історичних систем, зародилася в Європі внаслідок збігу історичних обставин в часи «довгого XVI ст.» (1450 – 1650 рр.). Капіталізм був стійкою світоekonomікою, яка заради того, аби не бути поглинутою децентралізованою феодалною світоімперією середньовічної Європи, пройшла через поєднання двох відокремлених економічних регіонів – християнського Середземномор'я та фландрійсько-ганзейської торговельної мережі Північно-Західної Європи.

I. Валлерстайн твердив, що нова світоekonomіка одразу розвивалася як цілісна система економічних зв'язків, окремими елементами якої були національні економіки. Для її розвитку було необхідно поглинення нових та чітка взаємодія існуючих виробничо-споживчих ареалів: центру, напівпериферії, периферії та зовнішньої арени. Спосіб районування географічних зон світу базувався на принципі участі у процесах виробництва/розподілу товару, присвоєнні доданої вартості та зумовлював транснаціональний поділ праці. Всі країни, що потрапляли до капіталістичної світоekonomіки, підпорядковувалися одному ритму «довгих хвиль» економічної кон'юнктури (цикли Кондратьєва). Циклічність була одним із феноменів, що впливали на політико-економічний розвиток людського соціуму. Іншими були: територіальне розширення світоekonomіки та приручення трудящих класів спочатку серцевинної зони, а потім напівпериферії та периферії, боротьба держав за гегемонію всередині світосистеми тощо.

Вчений вважав диференційовану державну мережу одним із інструментів, що використовувалися для безперешкодного накопичення капіталу, обмеження свободи ринку та просування інтересів зацікавлених груп. Реалізація останнього була можливою за умови налагодження взаємовигідного зв'язку між підприємцями та політичними елітами.

На думку І. Валлерстайна, головними способами соціально-політичного конструювання капіталістичного суспільства є соціальний клас та етнонація. Клас формувалася на підставі усвідомлення його представниками спільних інтересів з метою ведення соціального торгу та захоплення політичної влади. У глобальному вимірі існувало три соціальних класи: номінальні виробники доданої вартості («пролетарі»), її присвоювачі («буржуазія») та проміжний клас, що експлуатував та був експлуатованим водночас. Опозиційною формою організації мас є етнонація. Формування нації було можливим за умов існування держав, що насаджували індивідам колективне уявлення про культурну чи етнічну спорідненість. Вчений переконував, що завдяки впровадженню національної свідомості сучасній світоekonomіці вдалося структурувати міждержавну систему за принципом взаємного визнання суверенітету кожної з національних держав.

Поняття «геокультура» було введено І. Валлерстайном в науковий обіг задля позначення панівної політичної ідеології капіталістичного світу. За право бути нею змагалися ідеології лібералізму, консерватизму та соціалізму. Внаслідок подій першої загальносвітової революції 1848 р. геокультурою став лібералізм. Ця ідеологія не сприймала войовничості соціалізму та реакційності консерватизму та мала на меті насадження вигідного капіталістичній еліті типу мислення, що полягав у збереженні цілісності світосистеми та уникненні докорінних соціальних змін.

Багато національних, соціалістичних та жіночих (згодом гендерних) груп залишалися незадоволеними геокультурою, транснаціональним розподілом праці та накопиченням капіталу буржуазією. У ХІХ ст. вони оформилися в антисистемні рухи та намагалися різними методами подолати соціально-політичну несправедливість та капіталістичну дискримінацію (расизм, сексизм), але через розрізненість дій не добилися успіху. Попри протести ХІХ ст. капіталістична світосистема збереглася. За словами вченого, ключову роль у цьому відіграли субідеології ліберальної соціально-політичної «надбудови» – ленінізм та вільсоніанство. На початку ХХ ст. вони допомогли інкорпорувати

до світоekonomіки широкі верстви працюючого населення різних географічних зон світу та перетворити дві інші політичні стратегії (консерватизм та соціалізм) на свої сателіти. Навіть тривалі євроазійські війни 1914 – 1945 рр. не змогли зруйнувати так званого «ліберального консенсусу».

Домінування лібералізму над іншими ідеологіями тривало до другої половини 60-х рр. ХХ ст. – моменту, коли хвиля масових протестних рухів другої світової революції 1968 р. збіглася у часі з фазою спаду довготривалого економічного циклу. Внаслідок такої комбінації почався процес стрімкого падіння впливу лібералізму на людство. Він засвідчив, що сучасна історична система наблизилася до точки колосальної біфуркації, можливим результатом якої буде поява нового етапу соціально-економічного розвитку людства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

І. ДЖЕРЕЛА

1. Арриги Д. 1989-й как продолжение 1968-го [Электронный ресурс] / Д. Арриги, И. Валлерстайн, Т. Хопкинс // Полит.ру. – Режим доступа : <http://polit.ru/article/2008/09/16/wallerstein/>
2. Балибар Э. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности / Э. Балибар, И. Валлерстайн. – М. : Издательство «Логос», 2004. – 248 с.
3. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валлерстайн. – СПб. : Университетская книга, 2001. – 416 с.
4. Валлерстайн И. «Анналы» в контексте мировой истории / И. Валлерстайн // Споры о главном. Дискуссия о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы «Анналов». – М. : Наука, 1995. – 207 с.
5. Валлерстайн И. Время и длительность: в поисках неисключённого среднего / И. Валлерстайн // Вестник Харьковского государственного университета. – Харьков, 1998. – № 4. – С. 186-197.
6. Валлерстайн И. Исторические системы как сложные системы / И. Валлерстайн // Вестник Харьковского государственного университета. – № 4. – Харьков, 1998. – С. 198-203.
7. Валлерстайн И. Исторический капитализм. Капиталистическая цивилизация / И. Валлерстайн. – М. : Товарищество научных зданий КМК, 2008. – 176 с.
8. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / И. Валлерстайн. – М. : Логос, 2004. – 368 с.
9. Валлерстайн И. Кривая американского могущества [Электронный ресурс] / И. Валлерстайн // Интеллектуальная Россия. – Режим доступа : http://www.intelros.ru/pdf/prognosis/9-24_valerstain.pdf.

10. Валлерстайн И. Маразматика или политики? [Электронный ресурс] / И. Валлерстайн // Научно-просветительский журнал «Скепсис». – Режим доступа : http://scepsis.ru/library/id_252.html.

11. Валлерстайн И. Мир-система Модерна. Капиталистическое сельское хозяйство и истоки европейского мира-экономики в XVI в. / И. Валлерстайн. – М. : Университет Дмитрия Пожарского, 2015. – Т. I. – 552 с.

12. Валлерстайн И. Мир-система Модерна. Меркантилизм и консолидация европейского мира-экономики, 1600 – 1750. / И. Валлерстайн. – М. : Университет Дмитрия Пожарского, 2016. – Т. II. – 528 с.

13. Валлерстайн И. Миросистемный анализ [Электронный ресурс] / И. Валлерстайн // Архив философии истории. – Режим доступа : <http://www.nsu.ru/filf/rpha/papers/geoecon/waller.htm>.

14. Валлерстайн И. Миросистемный анализ: Введение / И. Валлерстайн. – М. : Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 248 с.

15. Валлерстайн И. После либерализма / И. Валлерстайн. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 256 с.

16. Валлерстайн И. Противоречия арабской весны [Электронный ресурс] / И. Валлерстайн // Час. Инфо. – Режим доступа : <http://4as.info/pub/973>.

17. Валлерстайн И. Результат, обратный желаемому. Интервью Иммануила Валлерстайна [Электронный ресурс] / И. Валлерстайн // Русская община. – Режим доступа : <http://www.russian.kiev.ua/material.php?id=9000774>.

18. Валлерстайн И. Свободная торговля – палка о двух концах [Электронный ресурс] / И.Валлерстайн // Научно-просветительский журнал «Скепсис». – Режим доступа : http://scepsis.net/library/id_265.html.

19. Валлерстайн И. «Система знаний тоже оказалась в кризисе...». Интервью с Иммануилом Валлерстайном [Электронный ресурс] / И. Валлерстайн // Высшая школа экономики. – Режим доступа : <https://www.hse.ru/data/2010/01/09/1230589123/Interview-Wallerstain.pdf>.

20. Валлерстайн И. Социальное изменение вечно? Ничто никогда не изменяется? / И. Валлерстайн // Социологические исследования. – М. : Институт социологии РАН, 1997. – № 1. – С. 8-21.

21. Валлерстайн И. Социология и история – призыв Эмиля Дюркгейма / И. Валлерстайн // Альманах «Время мира». – М., 1998. – № 1. – С. 124-127.

22. Валлерстайн И. Три отдельных случая гегемонии в истории капиталистической мир-экономики [Электронный ресурс] / И. Валлерстайн // Библиотека Гумер. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/vall_tri.php.

23. Валлерстайн И. Утопийское или исторические возможности XXI века / И. Валлерстайн // Журнал «Прогнозис». – М. : Территория будущего, 2006. – № 1 (5). – С. 8-56.

24. Валлерстайн І. Насильство і капіталістична світоekonomіка [Электронный ресурс] / І. Валлерстайн // Незалежний культурологічний часопис «І». – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n39texts/wallerstein3.htm>.

25. Валлерстайн И. Гудбай, Америка! Новое руководство к пониманию и предвидению / И. Валлерстайн, Р. Нудельман // Знание-сила. – М., 1996. – № 12. – С. 8-20.

26. Arrighi G. Antisystemic Movements / G. Arrighi, T.K. Hopkins, I. Wallerstein. – London : Verso, 1989. – 123 p.

27. Hopkins T. K. Capitalism and the Incorporation of New Zones into the World-Economy / T. K. Hopkins, I. Wallerstein // Review. – 1987. – Vol. 10. – № 5-6. – P. 763-779.

28. Hopkins T. The Comparative Study of National Societies / T. Hopkins, I. Wallerstein // Social Science Information. – 1967. – Vol. 6. – № 5. – P. 25-28.

29. Immanuel Wallerstein on World-Systems, the Imminent End of Capitalism and Unifying Social Science [Electronic resource] // Theory Talk №13. – Access mode : <http://www.theory-talks.org/2008/08/theory-talk-13.html>.

30. Wallerstein I. A World-System Perspective on the Social Sciences / I. Wallerstein // The British Journal of Sociology. Special Issue. History and Sociology. – 1976. – Vol. 27. – № 3. – P. 343-352.

31. Wallerstein I. After Developmentalism and Globalization, What? [Electronic resource] / I. Wallerstein // Immanuel Wallerstein's Official Website. – Access mode : <http://www.iwallerstein.com/wp-content/uploads/docs/CORNELL.pdf>.

32. Wallerstein I. Antisystemic Movements, Yesterday and Today [Electronic resource] / I. Wallerstein // Journal of World-Systems Research. – Access mode : http://www.jwsr.org/wp-content/uploads/2014/08/Wallerstein_Vol20_no2.pdf.

33. Wallerstein I. Citizens All? Citizens Some! The Making of the Citizen [Electronic resource] / I. Wallerstein // Binghamton University. – Access mode : http://www2.binghamton.edu/fbc/archive/iwepthomp.htm#N_1_.

34. Wallerstein I. Culture as the ideological battleground of the modern world-system / I. Wallerstein // Theory, Culture and Society. – London, 1990. – Vol. 7. – № 2/3. – P. 31-55.

35. Wallerstein I. Curriculum Vitae [Electronic resource] / I. Wallerstein // Immanuel Wallerstein's Official Website. – Access mode : <http://iwallerstein.com/wp-content/uploads/docs/iwallerstein-cv-eng-09.pdf>.

36. Wallerstein I. Declining States, Declining Rights? Response to Charles Tilly / I. Wallerstein // International Labor and Working Class History. – Spring, 1995. – № 47. – P. 24-27.

37. Wallerstein I. Dependence in an Independent World: The limited possibilities of transformation within the Capitalist World Economy [Electronic resource] / I. Wallerstein // Millersville University – Access mode : <http://www.millersville.edu/~schaffer/courses/s2004/soc319/Wallerstein-asr.pdf>.

38. Wallerstein I. Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World-System / I. Wallerstein. – Cambridge : Maison de Sciences de l'Homme and Cambridge University Press, 1991. – 242 p.

39. Wallerstein I. Le capitalisme historique / I. Wallerstein. – Paris : La Découverte, 1985. – 125 p.

40. Wallerstein I. Modernization: requiescat in pace / I. Wallerstein // The uses of controversy in sociology. – New York, 1976. – P. 283-316.

41. Wallerstein I. New revolts against the system [Electronic resource] / I. Wallerstein // New Left Review. – Access mode : <http://newleftreview.org/II/18/immanuel-wallerstein-new-revolts-against-the-system>.

42. Wallerstein I. Race, Gender, and Class in American Politics: Anything New? [Electronic resource] / I. Wallerstein // Immanuel Wallerstein's Official Website. – Access mode : <http://iwallerstein.com/race-gender-and-class-in-american-politics-anything-new/>.

43. Wallerstein I. Reading Fanon in the 21 century / I. Wallerstein // New Left Review.– May-June 2009. – № 59. P. 117-125.

44. Wallerstein I. Structural crises [Electronic resource] / I. Wallerstein // New Left Review. – Access mode : <http://newleftreview.org/II/62/immanuel-wallerstein-structural-crises>.

45. Wallerstein I. Structural crisis in the World-System. Where do we go from here? [Electronic resource] / I. Wallerstein // MRZine. – Access mode : <http://mrzine.monthlyreview.org/2009/wallerstein121109.html>.

46. Wallerstein I. The Capitalist World-Economy / I. Wallerstein. – Cambridge : Cambridge University Press, 1979. – 305 p.

47. Wallerstein I. The Development of an Intellectual Position [Electronic resource] / I. Wallerstein // Immanuel Wallerstein's Official Website. – Access mode : <http://www.iwallerstein.com/intellectual-itinerary/>.

48. Wallerstein I. The Essential Wallerstein / I. Wallerstein. – New York : The New Press, 2000. – 471 p.

49. Wallerstein I. The inventions of Time-Space Realities: Towards an understanding of our historical systems / I. Wallerstein // Geography. – October, 1988. – Vol. LXXIII. – № 4.– P. 289-297.

50. Wallerstein I. The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century / I. Wallerstein. – New York-London : Academic Press, 1974. – Vol. I. – 410 p.

51. Wallerstein I. The Modern World-System. Centrist Liberalism Triumphant, 1789-1914 / I. Wallerstein. – Berkeley : University of California Press, 2011. – Vol. IV. – 396 p.

52. Wallerstein I. The Modern World-System. Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750 / I. Wallerstein. – New York : Academic Press, 1980. – Vol. II. – 397 p.

53. Wallerstein I. The Modern World System. The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy? 1730-1840's / I. Wallerstein. – San Diego : Academic Press, 1989. – Vol. III. – 372 p.

54. Wallerstein I. The Myrdal legacy: Racism and underdevelopment as dilemmas / I. Wallerstein // Cooperation and Conflict. – Stockholm, 1989. – № 24. – P. 1-18.

55. Wallerstein I. The politics of the world-economy: The states, the movements and the civilizations. Essays / I. Wallerstein. – Cambridge : Cambridge university press ; Paris : Edition de la Maison des sciences de l'homme, 1984. – 191 p.

56. Wallerstein I. The states in the institutional vortex of the capitalist world-economy / I. Wallerstein // International Social Science Journal. – Paris, 1980. – Vol. 32. – № 4. – P. 743-751.

57. Wallerstein I. Training and Academic Career [Electronic resource] / I. Wallerstein // Immanuel Wallerstein's Official Website. – Access mode : <http://iwallerstein.com/about/>.

58. Wallerstein I. Unthinking Social Science: The Limits of Nineteenth-century Paradigms / I. Wallerstein. – Cambridge : MA Polity press, 1991. – 296 p.

59. Wallerstein I. World System Analysis: the Second Phase / I. Wallerstein // Review. – 1990. – Vol. 13. – № 3. – P. 217-238.

60. Wallerstein I. World-System Perspective on the Social Sciences [Electronic resource] / I. Wallerstein // The British Journal of Sociology. – 2010. – Access mode : <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1468-4446.2009.01244.x/epdf>.

61. Wallerstein I. World-Systems Analysis / I. Wallerstein // Social Theory Today / Ed. by A. Giddens and J. Turner. – Cambridge : Polity Press, 1987. – P. 309-324.

II. ЛІТЕРАТУРА

62. Абдусаматов С. Самир Амин и критика мирового капитализма [Электронный ресурс] / С. Абдусаматов // Война и мир. – Режим доступа : <http://www.warandpeace.ru/ru/reports/view/35917/>.

63. Айвазов А. Периодическая система мирового капиталистического развития [Электронный ресурс] / С. Айвазов // Война и мир. – Режим доступа : <http://www.warandpeace.ru/ru/exclusive/view/66601/>.

64. Айзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Ш. Айзенштадт. – М. : АспектПресс, 1999. – 416 с.

65. Актуальные проблемы теории истории. Материалы «круглого стола» // Вопросы истории. – 1994. – № 6. – С. 45-104.

66. Аригги Д. Глобализация и историческая макросоциология [Электронный ресурс] / Д. Аригги // Фонд исторической перспективы. – Режим доступа : <http://www.perspektivy.info/print.php?ID=35979>.

67. Аригги Д. Долгий двадцатый век: деньги, власть и истоки нашего времени / Д. Аригги. – М. : «Территория будущего», 2006. – 472 с.

68. Бентли Д. Эссе по глобальной и сравнительной истории. Образы мировой истории в научных исследованиях двадцатого века [Электронный ресурс] / Д. Бентли // Библиотека Новосибирского государственного университета. – Режим доступа : <http://www.nsu.ru/filf/rpha/papers/goecon/bentley.htm>.

69. Беркова О.В. Социокультурная среда как основа формирования современных обществ / О.В. Беркова // Философия и ценности современной культуры : материалы Международной научной конференции. – Минск, 2013. – 783 с. – С.33-36.

70. Бжезінський З. Велика шахівниця / З. Бжезінський. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. – 236 с.

71. Блауг М. Экономическая теория использования пространства и классическая теория размещения производства [Электронный ресурс] / М. Блауг // Economicus.Ru. – Режим доступа : http://gallery.economicus.ru/cgi-bin/frame_rightn.pl?type=school&links=./school/firm/lectures/firm_12.txt&name=firm&img=lectures.jpg.

72. Брайсон В. Политическая теория феминизма. Введение / В. Брайсон. – М. : «Идея-Пресс», 2001. – 302 с.

73. Бродель Ф. Динамика капитализма / Ф. Бродель. – Смоленск : Полиграмма, 1993. – 128 с.

74. Бродель Ф. История и общественные науки: историческая длительность / Ф. Бродель // Философия и методология истории. Под ред. И.С. Кона. – М. : Прогресс, 1997. – С. 115-142.

75. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв. Игры обмена / Ф. Бродель. – М. : Прогресс, 1988. – Т. 2. – 632 с.

76. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв. Время мира / Ф. Бродель. – М. : Прогресс, 1992. – Т. 3. – 680 с.

77. Валлерстайн [Электронный ресурс] // Журнал соціальної критики «Спільне». – Режим доступа : <http://commons.com.ua/?s=валлерстайн>.

78. Валлерстайн [Электронный ресурс] // Интернет-журнал Liva.com.ua – Режим доступа : <http://liva.com.ua/search.html?search=валлерстайн>.

79. Валлерстайн [Электронный ресурс] // Информационно-дискуссионный интернет-портал LEFT.BY. – Режим доступа : <http://left.by/?s=Валлерстайн>.

80. Васильева Л. Н. Элитологическая онтология [Электронный ресурс] / Л.Н. Васильева // Библиотека Гумер. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/ontologia/index.php.

81. Василькова В.В. Порядок и хаос в развитии социальных систем. Синергетика и теория социальной самоорганизации / В.В. Василькова. – СПб. : Лань, 1999. – 480 с.

82. Великовский Д. 1968: год великого перелома [Электронный ресурс] / Д. Великовский, Р. Хестанов, Г. Тарасевич // Русский репортер. – Режим доступа : http://rusrep.ru/2008/16/god_velikogo_pereloma/.

83. Весселінг Г. Заморська історія / Г. Весселінг // Нові підходи до історіописання. – К. : Ніка-Центр, 2013. – С. 91-119.

84. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М. : Прогресс, 1990. – 804 с.

85. Веселов Ю.В. Классики экономической социологии: Карл Поланьи / Ю.В. Веселов // Социологические исследования. – М. : Институт социологии РАН, 1999. – № 1. – С. 111-115.

86. Вульф Е.Р. Європа і народи без історії / Е.Р. Вульф. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – 535 с.

87. Гадамер Г.-Г. Герменевтика і поетика / Г.-Г. Гадамер. – К. : Юніверс, 2001. – 288 с.

88. Гапонцев И.Л. Миросистемный политический дискурс: версия Иммануила Валлерстайна [Электронный ресурс] / И.Л. Гапонцев // Международная академия дискурс исследований. – Режим доступа : http://www.madipi.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=132:discursologia-proyecto-enciclopedico&catid=134:discursologia-proyecto-enciclopedico-.

89. Геокультура [Электронный ресурс] // Сайт «Русский Архипелаг». – Режим доступа : <http://www.archipelag.ru/geoculture/>.

90. Герасимчук Т.Ф. Теоретико-концептуальні основи та методи дослідження міжнародних відносин / Т.Ф. Герасимчук // Український історичний журнал. – К., 2006. – № 5. – С. 186-199.

91. Гидденс Э. Социология [Электронный ресурс] / Э. Гидденс // Библиотека «Полка букиниста». – Режим доступа : http://society.polbu.ru/giddens_sociology/ch58_all.html.

92. Гильфердинг Р. Финансовый капитал. Исследование новейшей фазы в развитии капитализма / Р. Гильфердинг. – М. : Соцэкгиз, 1959. – 491 с.

93. Гобсбаум Е. Вік екстремізму / Е. Гобсбаум. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. – 544 с.

94. Грачев М.Н. Концепция мир-системного анализа И. Валлерстайна: объяснительные и прогностические возможности / М.Н. Грачев // Куда движется мировое сообщество? Геополитика третьего тысячелетия. – М. : Институт социальных наук, 2006. – 120 с.

95. Гурбич О.С. Теоретичні засади світ-системного аналізу / О.С. Гурбич // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, «Питання політології». – Харків, 2010. – № 912. – С. 42-48.

96. Гусов К. Мир-системный подход Иммануила Валлерстайна о либерализме [Электронный ресурс] / К. Гусов // Фонд Питирима Сорокина. – Режим доступа : <http://www.sorokinfond.ru/index.php?id=803>.

97. Дерлугьян Г. Большая наука [Электронный ресурс] / Г. Дерлугьян // Odessa Daily. – Режим доступа : <http://odessa-daily.com.ua/news/bolshaya-nauka-id81456.html?print>.

98. Дерлугьян Георгий Матвеевич [Электронный ресурс] // ВВМ Библиотека. – Режим доступа : http://www.velib.com/biography/derlugjan_georgijj_matveevich/.

99. Дерлугьян Г. Самый неудобный теоретик / Г. Дерлугьян // Валлерстайн И. Миросистемный анализ: Введение. – М. : Издательство «Территория будущего», 2006. – С. 7-38.

100. Джамила М. Феминистское движение и мусульманки [Электронный ресурс] / М. Джамила // Научно-образовательный портал URAN (ДонНТУ) – Режим доступа : <http://www.uran.donetsk.ua/~masters/2012/fknt/rosveseva/library/article11.pdf>.

101. Домнин С.А. Миросистемный анализ Иммануила Валлерстайна / С.А. Домнин // Вестник КазНУ. Серия историческая. – Алматы, 2012. – № 1. – С. 229-233.

102. Дьомін О.Б. Біля витоків англійського атлантизму. Зовнішня політика Англії кінця 50 – кінця 80-их років XVI ст. / О.Б. Дьомін. – Одеса : Астропринт, 2001. – 360 с.

103. Егозарьян В.В. О традициях, свободе и праве [Электронный ресурс] / В.В. Егозарьян // Сайт «Независимая». – Режим доступа : http://www.ng.ru/ideas/2009-04-13/9_liberalizm.html.

104. Емерджентна еволюція [Електронний ресурс] // Wikiwand. – Режим доступу : http://www.quickwiki.com/uk/Емерджентна_еволюція.

105. Ерасов Б.С. Сравнительное изучение цивилизаций / Б.С. Ерасов. – М. : АспектПресс, 1998. – 556с.

106. Ерасов Б.С. Цивилизации и мировые системы. Основные принципы миросистемного похода [Электронный ресурс] / Б.С. Ерасов // Библиотека Гумер. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Eras/60.php.

107. Ермолаев С. «Классовая война» в «гипермаркете»: кто против кого? [Электронный ресурс] / С. Ермолаев // Научно-просветительский журнал «Скепсис». – Режим доступа : http://scepsis.net/library/id_2302.html#_ftnref85.

108. Жалдак О. «Жіночі права: минуле і сьогодення» [Електронний ресурс] / О. Жалдак // Словами за права. – Режим доступу : <https://slovamyzaprava.wordpress.com/2011/11/25/жіночі-права-минуле-i-сьогодення/>.

109. Завалько Г.А. Возникновение, развитие и состояние миросистемного подхода / Г.А. Завалько // Общественные науки и современность. – М. : РАН, 1998. – № 2. – С. 140-151.

110. Завалько Г. Мировой капитализм глазами И.Валлерстайна [Электронный ресурс] / Г. Завалько // Проект «Ситуация в России». – Режим доступа : http://www.situation.ru/app/j_art_825.htm.

111. Завалько Г.А. Понятие «революция» в философии и общественных науках: проблемы, идеи, концепции / Г.А. Завалько. – М. : КомКнига, 2005. – 320 с.

112. Зарин В.А. Запад и Восток в мировой истории XIV – XIX вв.: Записки концепции общественного развития и становления мирового рынка / В.А. Зарин. – М. : Наука, 1991. – 216 с.

113. Захер Я.М. Общество революционных республиканок 1793 г. и его борьба с якобинцами [Электронный ресурс] / Я.М. Захер // Великая Французская революция. – Режим доступа : <http://larevolution.ru/Zakher.html>.

114. Зашкільняк Л.О. Сучасна світова історіографія / Л.О. Зашкільняк. – Львів : ПАІС, 2007. – 312 с.

115. Изгарская А.А. Проблемы методологии и перспективы развития миросистемного похода [Электронный ресурс] / А.А. Изгарская // Политематический журнал научных публикаций «Дискуссия». – Режим доступа : <http://www.journal-discussion.ru/publication.php?id=65>.

116. Иммануил Морис Валлерстайн [Электронный ресурс] // Политнаука. Политология в России и мире. – Режим доступа : <http://www.politnauka.org/person/wallerstein.php>.

117. Иноземцев В. На пороге эры неопределенности [Электронный ресурс] / В. Иноземцев // Журнал «Полис». Политические исследования. – Режим доступа : <http://old.politstudies.ru/universum/dossier/01/ino-wall.htm>.

118. Ионов И.Н., Теория цивилизации от античности до конца XIX века / И.Н. Ионов, В.М. Хачатурян. – СПб. : Изд-во «Алетейя», 2002. – 384 с.

119. Иохин В.Я. Экономическая теория / В.Я. Иохин. – М. : «Экономистъ», 2006. – 861 с.

120. Ирвин А. Философия истории [Электронный ресурс] / А. Ирвин // Философия. Мир живой мысли. – Режим доступа : http://philosophica.ru/irvin/prim.htm#doc2fb_note_362.

121. История и теория феминизма [Электронный ресурс] // Сеть «GWANET – гендер и вода в Центральной Азии». – Режим доступа : http://www.gender.cawater-info.net/knowledge_base/rubricator/feminism.htm.

122. Кагарлицкий Б.Ю. От редактора / Б.Ю. Кагарлицкий // Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. – СПб. : Издательство «Университетская книга», 2001. – С. 3-10.

123. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму / Г.В. Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 576 с.

124. Климовський С. Іммануїл Валлерстайн – інший погляд на історію [Електронний ресурс] / Сергій Климовський // Журнал «Вперед». – Режим доступу : <https://vpered.wordpress.com/2009/03/20/klymovsky-wallerstein/>.

125. Кляйн Н. NO LOGO: Люди против брендов / Н. Кляйн. – М. : Добрая книга, 2003. – 624 с.

126. Кондратьев Н.Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения / Н.Д. Кондратьев. – М. : Экономика, 2002. – 768 с.

127. Коротаев А.В. Законы истории. Вековые циклы и тысячелетние тренды. Демография, экономика, войны / А.В. Коротаев, Н.Л. Комарова, Д.А. Халтурина. – М. : КомКнига/URSS, 2007. – Изд. 2. – 256 с.

128. Коротаев А.В. Кондратьевские волны в мировой экономической динамике / А.В. Коротаев, С.В. Цирель // Системный мониторинг. Глобальное и региональное развитие. – М. : Либроком/URSS, 2010. – С. 189-229.

129. Кочетов Э. Осознание глобального мира [Электронный ресурс] / Э. Кочетов // Институт развития гражданского общества и местного самоуправления. – Режим доступа : <http://www.c-society.ru/main.php?ID=518712>.

130. Кравченко А.И. Социология Макса Вебера: труд и экономика / А.И. Кравченко. – М. : «На Воробьевых», 1997. – 208 с.

131. Краус Т. Несостоявшаяся революция: от государственного социализма к транснациональному капитализму [Электронный ресурс] / Т. Краус // Научно-просветительский журнал «Скепсис». – Режим доступа : http://scepsis.ru/library/id_2608.html.

132. Крисенко О.В. Порубіжжя Центрально-Східної Європи у світ-системній перспективі / О.В. Крисенко // Вісник Харківського національного

університету імені В.Н. Каразіна, «Питання політології». – Харків, 2006. – № 737. – С. 183-190.

133. Кутуев П. Методологические основы мир-системного анализа: парадигма Иммануила Валлерстайна и его школы / П. Кутуев // Социология: теория, методы, маркетинг. – К. : Институт социологии НАНУ, 2003. – № 1. – С. 72-85.

134. Лакло Э. Прогрессизм после Карла Маркса и Барака Обамы [Электронный ресурс] / Э. Лакло // Центр Востока и Запада. – Режим доступа : <http://www.mesoeurasia.org/archives/358>.

135. Ліотар Ж.-Ф. Постмодерністська ситуація / Ж.-Ф. Ліотар // Після філософії: кінець чи трансформація? – К. : Четверта хвиля, 2000. – С. 71-90.

136. Люксембург Р. Введение в политическую экономию / Р. Люксембург. – М. : Издательство социально-экономической литературы, 1960. – 326 с.

137. Малюк А. Дискурс глобализации с точки зрения мир-системного анализа / А. Малюк // Социология: теория, методы, маркетинг. – К. : Институт социологии НАНУ, 2005. – № 2. – С. 176-196.

138. Малюк А.М. Концепція історичних систем в світ-системному аналізі: історико-соціологічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : 22.00.01 / Андрій Миколайович Малюк ; Національна академія наук України, Інститут соціології. – К., 2005. – 19 с.

139. Маркс К. Капитал. Процесс производства капитала / К. Маркс. – М. : Партиздат, 1932. – Т. 1. – 655 с.

140. Межуев В.М. Социализм – пространство культуры [Электронный ресурс] / В.М. Межуев // Читая Ильенкова. – Режим доступа : <http://caute.tk/schola/mvmsoc.html>.

141. Мир-системный анализ (подход) [Электронный ресурс] // EconomicPortal.Ru. – Режим доступа : http://www.economicportal.ru/ponyatiya-all/world_systems_theory.html.

142. Михайловский В.С. Неомарксизм: теоретико-методологические основания исследования политики : автореф. дисс. на соиск. уч. степени канд.

полит. наук : 23.00.01 / Вадим Сергеевич Михайловский ; Белорусский государственный университет. – Минск, 2015. – 24 с.

143. Могильницкий Б.Г. Макро и микроподходы в историческом исследовании (историографический ракурс) / Б.Г. Могильницкий // Вестник Томского государственного университета. История. – Томск, 2009. – № 2 (6). – С. 4-21.

144. Модельски Дж. Объяснение долгих циклов в мировой политике: основные понятия / Дж. Модельски // Альманах «Время мира». Война и геополитика. – Новосибирск : Изд-во НГУ, 2003. – Вып. 3. – С. 455-485.

145. Мэри Уолстонкрафт [Электронный ресурс] // История Белоруссии. – Режим доступа : <http://litvin.org/2012/12/meri-uolstonkraft/>.

146. Мэхэн А.Т. Роль морских сил в мировой истории / А.Т. Мэхэн. – М. : Центрполиграф, 2008. – 606 с.

147. Мюрдаль Г. Современные проблемы «третьего мира» / Г. Мюрдаль. – М. : Издательство «Прогресс», 1972. – 767 с.

148. Надолинская Л.Н. Маскулинизм и феминизм как разновидности гендерного экстремизма [Электронный ресурс] / Л.Н. Надолинская // Экстремизм.ru. – Режим доступа : <http://www.ekstremizm.ru/publikacii/item/635-maskulinizm-i-feminizm-kak-raznovidnosti-gendernogo-ekstremizma>.

149. Нефедов С.А. О методе демографических циклов [Электронный ресурс] / С.А. Нефедов // Циклы истории. – Режим доступа : <http://ss.xsp.ru/st/006/>.

150. Пантин В.И. Циклы и ритмы истории / В.И. Пантин. – Рязань : «Араке», 1996. – 157 с.

151. Пантин В.И. Философия исторического прогнозирования: ритмы истории и перспективы мирового развития в первой половине XXI века / В.И. Пантин, В.В. Лапкин. – Дубна : Феникс+, 2006. – 448 с.

152. Петров А.В. Мир-экономика в социологических концепциях Ф. Броделя и И. Валлерстайна [Электронный ресурс] / А.В. Петров. – Режим доступа : <http://smpanel.pu.ru/panel/users/apetrov/710.pdf>.

153. Пребиш Р. Периферийный капитализм: есть ли ему альтернатива / Р. Пребиш. – М. : ИЛА РАН, 1992. – 337 с.

154. Пучковская А.А. Мир-системный подход И. Валлерстайна и его применение в культурологии : дисс. ... кандидата культурологии : 24.00.01 / Антонина Алексеевна Пучковская ; Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Санкт-Петербургский государственный университет». – СПб., 2015. – 155 с.

155. Рахманов А.Б. К критике мир-системной теории И. Валлерстайна / А.Б. Рахманов // Вестник Московского университета. – М. : Издательство МГУ, 2005. – № 4. – С. 65-81. – (Серия 18. Социология и политология).

156. Рахманов А.Б. Мир-системный анализ И. Валлерстайна: ограниченность / А.Б. Рахманов // Россия и социальные изменения в современном мире : материалы Международной научной конференции «Ломоносовские чтения-2004». Сборник научных докладов в 2-х томах. – М. : Макс Пресс Москва, 2004. – Т. 1. – С. 128-139.

157. Розов Н.С. Историческая макросоциология: методология и методы [Электронный ресурс] / Н.С. Розов // Библиотека Новосибирского государственного университета. – Режим доступа : <http://www.nsu.ru/filf/rozov/publ/macro/macro4.htm>.

158. Ролова А.Д. Фернан Бродель и проблемы Средиземноморья в XVI – XVII вв. / А.Д. Ролова // Средние века. – 1989. – Вып. 52. – С. 244-255.

159. Романова В.О. Світосистемний аналіз Іммануїла Валлерстайна / В.О. Романова // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К., 2010. – Вип. 93. – Ч. 2. – С. 73-79.

160. Романовский Н.В. Социология и социологи перед лицом глобальных катаклизмов (по поводу полемики М. Арчер и И. Валлерстайна) / Н.В. Романовский // Социологические исследования. – М.: Институт социологии РАН, 1998. – № 4. – С. 56-64.

161. Рохас К.А. Историография в XX веке. История и историки между 1848 и 2025 годами / К.А. Рохас. – М. : Кругъ, 2008. – 164 с.

162. Руденков И.А. Мирохозяйственные институциональные риски и методы их компенсации / И.А. Руденков // Сборник «Институциональная экономика – теоретическая основа современных прикладных исследований». Брестский государственный университет им. А.С. Пушкина. – Брест : Альтернатива, 2008. – С. 149-155.

163. Савельева И.М. История и время. В поисках утраченного / И.М. Савельева, А.В. Полетаев. – М. : «Языки русской культуры», 1997. – 800 с.

164. Самир Амин [Электронный ресурс] // EconomicPortal.Ru. – Режим доступа : http://www.economicportal.ru/economist_scientist/amin.html.

165. Семёнов Ю. Возрождение унитарно-стадиальных концепций общественного развития в социальных науках на западе во второй половине XX века [Электронный ресурс] / Ю. Семёнов // Научно-просветительский журнал «Скепсис». – Режим доступа : http://scepsis.ru/library/id_1084.html#_ftnref188.

166. Семёнов Ю. Философия истории [Электронный ресурс] / Ю. Семёнов // Научно-просветительский журнал «Скепсис». – Режим доступа : http://scepsis.net/library/id_1086.html.

167. Сентеш Т. Буржуазные и «новолевые» теории мирового капиталистического хозяйства / Т. Сентеш. – М. : Мысль, 1984. – 280 с.

168. Сказкин С.Д. История средних веков / С.Д. Сказкин. – М. : Издательство «Высшая школа», 1977. – Т. 2. – 336 с.

169. Слюсар В. Постмодерністський фемінізм про детермінацію самореалізації особистості / В. Слюсар // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – Харків, 2003. – № 598. – С. 153-156. – (Серія «Теорія культури і філософія науки»).

170. Соловьёв С. Мифы исторического капитализма [Электронный ресурс] / С. Соловьёв // Научно-просветительский журнал «Скепсис». – Режим доступа : http://scepsis.net/library/id_2816.html.

171. Танчер В. И. Валлерстайн о вызовах социологии XXI века / В.И. Танчер // Социология: теория, методы, маркетинг. – К. : Институт социологии НАНУ, 2002. – № 2. – С. 57-67.

172. Тихонравов Ю.В. Геополитика : учебное пособие / Ю.В. Тихонравов. – М. : ИНФРА, 2000. – 269 с.

173. Троян С.С. Системний аналіз міжнародних відносин: компаративістика концепцій / С.С. Троян // Слов'янський вісник : збірник наукових праць. – Рівне, 2009. – Вип.8. – С. 207-215. – (Серія «Історичні та політичні науки»).

174. Усатенко І.А. Антисистемні рухи у ХІХ ст. та перша світова революція у відображенні І. Валлерстайна / І.А. Усатенко // Гілея: науковий вісник : збірник наукових праць. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 76 (№ 9). – С. 50-54.

175. Усатенко І.А. Антисистемний протест у ХХ столітті в працях Іммануїла Валлерстайна / І.А. Усатенко // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К., 2014. – Вип. 21. Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід. – Ч. 1. – С. 63-70. – (Серія «Історичні науки»).

176. Усатенко І.А. Взгляд И. Валлерстайна на генезис социальных наук и институционализацию истории / И.А. Усатенко // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук : журнал научных публикаций. – М. : Литера, 2013. – № 07 (54). – Ч. I. – С. 129-134.

177. Усатенко І.А. Витоки світосистемного аналізу І. Валлерстайна / І.А. Усатенко // Науковий вісник / Одеський національний економічний університет, Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Одеса, 2011. – № 24 (149). – С. 163-173.

178. Усатенко І.А. Гегемонія у капіталістичній світоekonomіці у поглядах І. Валлерстайна / І.А. Усатенко // Науковий вісник / Одеський національний економічний університет, Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Одеса, 2012. – № 12 (164). – С. 222-230.

179. Усатенко І. Дихотомія лібералізму та соціалізму у світосистемному підході І. Валлерстайна / Ігор Усатенко // Матеріали ІV Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 10-річчю

заснування історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С. 209-211.

180. Усатенко І. Еволюція соціально-політичних систем у моделі всесвітньої історії І. Валлерстайна / Ігор Усатенко // Гуманістичні цінності світових цивілізацій і проблеми сучасного світу : збірник наукових праць студентів і аспірантів. – Кривий Ріг : КПІ КНУ, 2016. – Вип. 8. – С. 51-55.

181. Усатенко І.А. Значення Першої світової війни для розвитку капіталістичної світосистеми в ХХ столітті (погляд І. Валлерстайна) / І.А. Усатенко // Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр. : матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 3-4 квітня 2015 р. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – С. 171-176.

182. Усатенко І.А. Китай як наступний гегемон капіталістичної світосистеми: погляд Іммануїла Валлерстайна / І.А. Усатенко // Гуржіївські історичні читання : збірник наукових праць. – Черкаси : Вид. Чабаненко Ю.А., 2014. – Вип. 7. – С. 384-387.

183. Усатенко І.А. Класоутворення у капіталістичній світоekonomіці у поглядах І. Валлерстайна / І.А. Усатенко // Записки історичного факультету / ОНУ імені І.І. Мечникова. – Одеса, 2010. – Вип. 21. – С. 193-201.

184. Усатенко І.А. Лібералізм та соціалізм у світосистемному підході І. Валлерстайна: конкуренти чи союзники? / І.А. Усатенко // Записки історичного факультету / ОНУ імені І.І. Мечникова. – Одеса, 2011. – Вип. 22. – С. 249-257.

185. Усатенко І. Нації та націоналізм у відображенні творів І. Валлерстайна / Ігор Усатенко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ імені Володимира Гнатюка, 2014. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 121-126. – (Серія «Історія»).

186. Усатенко І. Проблема міграції у творах І. Валлерстайна / Ігор Усатенко // Дні науки історичного факультету, присвячені 180-річчю заснування Київського університету : матеріали VII Міжнародної наукової

конференції студентів, аспірантів та молодих учених [«Дні науки історичного факультету»]. – К. : Логос, 2014. – Т. 1. – С. 627-630.

187. Усатенко І. Раса, нація, етнос – тривимірне конструювання народу в працях І. Валлерстайна / Ігор Усатенко // Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. – Одеса, 2012. – Вип. 4. – С. 413-416.

188. Усатенко І.А. Розвиток глобалізаційних процесів у поглядах І. Валлерстайна / І.А. Усатенко // Наукові праці : науково-методичний журнал. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – Вип. 168. – Т. 180. – С. 95-99. – (Серія «Історія»).

189. Усатенко І.А. Розвиток жіночого руху у відображенні світосистемного аналізу Іммануїла Валлерстайна / І.А. Усатенко // Молодий вчений : науковий журнал. – Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2015. – № 10 (25). – Ч. I. – С. 44-49.

190. Усатенко І.А. Роль інституту держави в кругообігу понять капіталістичної світосистеми / І.А. Усатенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2013. – Вип. XXXVII. – С. 257-260.

191. Усатенко І.А. Роль третього світу у концепції «холодної війни» І. Валлерстайна / І.А. Усатенко // «Холодна війна» 1946-1991: причини, перебіг, наслідки» : статті та матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Луганськ, 2012. – С. 60-65.

192. Усатенко И.А. Теоретическое осмысление мир-системного анализа И. Валлерстайна в академической среде Украины и Беларуси / И.А. Усатенко // Сборник научных статей студентов, магистрантов, аспирантов / Белорусский государственный университет, факультет международных отношений. – Минск : Четыре четверти, 2016. – Вып. 15. – С. 60-63.

193. Усатенко І.А. Теоретичне осмислення світосистемного аналізу І. Валлерстайна в академічному середовищі України та Білорусі / І.А. Усатенко // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні

проблеми гуманітарних та природничих наук», (8-9 квітня 2016 року). – Ужгород, 2016. – Ч. II. – С. 57-59.

194. Февр Л. Бои за историю / Л. Февр. – М. : Наука, 1991. – 635 с.

195. Феминизм в общественной мысли и литературе / Сост. Е. Трофимова. – М. : «Грифон», 2006. – 400 с.

196. Философия и методология науки : учебное пособие для аспирантов и магистрантов [Электронный ресурс] / Под редакцией проф. А.И. Зеленкова // Белорусский государственный университет. – Режим доступа : <http://www.bsu.by/Cache/pdf/423713.pdf>.

197. Фисун А.А. Мир-системный анализ как теория геоисторических изменений [Электронный ресурс] / А.А. Фисун // Abuss. – Режим доступа : <http://abuss.narod.ru/Biblio/fisun.htm>.

198. Франк А.Г. Пять тысяч лет мировой системы в теории и практике [Электронный ресурс] / А.Г. Франк, Б.К. Джиллс // Мировой политический процессор. – Режим доступа : http://www.worldpolit.ru/?option=com_content&task=view&id=78&Itemid=40.

199. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ, 2007. – 588 с.

200. Фурсов А.И. Возникновение капитализма и европейское общество, сквозь призму конъюнктурного подхода / А.И. Фурсов // Социологические исследования. – М. : Институт социологии РАН, 1991. – № 11. – С. 37-47.

201. Фурсов А.И. Европейская цивилизация и капитализм / А.И. Фурсов. – М. : ИНИОН, 1991. – С.39-53.

202. Фурсов А. Капитализм сквозь призму мир-системного анализа / А. Фурсов // Валлерстайн И. Исторический капитализм. Капиталистическая цивилизация. – М. : Товарищество научных зданий КМК, 2008. – С. 6-73.

203. Фурсов А.И. Колокола истории / А.И. Фурсов. – М. : ИНИОН РАН, 1999. – 461 с.

204. Фурсов А.И. Школа мир-системного анализа (основные положения концепции И. Валлерстайна) / А.И. Фурсов // Восток. – М. : Институт востоковедения РАН, 1992. – № 1. – С. 19-38.

205. Хакимов Г.А. Российская модернизация в свете мир-системных концепций [Электронный ресурс] / Г.А. Хакимов // Знание. Понимание. Умение. – Режим доступа : http://www.zpu-journal.ru/zpu/contents/2009/3/Khakimov/7_2009_3.pdf.

206. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М. : АСТ, 2006. – 261 с.

207. Хорос В.Г. Русская история в сравнительном освещении / В.Г. Хорос. – М. : Центр Гуманитарного образования, 1996. – 171 с.

208. Хорос В.Г. Осмысливая мировой капитализм (И. Валлерстайн и миросистемный подход в современной западной литературе) / В.Г. Хорос, М.А. Чешков. – М. : ИМЭМО РАН, 1997. – 191 с.

209. Цаф В. Теория модернизации и различие путей общественного развития / В. Цаф // Социологические исследования. – М. : Институт социологии РАН, 1998. – № 8. – С. 14-26.

210. Царёв Р.Ю. Концепция мир – системы Иммануила Валлерстайна: Генезис и сущность : дисс. ... кандидата филос. наук : 09.00.11 / Роман Юрьевич Царёв ; Курганский государственный университет. – Курган, 2002. – 258 с.

211. Цимбал Т. Глобальність як проблема соціологічного теоретизування: концептуальний та методичний аспекти [Електронний ресурс] / Т. Цимбал // Факультет соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Режим доступу : http://www.socd.univ.kiev.ua/sites/default/files/library/elopen/actprob13_6.pdf.

212. Чартизм [Электронный ресурс] // Энциклопедический Словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. – Режим доступа : <http://www.vehi.net/brokgauz/all/112/112837.shtml>.

213. Чешков М.А. Мирочелостность и ее история / М.А. Чешков // Вопросы истории. – М. : РАН, 1995. – № 2. – С. 27-43.
214. Чешков М.А. Необходима реорганизация знания о развивающихся странах / М.А. Чешков // Народы Азии и Африки. – М. : Институт востоковедения АН СССР, 1990. – № 2. – С. 201-203.
215. Шелухін В. Україна в координатах світ-системи: між світ-економікою та світ-імперією (зауваги щодо перспектив) [Електронний ресурс] / В. Шелухін // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – Режим доступу : http://www.ji-magazine.lviv.ua/anons2013/Shelukhin_Ukraina_v_koordinatah_svit-system.htm.
216. Широков Г.К. Мировые центр и периферия: пути социально-экономического развития / Г.К. Широков // Восток. – М.: Институт востоковедения РАН, 1998. – № 3. – С.89-99.
217. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки) / П.П. Шляхтун. – К.: Либідь, 2005. – 576 с.
218. Шнюков В.В. Глобализация и парадигма человеческого [Электронный ресурс] / В.В. Шнюков // SuperInf.ru. – Режим доступа : http://www.superinf.ru/view_helpstud.php?id=3942.
219. Шпакова Р.П. Макс Вебер й Вернер Зомбарт о западноевропейском капитализме / Р.П. Шпакова // Социологические исследования. – М. : Институт социологии РАН, 1992. – № 12. – С. 126-132.
220. Шумпетер И. Теория экономического развития (Исследование предпринимательской прибыли, капитала, процента и цикла конъюнктуры) / И. Шумпетер. – М. : Прогресс, 1982. – 455 с.
221. Abu-Lughod J. Before European Hegemony: The World System A.D. 1250-1350. / J. Abu-Lughod. – New York : Oxford University Press, 1989. – 464 p.
222. Amin S. La crise de l'impérialisme / S. Amin. – Paris : Les Edition de Minuit, 1975. – 191 p.
223. Amin S. The law of worldwide value / S. Amin. – New York : Monthly Rewiev Press, 2010. – 160 p.

224. Aronovitz S. Methatheoretical critique of I. Wallerstein («The Modern world-system») [Electronic resource] / S. Aronovitz // Scribd. – Access mode : <http://it.scribd.com/doc/37455449/Stanley-Aronowitz-a-Metatheoretical-of-Immanuel-Wallerstein-s-the-Modern-World-System#scribd>.

225. Arrighi G. The stratification of the world-economy: An exploration of semiperipheral zone / G. Arrighi, J. Drangel // Review. – Binghamton, 1986. – Vol. 10. – № 1. – P. 10-74.

226. Beaud M. Le système national mondial hiérarchise / M. Beaud. – Paris : La Découverte, 1987. – 132 p.

227. Bergesen A. The study of modern worldsystem / A. Bergesen. – New York : Academic press, 1980. – 281 p.

228. Boyne R. Culture and the world-system / R. Boyne // Theory, Culture and Society. – London, 1990. – Vol. 7. – № 2/3. – P. 57-62.

229. Braudel F. The Expansion of Europe and The «Longue Duree» / F. Braudel // Wesseling H. L. Expansion and Reaction. Essays on European Expansion and Reaction in Asia and Africa. – Leiden : Leiden Univ. Pr., 1978. – 200 p.

230. Brenner R. The origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism [Electronic resource] / R. Brenner // New Left review. – Access mode : <http://newleftreview.org/I/104/robert-brenner-the-origins-of-capitalist-development-a-critique-of-neo-smithian-marxism>.

231. Bryant C. Anthony Giddens / C. Bryant, D. Jary // Ritzer G. The Blackwell Companion to Major Contemporary Social Theorists. – Oxford, 2003. – 380 p.

232. Buell F. Conceptualizations of contemporary global culture / F. Buell // Comparative Civilizations Review. – Carlisle, 1992. – № 27. – P. 127-142.

233. Cameron R. Economic History, Pure and Applied / R. Cameron // Journal of Economic History. – 1976. – Vol. 36. – № 1. – P. 3-27.

234. Chase-Dunn C. Resistance to Imperialism: Semiperipheral Actors / C. Chase-Dunn // Review. – Binghamton, 1990. – Vol.13. – №1. – P. 1-31.

235. Chase-Dunn C.K. Rise and Demise: Comparing World Systems. / C. Chase-Dunn, T.D. Hall. – Boulder : WestviewPress, 1997. – 322 p.

236. Chaudhuri K.N. *Asia Before Europe: Economy and Civilisation of the Indian Ocean from the Rise of Islam to 1750* / K.N. Chaudhuri. – Cambridge : Cambridge University Press, 1991. – 495 p.

237. Chung P.S. *Church and Ethical Responsibility in the Midst of World Economy: Greed, Dominion and Justice* / P.S. Chung. – Cambridge : University Press, 2013. – 280 p.

238. Dussel E. *Beyond Eurocentrism: The World System and the Limits of Modernity* / E. Dussel // Jameson F., Miyoshi M. *The Cultures of Globalization*. – Duke University Press, 1998. – P. 3-37.

239. Featherstone M. *Global culture: An introduction* / M. Featherstone // *Theory, Culture and Society*. – London, 1990. – Vol. 7. – № 2/3. – P. 1-14.

240. Frank A.G. *Theoretical Introduction to Five Thousand Years of World System History* / A.G. Frank // *Review: A Journal of the Fernand Braudel Center*. – Spring 1990. – Vol. XIII. – № 2. – P. 155-248.

241. Gellner E. *Nations and Nationalism* / E. Gellner. – Ithaca : Cornell University Press, 1983. – 152 p.

242. Gilbert C.L. *Whose world? What history?* / C.L. Gilb // *Comparative Civilizations Review*. – Carlisle, 1997. – № 35. – P. 43-55.

243. Grupo de Pesquisa em Economia Política dos Sistemas-Mundo [Recurso electrónico] // Departamento de Economia da Universidade Federal de Santa Catarina. – Mode de acceso : <http://www.gpepsm.ufsc.br/html/index.php>.

244. Hall T.D. *World-Systems Analysis: A Small Sample from a Large Universe* / T.D. Hall // *A World-Systems Reader: New Perspectives on Gender, Urbanism, Cultures, Indigenous Peoples, and Ecology*. – Lanham : Rowman & Littlefield, 2000. – 339 p.

245. Halsall P. *Modern History Sourcebook: Summary of Wallerstein on World System Theory* [Electronic resource] / P. Halsall // Fordham University. – Access mode : <http://legacy.fordham.edu/halsall/mod/Wallerstein.asp>.

246. Hill C. *The World Turned Upside Down: Radical Ideas during the English Revolution* / C. Hill. – London : Penguin books, 1972. – 432 p.

247. Hopkins T. Note on the concept of hegemony / T. Hopkins // Review. – Binghamton, 1990. – Vol. 13. – № 3. – P. 409-412.

248. Kifner J. Columbia's Radicals of 1968 Hold a Bittersweet Reunion [Electronic resource] / J. Kifner // The New York Times. – Access mode : http://www.nytimes.com/2008/04/28/nyregion/28columbia.html?scp=1&sq=columbia+1968&st=nyt&_r=0.

249. Laclau E. Política e ideología en la teoría marxista: capitalismo, fascismo, populismo / E. Laclau. – Buenos Aires : Siglo XXI de España, 1978. – 240 p.

250. Laczko L. Canada's Linguistic and Ethnic Dynamics in an Evolving World System / L. Laczko // A World-Systems Reader: New Perspectives on Gender, Urbanism, Cultures, Indigenous Peoples, and Ecology. – Lanham : Rowman & Littlefield, 2000. – 339 p.

251. Landes J. The History of Feminism: Marie-Jean-Antoine-Nicolas de Caritat, Marquis de Condorcet [Electronic resource] / J. Landes // Stanford Encyclopedia of Philosophy. – Access mode : <http://plato.stanford.edu/entries/histfem-condorcet/>.

252. Lemert C. Social Theory: the Multicultural and Classic Readings / C. Lemert. – Oxford : Westview Press, 2010. – 712 p.

253. Lentz S.A. The invention of Peel's principles: A study of policing «textbook» history / S.A. Lentz, R.H. Chaires // Journal of Criminal Justice. – 2007. – Vol. 35 (1). – 118 p.

254. Martin W.G. The world-systems perspective in perspective: Assessing the attempt to move beyond nineteenth-century eurocentric conceptions / W. G. Martin // Review. – Binghamton, 1994. – Vol. 17. – № 2. – P. 145-185.

255. Melko M. World system theory: Faustian delusion? / M. Melko // Comparative Civilizations Review. – Carlisle, 1994. – № 30. – P. 8-19.

256. Osorio J. Fundamentos del análisis social. La realidad social y su conocimiento / J. Osorio. – México : FCE, UAM / Xochimilco, 2001. – 176 p.

257. Platt J. Immanuel Wallerstein [Electronic resource] / J. Platt // International Sociological Association. – Access mode : <http://www.isa-sociology.org/about/presidents/isa-president-immanuel-wallerstein.htm>.

258. Polanyi K. Primitive, archaic, and modern economies: essays of Karl Polanyi / K. Polanyi. – New York : Anchor Books, 1968. – 346 p.

259. Polanyi K. Trade and Market in the Early Empire / K. Polanyi, C.M. Arsenberg, H.W. Pearson. – Glencoe : FreePress, 1957. – 382 p.

260. Popper Karl [Electronic resource] // Stanford Encyclopedia of Philosophy. – Access mode : <https://plato.stanford.edu/entries/popper/>.

261. Report on an Intellectual Project: The Fernand Braudel Center, 1976-1991 [Electronic resource] // The Fernand Braudel Center. – Access mode : <http://binghamton.edu/fbc/about-fbc/intellectual-report.html>.

262. Rörig F. Mittelalterliche Weltwirtschaft, Blüte und Ende einer Weltwirtschaftsperiode / F. Rörig. – Jena : G. Fischer, 1933. – 48 p.

263. Sica A. Social Thought: from the Enlightenment to the present / A. Sica. – Boulder : Westview Press, 2005. – 791 p.

264. Skocpol T. Social revolutions in the modern world / T. Skocpol. – Cambridge : Cambridge University press, 1994. – 368 p.

265. Skocpol T. Wallerstein's World Capitalist System: A theoretical and historical critiques / T. Skocpol // American Journal of Sociology. – Chicago, 1978. – Vol. 82. – № 5. – P. 1075-1089.

266. Teschke B. The Myth of 1648: Class, Geopolitics and the Making of Modern International Relations / B. Teschke. – London : Verso, 2003. – 312 p.

267. Tilly C. Globalization Threatens Labor's Rights / C. Tilly // International Labor and Working Class History. – Spring, 1995. – № 47. – P. 1-23.

268. Trotman C.J. Frederick Douglass: A Biography / C.J. Trotman. – Santa Barbara : Greenwood, 2011. – 158 p.

269. Waltz K. N. Theory of International Politics / K.N. Waltz. – Long Grove : Waveland Press, 2010. – 251 p.

270. Wight C. Agents, Structures and International Relations: Politics as Ontology / C. Wight. – Cambridge : University Press, 2006. – 340 p.

271. Wilcock N. Hartmut Elsenhans and a Critique of Capitalism: Conversations on Theory and Policy Implications / N. Wilcock, C. Scholz. – New York : Springer, 2015. – 184 p.

272. World-systems Analysis / R.A Denmark, J. Friedman, B.K. Gills, G. Modelski // World System History. – London : New York, 2004. – 368 p.

273. Zolberg A. Origins of the Modern World System: A Missing Link / A. Zolberg // World Politics. – January, 1981. – Vol. 33. – № 2. – P. 253-281.